

**«ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԻՐԱՎՈՒՆՔ ՉՈՒՆԻ ՊԱՐՏՎԵԼՈՒ
ԵՎ ՈՉ ՄԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ»**

«АРМЕНИИ НЕ ДАНО ПРОИГРАТЬ НИ ОДНОЙ ВОЙНЫ»

«ARMENIA CAN NOT AFFORD TO LOSE ANY WAR»

**ՀՐԹԻՈԱՅԻՆ ԶՈՐԹԵՐԻ ԵՎ ՀՐԵՏԱՆՈՒ
ԿԱՏԱՐԵԼԱԳՈՐԾՈՒՄ**

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ
РАКЕТНЫХ ВОЙСК И АРТИЛЛЕРИИ**

**IMPROVEMENT
OF ROCKET FORCES AND ARTILLERY**

**ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ՝
ԿԱՅՈՒՆ ԺՈՂՈՎՐԳԱՎԱՐԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՄԲ
ԵՎ ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ**

Հայաստանի Հանրապետության Նախագահ Սերժ Սարգսյանի
և Ֆրանսիայի Հանրապետության Նախագահ Ֆրանսուա Օլանդի հանդիպումը.

Փարիզ, 2012 թ. նոյեմբերի 12

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Բ Ա Ն Ա Կ

Լույս է տեսնում 1995 թվականից տարին չորս անգամ

4(74). 2012

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

- Քոթանջյան Հ. Ս.**
քաղաքական գիտությունների դոկտոր (Ռ-Դ), Ռ-ագմական գիտությունների ռուսաստանյան ակադեմիայի իսկական անդամ, հակահարեկչության գծով փորձագետ (ԱՄՆ)
(նախագահ)
- Չիլինգարյան Գ. Ս.**
(գլխավոր խմբագիր)
- Այդինյան Ռ. Ա.**
- Այվազյան Լ. Գ.**
- Ապրիանով Է. Ա.**
- Ավետիսյան Վ. Ն.**
- Գասպարյան Տ. Շ.**
- Գավթյան Ա. Մ.**
- Իսախանյան Մ. Ռ.**
- Խաչատուրով Յու. Գ.**
- Կարապետյան Մ. Ն.**
- Մաթևոսյան Ի. Ժ.**
- Մարգարյան Վ. Հ.**
(գլխ. խմբ. տեղակալ)
- Մարտիրոսով Լ. Ա.**
- Միրզաբեկյան Ա. Ռ.**
- Մուրադյան Կ. Ռ.**
- Նազարյան Ա. Ս.**
- Շիրինյան Մ. Ա.**
- Սեդրակյան Ս. Գ.**
- Վարդանյան Ա. Գ.**
- Տեր-Գրիգորյանց Ն. Գ.**
- Տոնոյան Գ. Է.**

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

ՀՐԹԻՈՒԱՅԻՆ ՋՈՐՔԵՐԻ ԵՎ ՀՐԵՏԱՆՈՒ ԿԱՏԱՐԵԼԱԳՈՐԾՈՒՄ

- Յու. Գ. Խաչատուրով, ՀՀ ՁՈՒ-ի հրքիռային գորքերի և հրետանու զարգացման հիմնական ուղղությունները պաշտպանական բարեփոխումների համատեքստում՝ համաշխարհային միտումների հաշվառմամբ 9*
- Ա. Գ. Մարդոյան, Գ. Գ. Ասրյան, Հրետանու հրամանատարի ուսումնավարժվածության մակարդակի ազդեցությունը հրետանային ստորաբաժանումների կողմից կրակային խնդրի կատարման արդյունավետության վրա 19*
- Ա. Ե. Բաղդասարյան, Գ. Ա. Կարապետյան, Հայաստանի Հանրապետության Ջինված ուժերում հրետանային մասնագիտական պատրաստման համակարգի արդիականացման հիմնական միտումները 27*
- Ա. Հ. Եսայան, Բ. Վ. Ոսկանյան, ՀՀ ռազմական արդյունաբերության համալիրի դերը հրքիռային գորքերի և հրետանու տեխնիկական զարգացման գործում 34*
- Մ. Օ. Բաբաջանյան, 9472 «Էլբրուս» («Scud-B») օպերատիվ մարտավարական հրքիռային համալիրի կիրառումը ժամանակակից տեխնոլոգիաների օգտագործմամբ 41*
- Վ. Ռ. Բարսեղյան, Ղեկավարվող թռչող սարքեր և դրանց ղեկավարման համակարգերի դինամիկ նախագծման հիմնահարցեր 44*
- Մ. Վ. Մարկոսյան, Հակահրքիռային և հակահրետանային պաշտպանության կազմակերպման որոշ հարցեր 54*
- Է. Ա. Ապրիանով, Հակատանկային միջոցների կիրառման փորձը Ղարաբաղյան հակամարտության օրինակով 58*

ՈԱԶՄԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Կ. Ռ. Մուրադյան, Ա. Ռ. Գրիգորյան, Ա. Ա. Մուրադյան, ՁՈՒ-ում կարգապահության և կարգուկանոնի ապահովման նոր որակական մակարդակին անցման պայմանների ու մեթոդների որոշման մի մոդել 63

ՏԵՂԵԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ

Վ. Գ. Զարդույան, Կիրեռանվտանգությունը որպես ազգային անվտանգության կարևոր բաղադրիչ 76

ՈԱԶՄԱԿԱՆ ԲԺՇԿՈՒԹՅՈՒՆ

Դ. Հ. Դունանյան, Ռ. Գ. Խաչատրյան, Հայաստանի Հանրապետության Ձինված ուժերի գործաշին օդակում զինվորական ծառայության անվտանգության բժշկական ապահովման որոշ հիմնահարցեր 84

Ա. Գ. Գալստյան, Ա. Ա. Գրիգորյան, Ձինված ուժերում մահացության ու մահաբերության հետազոտման որոշ հարցեր 91

ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ՀՈԳԵՔԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Մ. Ղուկասյան, Բանակային կարգապահության պահպանման ու ամրապնդման որոշ հարցեր 96

ՈԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Լ. Լ. ՈՒյուքաբյան, Հետխորհրդային տարածքում ինտեգրումային գործընթացների պատմության որոշ հարցեր. Հայաստանի ու Ռուսաստանի մասնակցությունը (1991–1994 թթ.) 101

ՈԱԶՄԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Է. Վ. Պողոսյան, ՀՀ ՁՈՒ-ի ստեղծման իրավական ապահովման հարցի շուրջ (1990–1994 թթ.) 111

ՀԱՅԱԶԳԻ ԶՈՐԱՎԱՐՆԵՐ

Մ. Լ. Կարապետյան, Գեներալ-լեյտենանտ Մովսես Սիլիկյան 120

ՈԱԶՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱՔԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Դ. Ս. Չիլինգարյան, Ա. Հ. Հակոբյան, Ա. Ա. Մարտիրոսյան, Լ. Հ. Պապիկյան, Զ. Վ. Փիրոյան, Համարի բառարան 124

«АЙКАКАН БАНАК» («АРМЯНСКАЯ АРМИЯ»)
ВОЕННО-НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА
НАЦИОНАЛЬНЫХ СТРАТЕГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ
ИМЕНИ ДРАСТАМАТА КАНАЯНА
МИНИСТЕРСТВА ОБОРОНЫ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
№ 4(74). 2012
Издается 4 раза в год

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Котангжян Г. С., доктор политических наук (РФ), Действительный член
Российской Академии военных наук, научный эксперт
по контртерроризму (США) (председатель), *Чилингарян Д. С.* (гл. редактор),
Аветисян В. Н., *Айвазян Л. Г.*, *Айдинян Р. А.*, *Априамов Э. А.*,
Варганян А. Г., *Гаспарян Т. Ш.*, *Давтян А. М.*, *Исаханян М. Р.*, *Карапетян М. Н.*,
Маргарян В. Г. (зам. гл. редактора), *Мартirosов Л. А.*, *Матевосян И. Ж.*,
Мирзабекян А. Р., *Мурадян К. Р.*, *Назарян А. С.*, *Сегракян С. Г.*,
Тер-Григорьянц Н. Г., *Тоноян Д. Э.*, *Хачатуров Ю. Г.*, *Ширинян М. А.*

СОДЕРЖАНИЕ

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ РАКЕТНЫХ ВОЙСК И АРТИЛЛЕРИИ

- Ю. Г. Хачатуров.* Основные направления развития ракетных войск и артиллерии ВС РА в контексте оборонных реформ с учетом мировых тенденций 9 (15)*
- А. Г. Маргоян, Г. Г. Асрян.* Влияние уровня обученности артиллерийского командира на эффективность выполнения огневой задачи подразделениями артиллерии 19 (25)
- А. Е. Багдасарян, Г. А. Карапетян.* Основные тенденции модернизации системы профессиональной артиллерийской подготовки в Вооруженных силах Республики Армения 27 (32)
- А. А. Есаян, Б. В. Восканян.* Роль военно-промышленного комплекса РА в деле технического развития ракетных войск и артиллерии 34 (39)
- М. О. Бабаджанян.* Применение оперативно-тактического ракетного комплекса 9К72 «Эльбрус» («Scud-B») с использованием современных технологий 41 (42)
- В. Р. Барсегян.* Управляемые летательные аппараты и проблемы динамического проектирования систем управления 44 (52)
- М. В. Маркосян.* Некоторые вопросы организации противоракетной и противоартиллерийской защиты 54 (56)
- Э. А. Априамов.* Опыт применения противотанковых средств на примере Карабахского конфликта 58 (61)

* Цифры в скобках обозначают страницу, с которой начинается текст на русском языке.

ВОЕННАЯ ИНЖЕНЕРИЯ

К. Р. Мурадян, А. Р. Григорян, А. А. Мурадян. Об одной модели определения условий и методов перехода на новый качественный уровень обеспечения дисциплины и порядка в ВС 63 (75)

ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ

В. Г. Кардугмян. Кибербезопасность как важная составляющая национальной безопасности 76 (83)

ВОЕННАЯ МЕДИЦИНА

Д. Г. Думанян, Р. Г. Хачатрян. Некоторые проблемы медицинского обеспечения безопасности военной службы в войсковом звене Вооруженных сил Республики Армения 84 (93)

С. Г. Галстян, А. А. Григорян. Некоторые вопросы исследования смертности и летальности в вооруженных силах 91 (94)

ВОЕННАЯ ПСИХОЛОГИЯ И ВОСПИТАНИЕ

С. М. Гукасян. Некоторые вопросы соблюдения и укрепления армейской дисциплины 96 (99)

ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

Л. Л. Улубабян. Некоторые вопросы истории интеграционных процессов на постсоветском пространстве: участие Армении и России (1991—1994 гг.) 101 (109)

ВОЕННАЯ ИСТОРИЯ

Э. В. Погосян. К вопросу о правовом обеспечении создания ВС РА (1990—1994 гг.) 111 (118)

ПОЛКОВОДЦЫ – АРМЯНЕ

М. А. Карапетян. Генерал-лейтенант Мовсес Силикян 120

ВОЕННАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ

Д. С. Чилингарян, А. А. Акопян, А. А. Мартиросян, Л. Г. Папикян, К. В. Пироян. Словарь номера 124 (126)

«**HAIKAKAN BANAK**» («**ARMENIAN ARMY**»)

DEFENSE-ACADEMIC JOURNAL,

DRASTAMAT KANAYAN INSTITUTE FOR NATIONAL STRATEGIC STUDIES,
MINISTRY OF DEFENSE, REPUBLIC OF ARMENIA

№ 4(74). 2012

Is published 4 times a year

EDITORIAL BOARD

Kotanjian H. S., Doctor of Political Sciences (RF), Fellow Member,
Russian Academy of Military Sciences, Counterterrorism Fellow (USA) (Chairman),
Chilingaryan D. S. (Editor-in-Chief), *Apremov E. A.*, *Avetisyan V. N.*, *Ayvazyan L. G.*,
Davtyan A. M., *Gasparyan T. Sh.*, *Idynyan R. A.*, *Isakhanyan M. R.*, *Karapetyan M. N.*,
Khachatourov Yu. G., *Margaryan V. H.* (Deputy Editor-in-Chief), *Martirossov L. A.*,
Matevosyan I. Zh., *Mirzabekyan A. R.*, *Muradyan K. R.*, *Nazaryan A. S.*,
Sedrakyan S. G., *Shirinyan M. A.*, *Ter-Grigoryants N. G.*, *Tonoyan D. E.*, *Vardanyan A. G.*

CONTENTS

IMPROVEMENT OF ROCKET FORCES AND ARTILLERY

- Yu. G. Khachatourov.* The main directions of the RA AF rocket forces and artillery development in the context of defense reforms with a glance at global trends 9 (16)*
- A. G. Mardoyan, G. G. Asryan.* The impact of the training level of an artillery commander on the effective implementation of a fire mission by artillery units 19 (25)
- A. Ye. Baghdasaryan, G. A. Karapetyan.* Major trends of modernizing the professional artillery training in the Armed Forces of the Republic of Armenia 27 (33)
- A. H. Yesayan, B. V. Voskanyan.* The role of the RA military-industrial complex for technical development of the rocket forces and artillery 34 (40)
- M. O. Babajanyan.* The application of the tactical ballistic missile system 9K72 «Elbrus» («Scud-B») with the use of modern technologies 41 (43)
- V. R. Barseghyan.* Guided aircraft and problems of dynamic design of control systems 44 (53)
- M. V. Markosyan.* Some issues of the organization of anti-ballistic and anti-artillery defense 54 (57)
- E. A. Apriamov.* The experience of using the anti-tank warfare on the example of the Karabakh conflict 58 (62)

* Numbers in brackets mean the page of the text in English.

MILITARY ENGINEERING

K. R. Muradyan, A. R. Grigoryan, A. A. Muradyan. A model for determining conditions and methods of transition to a new quality level of discipline and order in the Armed Forces 63 (75)

INFORMATION SECURITY

V. G. Qardumyan. Cybersecurity as an important component of the national security 76 (83)

MILITARY MEDICINE

D. H. Dumanyan, R. G. Khachatryan. Several issues on medical security provision of Military service in the troops level of the Armed Forces of the Republic of Armenia 84 (94)

S. G. Galstyan, A. A. Grigoryan. Some issues of studying mortality and lethality in the Armed Forces 91 (95)

MILITARY PSYCHOLOGY AND EDUCATION

S. M. Ghukasyan. Some issues of adherence to and reinforcement of the army discipline 96 (100)

MILITARY POLITICAL HISTORY

L. L. Ulubabyan. Some historic issues of the integration processes in the post-soviet space: Armenia's and Russia's participation (1991—1994) 101 (110)

MILITARY HISTORY

E. V. Poghosyan. On the issue of legal support to the formation of the RA Armed Forces (1990—1994) 111 (118)

ARMENIAN GENERALS

M. L. Karapetyan. Lieutenant-general Movses Silikyan 120

MILITARY TERMINOLOGY

D. S. Chilingaryan, A. H. Hakobyan, A. A. Martirosyan, L. H. Papikyan, Q. V. Piroyan. Volume Dictionary 124 (128)

**ՀՐԹԻՌԱՅԻՆ ՉՈՐՔԵՐԻ ԵՎ ՀՐԵՏԱՆՈՒ
ԿԱՏԱՐԵԼԱԳՈՐԾՈՒՄ**

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ
РАКЕТНЫХ ВОЙСК И АРТИЛЛЕРИИ**

**IMPROVEMENT
OF ROCKET FORCES AND ARTILLERY**

ՀՀ ՁՈՒ-Ի ՀՐԹԻՌԱՅԻՆ ՁՈՐՔԵՐԻ ԵՎ ՀՐԵՏԱՆՈՒ
ՁԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ՝
ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՇՎԱՌՄԱՄԲ

Յու. Գ. ԽԱՉԱՏՈՒՐՈՎ, գեներալ-գնդապետ, ՀՀ ՁՈՒ-ի ԳՇ պետ

Հարավկովկասյան տարածաշրջանում տիրող ռազմա-քաղաքական իրադրության անկայունությունը՝ պայմանավորված Ադրբեջանի ձգտմամբ Դարաբադյան հակամարտության լուծումը բանակցային դաշտից փոխադրելու զինված պայքարի ոլորտ և դրա հետ կապված՝ նրա բացահայտ ռազմականացումը ՀՀ-ից պահանջում են մշտապես կատարելագործել ու հզորացնել իր պաշտպանական համակարգը, ունենալ այնպիսի Ձինված ուժեր, որոնք ի գործու լինեն անընդունելի վնասներ պատճառելու սպառնալիքով զսպելու ագրեսիան, իսկ վերջինիս իրագործման դեպքում՝ ջախջախիչ հակահարված հասցնելու հակառակորդին¹: Այս խնդիրը մեզնից հրամայաբար պահանջում է պաշտպանական բարեփոխումների միջոցով անընդհատ զարգացնել մեր բանակի ռազմատեխնիկական հնարավորությունները և անձնակազմի մարտունակությունը²:

Հայտնի է, որ ՁՈՒ-ի հիմնական կրակային հզորությունը պայմանավորված է հրետանային ու հրթիռային սպառազինությամբ³: ՌԻստի պաշտպանական համակարգի հզորացման համատեքստում կարևոր տեղ է հատկացվում ՀՀ ՁՈՒ-ի հրթիռային զորքերի և հրետանու զարգացմանը:

Ցամաքային զորքերի ժամանակակից հրետանին լինում է ըստ նախանշանակման՝ վրագետնյա և գեներալային, իսկ վրագետնյան՝ ըստ մարտական հատկությունների՝ թնդանոթային, հատրիցային, ռեակտիվ, հակատանկային, լեռնային և ականանետային, ըստ տեղափոխման եղանակի՝ ինքնագնաց, քարշակվող և այլն⁴:

Իհարկե, Հայաստանի նման փոքր, սուղ ֆինանսատնտեսական հնարավորություններ ունեցող պետության համար դժվար է հավասարապես զարգացնել այդ բոլոր տեսակները, ունենալ մեծաթիվ հրետանային զորքեր, կազմակերպել հրետանային սպառազինության ու դրա համար անհրաժեշտ մարտապաշարի յուրային ինքնաբավ արտադրությունը: ՌԻստի կարևոր է դառնում օպտիմա-

¹ Տես *U. Ohuljain*, Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանական բարեփոխումները. երկրորդ փուլ: «ՀԲ», 2008, հմ. 2–3:

² Տես «Հայաստանի Հանրապետության ռազմական դոկտրին»: «Աշխատանքային տեսերթ», 2007, հմ. 4:

³ Տես «Военный энциклопедический словарь» М., 1988, с. 4

⁴ Տես նույն տեղում, էջ 91:

լացման խնդրի լուծումը՝ հնարավորինս նվազ ֆինանսական ծախսերով ու սակավ մարդկային ռեսուրսի օգտագործմամբ ապահովել մեծ կրակային հզորություն ու խոցման արդյունավետություն: ՀՀ-ում այդ խնդիրը լուծվում է հրետանու ընդհանուր նախանշանակման, ՀՀ ռազմաքաղաքական ղեկավարության կողմից հրթիռային զորքերի և հրետանու առջև դրվող կոնկրետ ընթացիկ ու հեռանկարային խնդիրների, հրթիռահրետանային սպառազինության զարգացման ու կիրառման եղանակների կատարելագործման համաշխարհային միտումների, հավանական հակառակորդի հարձակողական միջոցների զարգացման հիմնական ուղղությունների, հնարավոր պատերազմի թատերաբեմի աշխարհագրական առանձնահատկությունների, հանրապետության ֆինանսատնտեսական ու մարդկային ռեսուրսների և այլ գործոնների հաշվառմամբ:

Այդ խնդիրը ոլորտի համար պատասխանատու հրամանատարությունը լուծում է՝ հենվելով Խորհրդային բանակում ծառայության ժամանակ, մասնավորապես՝ Աֆղանական պատերազմում, ձեռք բերած հմտությունների, առաջատար պետությունների տեսական մշակումների և փորձի ուսումնասիրության վրա՝ հայրենական գիտելիքի ու լավագույն փորձի հետ համադրմամբ ու տարածմամբ:

Հայ հրետանավորներն ունեն լավ ավանդույթներ: Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Խորհրդային բանակի հրետանու լավագույն կողմերով իրենց դրսևորեցին և արժանացան փառքի Խորհրդային Միության հերոս, գեներալ-գնդապետ Մ. Պարսեղովը, գեներալ-լեյտենանտ Պ. Չունչուզովը, գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, դերծովակալ Ա. Մաղոյանը, հմ. 92 հրետանային գործարանի տնօրեն գեներալ-մայոր Հ. Յոլյանը և շատ ուրիշներ: Այդ ավանդույթները ներկայումս շարունակում են ՀՀ ՁՈՒ-ի հրետանավորները:

ՀՀ ՁՈՒ-ի հրթիռային զորքերը և հրետանին ստեղծվեցին Ղարաբաղյան հակամարտության զինված փուլի տարիներին: Առաջին զորամասերը և ստորաբաժանումները կազմավորվեցին դեռ 1992 թ., զինվեցին ԽՍՀՄ-ից փոխանցված և հակառակորդից առգրավված սպառազինությամբ: Շատ կարճ ժամանակահատվածում տիրապետելով վստահված զենքին՝ հայ հրետանավորները կարողացան զգալի կորուստներ պատճառել հակառակորդին՝ իրենց շոշափելի ներդրումն ունենալով ընդհանուր հաղթանակի կերտման գործում:

1994 թ. կնքված հրադադարի պայմանագիրը հնարավորություն տվեց խաղաղ պայմաններում վերանայելու Ձինված ուժերի, մասնավորապես՝ հրթիռային զորքերի և հրետանու կառուցվածքը: Այդ աշխատանքները ղեկավարել են ՀՀ ՁՈՒ-ի հրթիռային զորքերի և հրետանու վարչության պետեր՝ գեներալ-մայոր Վ. Ա. Հայրապետյանը, գեներալ-լեյտենանտ Մ. Ն. Կարապետյանը, իսկ ներկայումս՝ գեներալ-մայոր Ա. Գ. Մարդոյանը:

Ներկայումս ըստ առկա խնդիրների՝ ՀՀ Ձինված ուժերի զարգացման պլանի և ՀՀ սպառազինության և ռազմական տեխնիկայի զարգացման պետական ծրագրի շրջանակներում իրականացվում են մի շարք կարևոր փոփոխություններ, որոնց շնորհիվ ՁՈՒ-ի հրթիռային զորքերը և հրետանին պատրաստ են

խոցելու հակառակորդի ռազմավարական նշանակություն ունեցող կարևոր օբյեկտները ամբողջ օպերատիվ-մարտավարական խորությամբ՝ անկախ տարվա եղանակից, բնակլիմայական և տեսանելիության պայմաններից:

Ընդհանուր առմամբ, ռազմական ոլորտը պետության կենսագործունեության այն կարևոր ոլորտներից է, որը չի կարող դուրս գալ տեղում, այլ պետք է մշտապես առաջընթաց ունենա՝ հաջողությունների հաջորդական զարգացմամբ: Դա լիովին վերաբերում է նաև հրթիռային զորքերին և հրետանուն: Խոսելով ԶՈՒ-ի հրթիռային զորքերի և հրետանու զարգացման հիմնական ուղղությունների մասին՝ նպատակահարմար է առանձնացնել դրանցից չորս առավել կարևորները՝

1. ոլորտային ռազմատեխնիկական քաղաքականության կատարելագործում,

2. զորատեսակի վերազինում նոր, արդի պահանջներին համապատասխանող սպառազինությամբ և ռազմական տեխնիկայով,

3. առկա սպառազինության և ռազմական տեխնիկայի՝ մարտունակ վիճակում պահպանում և արդիականացում,

4. որակյալ կադրերի պատրաստում:

Ոլորտային ռազմատեխնիկական քաղաքականության կատարելագործում:

Պետության ռազմատեխնիկական քաղաքականությունը պաշտպանական քաղաքականության բաղադրիչ մասն է, որը սպառազինության արդյունավետ համակարգերով, հատուկ ռազմական տեխնիկայով, ինչպես նաև զորքերի ու զենքի կառավարման միջոցներով զինված ուժերի պատեհաժամ հագեցման ու նյութական ապահովման նպատակով սպառազինության ու ռազմական տեխնիկայի մշակման, արտադրության (կամ գնման) վերաբերյալ պաշտոնական տեսակետների և պետական մարմինների կոնկրետ գործունեության ուղղությունների համակարգ է: Որպես դրա առավել ընդհանուր սկզբունքներ կարելի է նշել՝

– պետության ռազմատեխնիկական ներուժի համապատասխանությունը պաշտպանության պահանջմունքներին,

– ռազմատեխնիկական կարիքների համար հատկացվող նյութական միջոցների տնտեսական հիմնավորվածությունը և արդյունավետ օգտագործումը,

– զենքի զանազան համակարգերի և մարդ–ՄՌՏ համակարգի տարբեր քաղաքատարրերի օպտիմալ հարաբերակցությունը⁵:

Ռազմատեխնիկական քաղաքականությունը բխում է պետության ռազմական դոկտրինից, որն իր հերթին խարսխվում է ազգային անվտանգության ռազմավարության վրա: Ըստ «Հայաստանի Հանրապետության ռազմական դոկտրինի»՝ ռազմատեխնիկական ապահովման խնդիրն է ռազմական անվտանգության համակարգն ապահովել արդիական ռազմական տեխնիկայով, սպառազինությամբ և այլ միջոցներով, այն է՝ կատարել «ռազմական անվտանգության ապահովման համար միջազգային արդի ռազմական գիտության, ռազմական արվեստի, ռազմատեխնիկական առաջընթացի և գործնական փորձի ձեռքբերումների ուսումնասիրման հիման վրա անհրաժեշտ ուժերի, միջոցների,

⁵ Տե՛ս «Национальная доктрина России»<http://www.rau.suobserverN500.htm>

պաշարների ստեղծումը և նպատակային կիրառումը, ժամանակակից տեղեկատվական համակարգերի ներդրումը»⁶:

Հրթիռային զորքերի և հրետանու ոլորտում ՀՀ ռազմատեխնիկական քաղաքականության հիմնական դրույթներն են.

– հանրապետության ֆինանսատնտեսական հնարավորությունների սահմաններում հանրապետության պաշտպանության համար առավել նպաստավոր համակարգերի ընտրությունն ու գնումը,

– ՄՌՏ տարբեր համակարգերի համար փոխարացման ու գործակցելիության ապահովումը,

– ոչ նյութատար եղանակներով ՄՌՏ կատարելագործումը, առաջին հերթին՝ գեների կառավարման էլեկտրոնային համակարգերի կատարելագործմանը դրանցով խոցման արդյունավետության մեծացումը (գերազանցապես՝ ճշգրտության մակարդակի բարձրացմամբ),

– այնպիսի ՄՌՏ ընտրություն, որի շահագործման համար անհրաժեշտ են սակավ մարդկային ու նյութական ռեսուրսներ,

– սպասարկող անձնակազմի մարտական պատրաստականության (գիտելիքների ու հմտությունների) մակարդակի բարձրացումը:

Զորատեսակի վերազինումը: Նոր տեսակի սպառազինությամբ վերազինումն իրականացվում է ՀՀ Ձինված ուժերի զարգացման պլանի և ՀՀ սպառազինության և ռազմական տեխնիկայի զարգացման պետական ծրագրի շրջանակներում: Այս ուղղությամբ արդեն կատարվել են զգալի աշխատանքներ. համագործակցող զորամասերի հրետանու կառուցվածքը և համարվածության աստիճանը նրանց հնարավորություն են տալիս ինքնուրույնաբար կատարելու առաջադրված խնդիրները, դրանցից շատերում երկրորդ հրետանային դիվիզիոնները վերազինվել են 152-մմ տրամաչափի հրանոթներով, տանկային (զրահատանկային) զորամասերը լրահամարվել են ինքնագնաց հրետանային 2Ս-3Մ և 2Ս-1 կայանքներով, իսկ հակատանկային ստորաբաժանումները վերազինվել և լրահամարվել են մեծ արդյունավետություն ունեցող հակատանկային կառավարվող հրթիռային համալիրներով: Միայն վերջին երկու տարիների ընթացքում հրթիռային զորքերի և հրետանու համար ձեռք է բերվել բավականին մեծ թվով ժամանակակից զինամթերք, այդ թվում՝ հեռահար գերճշգրիտ հրթիռներ, տարբեր տրամաչափի հրետանային արկեր և կրակոցներ, տարբեր հակատանկային համակարգերի համար կառավարվող հրթիռներ, ինչի շնորհիվ ապահովվում է զորատեսակին առաջադրված խնդիրների կատարման հուսալիությունը և արդյունավետությունը:

Կենտրոնական ենթակայության հրթիռային զորամասերը լրահամարվել են նոր տեսակի գերճշգրիտ հրթիռային համալիրներով, մեծ տրամաչափի հեռահար համագործակցող կրակի ռեակտիվ համակարգերով, կազմավորվել են նոր ստորաբաժանումներ: ԶՌԻ-ի հրթիռային զորքերը հնարավորություն ունեն ցանկացած պահի՝ անկախ եղանակային և բնակլիմայական պայ-

⁶ «Հայաստանի Հանրապետության ռազմական դոկտրին»:

մաններից, օպերատիվ և օպերատիվ-մարտավարական ամբողջ խորությամբ խոցելու հակառակորդի ռազմավարական նշանակություն ունեցող կարևոր օբյեկտները: Ներկայումս Հայաստանի Հանրապետության ձեռնարկություններից մեկում իրականացվում են նոր, գերճշգրիտ հրթիռային համալիրի ստեղծման փորձակոնստրուկտորական աշխատանքներ, և մոտ ժամանակներս ՁՈՒ-ն կհամալրվի հայրենական արտադրության գերճշգրիտ հրթիռային համալիրներով:

Այսպիսով՝ հրետանային զորամասերում կատարվել են մի շարք կառուցվածքային փոփոխություններ. դրանք համապատասխանեցվել են առաջադրված խնդիրները մեծ արդյունավետությամբ ու կարճ ժամանակամիջոցում կատարելու պահանջներին: Զգալիորեն թարմացվել է հրետանային զորամասերի ավտոմոբիլային հավաքակազմը, հրետանային քարշակները հիմնականում փոխարինվել են նոր ձեռք բերված հզոր քարշակներով, ինչով կապահովվի զորամասերի արագ տեղաշարժը մեծ հեռավորություններով և անհրաժեշտության դեպքում՝ ըստ ընտրված ուղղությունների ուժեղացնելու հրետանային խմբավորումները:

Սպառազինության և ռազմական տեխնիկայի պահպանումը մարտունակ վիճակում և արդիականացումը: Ծավալուն աշխատանքներ են կատարվել առկա սպառազինության և ռազմական տեխնիկայի արդիականացման ուղղությամբ: Այս առումով հարկ է նշել, որ աշխատանքները իրականացվում են Հայաստանի Հանրապետության ձեռնարկություններում, հայ մասնագետների ուժերով և, իհարկե, Զինված ուժերի համապատասխան ծառայությունների անմիջական աջակցությամբ ու հսկողությամբ: Արդիականացվել և արդեն զորքերում շահագործվում են խորհրդային արտադրության հրետանու կառավարման 1Վ12 և 1Վ17 համալիրների հատուկ մասերը, իսկ ընթացամասերը փոխարինվել են ավելի հզոր ամենագնաց մեքենաներով: Նշված համալիրների նոր տարբերակը հնարավորություն է տալիս նախորոշված շրջանում արագ բացազատվելու, մեքենայի տեղակապակցման և տիեզերական ուղեվարման տեղորոշումային համակարգերի կիրառությամբ արագ և ճշգրիտ տեղակապակցվելու՝ ներդրված օդերևութաբանական կայանից ստացված և նախկինում խոցված նշանակետերի (եթե այդպիսիք եղել են) տվյալների հաշվառմամբ, հաշվված վայրկյանների ընթացքում նախապատրաստելու և ավտոմատ բանեւակարգով կրակային հաշվարկներին փոխանցելու հայտնաբերված նշանակետի խոցման համար տվյալները, ինչի շնորհիվ նշանակետի հայտնաբերումից մինչև խոցումը ժամանակը հասցվել է մեկից երկու րոպեի:

Շարունակվում են Զինված ուժերում առկա ԲՄ-21 համազարկային կրակի ռեակտիվ կայանքների արդիականացման աշխատանքները. ռետուրան սպառած բենզինային շարժիչները փոխարինվում են շահագործման ավելի հզոր դիզելային շարժիչներով, նույն կայանքներից ավելի մեծ հեռահարության ռեակտիվ արկերով կրակելու նպատակով իրականացվում է հատուկ մասի որոշակի հանգույցների արդիականացում:

Ձինված ուժերում ընդունվել և արդեն շահագործման է հանձնվել հրետանային դիվիզիոնների համար հրետանային հետախուզության և կրակի կառավարման՝ հայրենական արտադրության 2Կ-02 ավտոմատացված համակարգը: 2Կ-02 համակարգն իր մարտավարատեխնիկական բնութագրերով արժանացել է ՀԱՊԿ-ի անդամ պետությունների մեծ հետաքրքրությանը: Համակարգը հնարավորություն է տալիս հետախուզում կատարելու ցերեկային, գիշերային և սահմանափակ տեսանելիության պայմաններում, բարձր ճշգրտությամբ նշահատելու և որոշելու նշանակետերի կոորդինատները, ավտոմատացված բանելակարգում տվյալները կրակային դիրքերին հաղորդելու, հրետանու ընտրված համակարգի համար կրակ բացելու համար տեղակայումները որոշելու:

Կադրերի պատրաստում: ՀՀ ՁՈՒ-ի հրթիռային զորքերի և հրետանու մասնագիտություններով կադրերի պատրաստման գործընթացն իրականացվում է երկու մակարդակով՝ բուհական և զորային, և նպատակաուղղված է որակյալ մարդկային ռեսուրսների ճիշտ օգտագործմամբ մեծացնելու ՄՌՏ արդյունավետությունը, կրճատելու դրանց շահագործման համար անհրաժեշտ նյութական ու մարդկային ռեսուրսները:

Հրթիռային զորքերի և հրետանու համար կրտսեր հրամանատարական կազմ պատրաստում է Վ. Սարգսյանի անվան ռազմական ինստիտուտը: ՀՀ-ում իրականացվող ռազմակրթական բարեփոխումների շնորհիվ կատարելագործվում է նաև հրետանավորների պատրաստման համակարգը: Մեր կարծիքով՝ հույժ կարևոր առաջադիմական քայլ էր ինստիտուտի համապատասխան ֆակուլտետի և զորային կառույցների միջև հետադարձ կապի սերտացումը: Դա հնարավորություն է տալիս կատարելու ուսումնական ծրագրերի ճշգրտում, ուսուցողական մեթոդիկաների կատարելագործում: Ինստիտուտի գիտամանկավարժական ներուժի մեծացման առումով կարևոր նախաձեռնություններից են գիտահետազոտական հակում ունեցող մի քանի երիտասարդ սպաների գործուղումը արտասահմանյան աղյուսկություններ, օտարերկրյա մասնագետների ներգրավմամբ գիտաուսումնամեթոդական սեմինարների ու գիտաժողովների կազմակերպումը:

Ձորային կառույցում հրետանավորների մարտական պատրաստման տեսակետից, մեր կարծիքով, առաջընթացը հիմնականում պայմանավորված է հայրենական համակարգչային վարժասարքերի լայն կիրառմամբ, մանկավարժահոգեբանական աշխատանքների որակական մակարդակի բարձրացմամբ, ինչի շնորհիվ աճում է զինծառայողների գիտակցական վերաբերմունքը ծառայության նկատմամբ, նոր գիտելիքներ ու հմտություններ ձեռք բերելու ձգտումը:

Հրթիռային զորքերի և հրետանու զարգացման համար շատ բան է արված, բայց առջևում կան դեռ բազմաթիվ բարդ խնդիրներ, որոնք ոլորտի համար պատասխանատու բարձր հրամանատարական կազմից պահանջում են մշտական տքնաջան նպատակալաց աշխատանք՝ ֆիզիկական ու մտավոր ուժերի գերլարմամբ: Այդուհանդերձ, ներկան հուսադրող է և մեզ իրավունք է տալիս այս ոլորտում ակնկալելու նորանոր հաջողություններ:

Այսպիսով՝ ՀՀ ՁՈՒ-ի հրթիռային զորքերի և հրետանու զարգացման խնդիրները իրենց կարևոր տեղն ունեն պաշտպանական համակարգի բարեփոխումներում, և այդ ուղղությամբ իրականացվող միջոցառումները լինելու են շարունակական, այլ ոլորտներում իրականացվող բարեփոխումներին համահունչ և դրանց հետ փոխհամաձայնեցված, իսկ դրանց արդյունքները՝ շոշափելի: Դա է պահանջում Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանական անվտանգության ապահովման գերխնդիրը:

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ РАКЕТНЫХ ВОЙСК И АРТИЛЛЕРИИ ВС РА В КОНТЕКСТЕ ОБОРОННЫХ РЕФОРМ С УЧЕТОМ МИРОВЫХ ТЕНДЕНЦИЙ

Ю. Г. ХАЧАТУРОВ, генерал-полковник, начальник ГШ ВС РА

РЕЗЮМЕ

Развитие оборонной мощи государства как одну из важных составляющих включает усиление огневой мощи ВС, в значительной мере обусловленной состоянием ракетных войск и артиллерии (РВ и А). Для малых государств с ограниченными людскими финансово-экономическими и материальными ресурсами как Армения, эта проблема представляет собой оптимизационную задачу обеспечения высокой эффективности огневого поражения целей противника при минимизации расходов. Одним из основных инструментов решения данной задачи является реалистичная отраслевая военно-техническая политика, совершенствование которой составляет одно из главных направлений развития ракетных войск и артиллерии ВС РА.

Основными положениями отраслевой военно-технической политики РА являются:

- выбор и покупка систем ВВТ с учетом их боевой и эксплуатационной эффективности, географических особенностей ТВД, тенденций развития средств нападения у вероятного противника и финансово-экономических возможностей РА;

- обеспечение взаимодополняемости и взаимодействия различных систем ВВТ;

- усовершенствование ВВТ без применения материалоемких технологий: повышение эффективности поражения путем усовершенствования электронной системы управления оружием;

- выбор такого ВВТ, для эксплуатации которого необходимы малые человеческие и материальные ресурсы;

- повышение уровня боевой выучки обслуживающего персонала.

За последние 2 года для РВ и А приобретено довольно большое количество новейших боеприпасов, в том числе: сверхточные ракеты дальнего действия; артиллерийские снаряды различного калибра; управляемые раке-

ты для противотанковых систем, благодаря чему обеспечивается надежность и эффективность выполнения боевых задач, стоящих перед этим родом войск.

Другим важным направлением развития РВ и А являются поддержание боеспособности и модернизация наличествующих ВВТ, в первую очередь – усовершенствование электронных систем управления и подготовки к боевым действиям, а также артиллерийской разведки, причем эти работы выполняются на предприятиях РА, силами высококвалифицированных армянских специалистов при непосредственной поддержке и контроле со стороны соответствующих служб ВС.

Благодаря этим работам существенно повысилась эффективность поражения разнородных целей, а также усовершенствовалась система обслуживания ВВТ.

Подготовка кадров для РВ и ВС РА осуществляется на двух уровнях: вузовском и войсковом. Работа в данной сфере нацелена на повышение эффективности боевого применения ВВТ путем совершенствования системы подготовки квалифицированных специалистов и на сокращение человеческого и материального ресурсов, необходимых для эксплуатации ВВТ.

Подготовка младшего командного состава для РВ и А осуществляется в военном институте им. В. Саргсяна. В рамках общего реформирования системы военного образования совершенствуется также система подготовки артиллеристов. Планомерно осуществляется подготовка соответствующих научно-педагогических кадров в адъюнктурах зарубежных стран.

Для подготовки кадров в войсковом звене все шире применяются новейшие обучающие технологии, в частности, компьютерные тренажеры, как закупаемые за рубежом, так и отечественного производства.

Благодаря осуществленным мероприятиям ракетные войска и артиллерия ВС РА способны поражать важные объекты вероятного противника на всю оперативно-тактическую глубину.

THE MAIN DIRECTIONS OF THE RA AF ROCKET FORCES AND ARTILLERY DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF DEFENSE REFORMS WITH A GLANCE AT GLOBAL TRENDS

YU. G. KHACHATOUROV, Colonel-General, Chief of the Main Staff, RA AF

SUMMARY

The development of a state's defense power embraces the reinforcement of the Armed Forces firepower as one of its major constituents, which largely depends on the state of the Rocket Forces and Artillery. For such small states with limited human, financial, economic and material resources like Armenia, this problem bears an optimization task of ensuring the high efficiency of the

fire destruction of enemy targets with the least expenses. One of the main tools to handle the given task is the realistic sectoral military-technical policy, the improvement of which is one of the main directions in the RA AF Rocket Forces and Artillery development.

The fundamentals in the sectoral military-technical policy of the RA are the following:

- Selection and purchase of weapons and military equipment systems with a glance at their combat and exploitation efficiency, the geographical features of the theater of war, tendencies in the development of means to be used during a potential enemy attack as well as the financial and economic capabilities of the RA;
- Ensuring complementarity and interaction among various systems of weapons and military equipment;
- Improvement of weapons and military equipment without use of resource-demanding technologies, the destruction efficiency rise by means of improving the electronic control weapons;
- Choosing such weapons and military equipments, the exploitation of which would require small human and material resources;
- Rise in the combat training of the personnel.

During the last 2 years quite a large number of ammunition supplies has been acquired for the Rocket Forces and Artillery, namely, ultra-precise long-range missiles; artillery shells of various calibers; anti-tank guided missile systems, thanks to which the reliability and efficiency of combat missions to be accomplished by these corps is guaranteed.

Another important direction in the development of the Rocket Forces and Artillery is the maintenance of combat capability and modernization of the available supply of weapons and military equipment, and first of all, the improvement of electronic control systems and the preparation for combat actions, as well as artillery reconnaissance, with these works being carried out in Armenian enterprises by means of skilled professionals with direct support and supervision by relevant AF services.

Ought to these works the efficiency of engagement of diverse targets has been significantly improved, so has the Weapons and Military Equipment maintenance support.

Personnel training for the RA Rocket Forces and Armed Forces is done on two levels: college and military. The work in this sphere is aimed at the efficiency rise of the weapons and military equipment operational use by means of improvement of the professional experts training system and the reduction of human and material resources necessary for the weapons and military equipment exploitation.

Training of the non-commissioned officers for the Rocket Forces and Artillery is carried out in V. Sargsyan Military Institute. In the frameworks of

the overall reformation of the military education system the training system for the artillerymen is improved as well. Post-graduate training of relevant academic and teaching staff in foreign military colleges is systematically accomplished.

Modern teaching technologies, and particularly, computer simulators, bought both abroad and homemade, are more widely used in training the military echelon.

Thanks to the carried out activities the RA AF Rocket Forces and Artillery are capable of operationally and tactically destructing the potential enemy's major facilities down to his throat.

ՀՐԵՏԱՆՈՒ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՎԱՐԺՎԱԾՈՒԹՅԱՆ
ՄԱԿԱՐԴԱԿԻ ԱԶԳԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՐԵՏԱՆԱՅԻՆ
ՍՏՈՐԱԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ԿՐԱԿԱՅԻՆ ԽՆԴՐԻ
ԿԱՏԱՐՄԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ

*Ա. Գ. ՄԱՐԴՈՅԱՆ, գեներալ-մայոր, ՀՀ ՁՈՒ-ի Հրթիռային զորքերի
և հրետանու վարչության պետ, Գ. Գ. ԱՄՐՅԱՆ, փոխգնդապետ,
Միխայլովյան ռազմական հրետանային ակադեմիայի
Հրետանու և հրթիռային զորքերի ամենօրյա զործունեության
օպերատիվ-մարտավարական պարտաստան և կառավարման
ամբիոնի աղյուսակ (ՌԴ)*

Հարավկովկասյան տարածա-
շրջանում տիրող ռազմաքաղա-
քական իրադրությունը, Ադրբե-
ջանի կողմից սանձազերծված
սպառազինությունների մրցա-
վազքը Հայաստանի Հանրա-
պետությունից պահանջում են
ուշադրության կիզակետում
պահել իր պաշտպանական
անվտանգության ապահովման
խնդիրը: Հայաստանի Հանրա-

պետության անվտանգությունը կարող է ապահովված լինել այն դեպքում, երբ տարածաշրջանում պահպանվի ռազմավարական հաշվեկշիռը, ինչին հնարավոր է հասնել ակտիվ ՀՀ արտաքին ու ռազմական քաղաքականություն մշակելու և իրացնելու, ինչպես նաև ռազմական հզորությունը պատշաճ մակարդակի վրա պահելու միջոցով: Դա մեծապես վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետության Զինված ուժերի հրթիռային զորքերին և հրետանուն, որոնք ՁՈՒ-ի կրակային հզորության հիմնական քաղաղրիչն են:

Հակառակորդի կրակային խոցման արդյունավետությունը պայմանավորված է հրետանու կրակի պատեհաժամությամբ, ճշգրտությամբ, հանկարծակիությամբ, խոցման միջոցների ճիշտ ընտրությամբ, կրակային խնդրի կատարման նպատակահարմար եղանակի ու կարգի նշանակմամբ: Ժամանակակից մարտում հրետանու հրամանատարն ընդունում է որոշում և հակառակորդի կրակային խոցման խնդիրը կատարում է ժամանակի սղության պայմաններում: Լավագույն որոշումը, կրակային խնդրի ժամանակին և գրագետ կատարումը ապահովում են օպերացիայում (մարտում) հրետանու մարտական հնարավորությունների բարձր աստիճանի իրացում: Հրետանային կազմավորումների պաշտոնատար անձանց պատրաստվածության մակարդակը այն առաջնային գործոններից է, որոնք ազդում են հրաձգության արդյունավետության վրա: Հրետանային զորամասերում և ստորաբաժանումներում հրաձգության և կրակի

կառավարման գծով պատրաստումը ուսուցման հիմնական առարկաներից է և կոչված է պատրաստելու այնպիսի նախաձեռնող հրամանատարների, որոնք ունակ լինեն հակառակորդի կրակային խոցման խնդիրները կատարելու տարբեր իրադրության պայմաններում:

Հրետանային հրամանատարի ուսումնավարժվածության մակարդակի ազդեցությունը կրակի արդյունավետության վրա կրակային խնդիր կատարելիս կորստորվի հակառակորդի ընդդիմամարտող խմբավորման խոցման պայմաններում: Հակառակորդի խմբավորումը բաղկացած է առանձին օբյեկտներից, որոնցից յուրաքանչյուրի խնդիրն է նպաստել յուրային զորքերին կորուստ պատճառելուն: Ընդամին այդ օբյեկտներից յուրաքանչյուրի կարևորությունը որոշվում է յուրային զորքերի հնարավոր կորուստներում նրա ունենալիք ներդրման չափով: Ուստի հակառակորդի խմբավորման կազմում եղած օբյեկտների կարևորության գնահատման հիմքը այն վնասն է, որը յուրային զորքերը կրում են դրա ներգործությունից:

Կրակային խնդրի կատարման արդյունավետությունը գնահատելու համար կարող ենք համեմատել հակառակորդի օբյեկտի կարևորության գործակիցները՝ որոշված դրա վրա կրակային խոցման միջոցների ներգործության արդյունքները հաշվի չառնելու և հաշվի առնելու դեպքում:

Դիցուք յուրային զորքերին հակազդեցություն գործող օբյեկտը կազմված է n միատիպ կրակային միջոցներից, որոնցից յուրաքանչյուրը բնութագրվում է t' ժամանակի միավորում հավանական հաջող կրակոցների j հոսքով: Այդ դեպքում հակառակորդի օբյեկտի կողմից յուրային զորքերին հասցվող վնասը t' ժամանակի միավորում կկազմի

$$W(t') = nj(t') : \quad (1)$$

Վնասի մեծությունը, որը դիտարկվող օբյեկտի գործառման դեպքում կհասցվի յուրային զորքերին, կարելի է արտահայտել հետևյալ բանաձևով.

$$e_i'(t) = \int_{t_H}^{t_k} W_i(t') dt, \quad (2)$$

որտեղ t -ն յուրային զորքերի վրա հակառակորդի օբյեկտի ներգործության ընդհանուր ժամանակն է,

$W_i(t')$ -ն՝ այն վնասը, որը կհասցվի յուրային զորքերին i -րդ օբյեկտի ներգործության հետևանքով t' ժամանակի միավորում,

t_H -ը յուրային զորքերի վրա հակառակորդի օբյեկտի ներգործության սկզբնապահն է,

t_k -ն՝ յուրային զորքերի վրա հակառակորդի օբյեկտի ներգործության դադարեցման պահը:

Այն վնասի մեծությունը, որը յուրային զորքերին հասցրել է հակառակորդի օբյեկտը, նրա վրա կրակային ներգործությունը հաշվի առնելու դեպքում կկազմի՝

$$e_i^3(t) = \int_{t_H}^{t_3} W_i(t') dt, \quad (3)$$

որտեղ t_3 -ը կրակային խնդրի կատարման տևողությունն է:

Հակառակորդի օբյեկտի կրակային խոցման խնդրի կատարման հետևանքով վնասի մեծությունը, որը նա կարող է հասցնել յուրային զորքերին, կնվազի հետևյալ մեծությամբ՝

$$\Delta e_i = e_i'(t) - e_i^3(t): \quad (4)$$

Ուստի յուրային զորքերին հակառակորդի օբյեկտի ընդդիմամարտության ժամանակի նվազումը կհանգեցնի նրա հասցրած վնասի մեծության նվազմանը: Դիտարկվող դեպքում հակառակորդի օբյեկտն սկսում է ներգործել յուրային զորքերի վրա նախքան նրա վրա անմիջական կրակային ազդեցության սկիզբը: Ուստի այն ժամանակը, որն անհրաժեշտ է հրետանու հրամանատարին, որպեսզի նա իրագործի կրակային խնդրի կատարման համար բոլոր նախապատրաստական միջոցառումները, էապես կազդի խնդրի կատարման ընդհանուր տևողության վրա:

Դիտարկվող օբյեկտի հնարավորությունների իրացման աստիճանի վրա ազդում են պատահական բնույթի բազմաթիվ գործոններ (իրադրության պայմանները, կապի և կառավարման վիճակը, ռազմամթերքով ապահովվածությունը, կենդանի ուժի բարոյահոգեբանական վիճակը և այլն): Օբյեկտների կարևորության քանակական չափման համար անհրաժեշտ է այն համեմատել մի որևէ չափանմուշի (հաշվարկային միավորի) հետ, որպես այդպիսին կիրառվում է ֆիքսված պայմաններում համանման օբյեկտով պատճառվելիք վնասի մաթեմատիկական սպասման մեծությունը: Կարևորության բնութագիրը անվանում են կարևորության գործակից և նշագրում $A_i(t)$ -ով

$$A_i(t) = \frac{M[e_i(t)]}{M[e_3^*(t)]}, \quad (5)$$

որտեղ՝ $M[e_i(t)]$ -ն վնասի մաթեմատիկական սպասումն է, որը կարող է որոշակի t ժամանակահատվածում հասցվել յուրային զորքերին i -րդ օբյեկտի հակազդեցության հետևանքով,

$M[e_3^*(t)]$ -ն՝ այն վնասի մաթեմատիկական սպասումը, որը կարող է յուրային զորքերին հասցվել հակառակորդի՝ որպես չափանմուշ վերցված օբյեկտի հակազդեցության հետևանքով:

Իր հերթին՝

$$e_3^*(t) = \int_{t_H}^{t_k} W_{e_3^*}(t) dt, \quad (6)$$

որտեղ՝ $e_3^*(t)$ -ն այն վնասն է, որը կարող է հասցվել յուրային զորքերին հակառակորդի՝ որպես հաշվարկային միավոր (չափանմուշ) վերցված օբյեկտի հակազդեցության հետևանքով,

$W_{e_3^*}(t)$ -ն՝ այն վնասը, որը ժամանակի միավորում կհասցվի յուրային զորքերին որպես հաշվարկային միավոր (չափանմուշ) վերցված օբյեկտի հակազդեցության հետևանքով:

Վերը շարադրվածի հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ հակառակորդի i -րդ օբյեկտի խոցման կրակային խնդրի կատարման հետևանքով յուրա-

յին գործերին նրա կողմից հասցվելիք վնասի մաթեմատիկական սպասման $M[e_i(t)]$ արժեքը կնվազի, ուստի ավելի փոքր արժեք կունենա նրա կարևորության $A_i(t)$ գործակիցը:

Կանխված վնասի մեծությունը բնութագրում է կրակային խնդիր կատարող ստորաբաժանումների հնարավորությունների օգտագործման աստիճանը: Անհրաժեշտ է նշել, որ խոցման միջոցների ներգործության արդյունքներն ունեն պատահական բնույթ: Հակառակորդի օբյեկտի կողմից յուրային գործերին հասցվող վնասի ցուցանիշի մեծությունը դիտարկվում է որպես ժամանակի պատահական ֆունկցիա: Արդյունքների պատահականությունը պայմանավորված է այն սխալներով, որոնք ուղեկցում են կրակի պատրաստումը, արկերի ցրումը: Ուստի որպես արդյունավետության ցուցանիշ կարող է լինել այն մեծությունը, որը սահմանվում է որպես օբյեկտի՝ նախքան խոցման միջոցների ներգործությունը և դրանից հետո ունեցած կարևորության գործակիցների տարբերության մաթեմատիկական սպասում

$$W_{i03} = A_i(t) - M[A_i^*(t)], \quad (7)$$

որտեղ՝ $A_i(t)$ -ն օբյեկտի կարևորության գործակիցն է նախքան նրա վրա խոցման միջոցների ներգործությունը,

$A_i^*(t)$ -ն՝ օբյեկտի կարևորության գործակիցը խոցման միջոցների ներգործության հաշվառմամբ:

Կրակի արդյունավետության ցուցիչի արժեքը, որը համապատասխանում է առանձին կրակային խնդրի կատարմանն այն պայմանով, որ օբյեկտը մարտի մեջ է մտել կրակային հարձակումն սկսելու պահին, որոշվում է հետևյալ բանաձևով՝

$$W_i = A_i(t) \left[1 - (1 - M) e^{-at_{OH}} \frac{1}{am_\tau + 1} \right], \quad (8)$$

որտեղ՝ $A_i(t)$ -ը օբյեկտի կարևորության գործակիցն է կրակային հարձակումն սկսելու պահին,

M -ը՝ օբյեկտի այն կրակային միջոցների բաժնեմասի մաթեմատիկական սպասումը, որոնք առաջացնում են անդառնալի կորուստներ,

a -ն՝ պարամետր, որն արտացոլում է փոխադարձ խոցման հետևանքով կողմերի առաջին խմբի միջոցների նվազման ինտենսիվությունը,

t_{OH} -ը՝ կրակային տարափի տևողությունը,

m_τ -ն՝ կրակային տարափից հետո օբյեկտի վերականգնման ժամանակի մաթեմատիկական սպասումը,

t -ն՝ մարտի սկզբից հաշվվող ժամանակը:

(8) հարաբերակցության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ կրակային խնդրի կատարման արդյունավետությունը պայմանավորվում է ինչպես նշանակելի հրակոծման եղանակով, այնպես էլ առաջադրված խնդիրը կատարողի կողմից ընդունված որոշման որակով, կրակային տարափը սկսելու ժամանակով

և տևողությամբ, կրակի խտությամբ և աջակցություն ստացող ստորաբաժանումների հետ փոխգործության որակով:

Կրակային խնդիր կատարող հրետանային հրամանատարի թույլ տված տարբեր սխալների ազդեցությունը դիտարկենք կոնկրետ օրինակով:

152-մմ 2Մ3 ԻՀ դիվիզիոնն ստացել է դաշտային հրետանու ՌՏԿ-ն խոցելու առաջադրանք: Կրակային խոցման համար տեղակայումների որոշումը կատարվում է լրիվ պատրաստման եղանակով: Հրաձգության միջին հեռահարությունը 10 կմ է: Արկերի ծախսը և նշանակետի հրակոծության եղանակը համապատասխանում են ՀԿ և ԿԿ (ՈՐ և ՎՕ) պահանջներին: Արկը ՕՖ-540 է:

Վերլուծենք նշանակետի բնույթը և կրակային խնդրի կատարման պայմանները: Նշանակետը առանձին է, չդիտարկվող: Հիմնական խոցվող տարրը ալեհավաքն է, խոցիչ գործոնը բեկորներն են: Նշանակետի խոցման խնդիրը՝ ՌՏԿ-ն երկու ժամից ոչ պակաս ժամանակով շարքից հանելն է: Հրաձգությունը՝ ամբողջ դիվիզիոնով, լրիվ պատրաստմամբ: Հրաձգությունը՝ արհեստական ցրմամբ. նշանառման կետերի թիվն ըստ հեռավորության՝ $n_z=3$, ըստ ուղղության՝ $n_\phi=6$ (n_ϕ անկյունաչափի մի նախադրմամբ հրաձգության դեպքում համարում են մարտկոցում հրանոթների թվին հավասար), նշանառման կետերի միջև հեռավորությունն ըստ հեռվության՝ $h_x=67$ մ, ըստ ուղղության՝ $h_z=33$ մ: Նշանակետի խոցման բերված մակերեսը՝ $S_n=985$ մ²:

Սխալների 4 խմբերի համակարգում հրաձգությունը հանգեցնենք հրաձգությանը սխալի 2 խմբերի համակարգում.

2c3,	Համաբերված միջին	Едо=63 մ, Ено=38 մ
հրաձգության	սխալների հավաքածու	Вдо=48 մ, Вно=21 մ:
հեռավորությունը՝ 10 կմ,		
լրիվ պատրաստում		

Արկերի ցրման իրական օրենքը փոխարինելով հավասարաչափ ցրման հավանականության օրենքով, երբ համաչափ ցրման գոտին ունի հետևյալ չափերը՝ ըստ խորության $\Gamma_{3,p.p.}=311$ մ և ըստ ճակատի $\Phi_{3,p.p.}=223$ մ, ինչպես նաև օգտագործելով մուտքային մեծությունները (համաչափ ցրման գոտիով նշանակետի վրաժաժկման հավանականությունը $\Theta=0,8608$, արկերի ծախսը՝ $N=150$ արկ, նշանակետի խոցման բերված մակերեսը՝ $S_n=985$ մ²)՝ որոշենք նշանակետի խոցման հավանականությունը: Այն կլինի՝ $P=0,7585$ (76 %):

Որոշում ընդունելիս և այն իրացնելիս հրետանու հրամանատարը կարող է թույլ տալ սխալներ, որոնք կհանգեցնեն կրակային խնդրի կատարման արդյունավետության նվազմանը:

Եթե հրահանգվել է սահմանված քանակից 20 %-ով պակաս արկեր ծախսել, ապա նշանակետի խոցման հավանականությունը կնվազի 5,3 %-ով (վրաժաժկման հավանականությունը $\Theta=0,8608$, $N=120$ արկ, $S_n=985$ մ², $P=0,7051$):

Նշանակետի հրետակոծության եղանակի հրահանգման սխալը, երբ նշանակետը նշանոցի՝ ՀԿ և ԿԿ-ով նախատեսված երեք տեղակայումով հրետա-

կոծման փոխարեն հրետակոծվում է մեկ տեղակայումով, հանգեցնում է նշանակետի խոցման հավանականության նվազմանը 4,9 %-ով (վրածածկման հավանականությունը $\Theta = 0,7568$, $N=150$ արկ, $S_n=985$ մ², $P=0,7099$):

Այսպիսով՝ կրակային խնդրի կատարման արդյունավետությունը և, ընդհանրապես, հակառակորդի կրակային խոցումը պայմանավորված են հրետանավոր սպայի մասնագիտական պատրաստության մակարդակով:

Կրակային խնդրի կատարման արդյունավետությունը կախված է բազմաթիվ պատահական գործոններից և այն սխալներից, որոնք թույլ է տալիս կրակային խնդիր կատարողը որոշում ընդունելիս, այն է՝

- կրակային խնդրի կատարման պատեհաժամությունից (T_{os}),
- լիցքի և հետագծի ձևի ընտրությունից,
- հրաձգության համար տեղակայումների որոշման եղանակի և կրակի ճշգրտման միջոցների ընտրությունից,
- արկերի ցրումն ըստ հեռվության և ուղղության (B_δ, B_σ) բնութագրող միջին շեղումներից,
- հրաձգության ճշգրտության բնութագրերից (E_δ, E_σ),
- նշանակետի հրետակոծման եղանակի պարամետրներից՝ նշանառման կետերի թվից (n_z և n_ϕ) և դրանց միջև եղած հեռավորությունից (h_x և h_z),
- արկերի ծախսից (N_{ll}),
- խոցման բերված S_n գոտիով բնութագրվող արկի, պայթուցիչի ընտրությունից,
- նշանակետի կարևորության A_i գործակցից:

Այս գործոնների մի մասը կախված է կրակային խնդրի կատարմանը մասնակցող հրետանային կազմավորման անձնակազմի մասնագիտական պատրաստման մակարդակից (P_{ynn}): Արտաքին պայմաններից կախված գործոնների բազմությունը ընդհանուր տեսքով նշագրենք P_{en} -ով:

Ուստի կրակային խնդրի կատարման հետևանքով հակառակորդի օբյեկտին հասցվող վնասի մեծությունը կարելի է ներկայացնել հետևյալ տեսքով՝

$$W_e = f(P_{ynn}, P_{en}): \quad (9)$$

Այսպիսով՝ հակառակորդի օբյեկտին հասցված վնասը կհանգեցնի յուրային գորքերին կորուստներ պատճառելու նրա կարողության փոփոխմանը: Վնասի մեծության արժեքը կախված է կրակային խնդիրը կատարող հրետանային հրամանատարի մասնագիտական պատրաստության մակարդակից: Կրակային խնդիր կատարող հրետանավոր սպայի ոչ բավարար մակարդակի ուսումնավարժավածությունը էապես նվազեցնում է խնդրի կատարման արդյունավետությունը:

ВЛИЯНИЕ УРОВНЯ ОБУЧЕННОСТИ АРТИЛЛЕРИЙСКОГО
КОМАНДИРА НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ ВЫПОЛНЕНИЯ
ОГНЕВОЙ ЗАДАЧИ ПОДРАЗДЕЛЕНИЯМИ АРТИЛЛЕРИИ

А. Г. МАРДОЯН, генерал-майор, Начальник Управления ракетных войск и артиллерии ГШ ВС РА, Г. Г. АСРЯН, подполковник, адъюнкт кафедры «Оперативно-тактической подготовки и управления повседневной деятельностью ракетных войск и артиллерии» Михайловской военной артиллерийской академии, РФ

РЕЗЮМЕ

В статье с применением математического аппарата исследуется влияние уровня обученности артиллерийского командира на эффективность выполнения подчиненным ему подразделением огневой задачи. Расчеты построены на том допущении, что эффективность боевых действий отдельных объектов противостоящей группировки противника снижается при его обстреле. На основе математических выкладок в статье доказывается, что эффективность выполнения огневой задачи и, в целом, огневое поражение противника зависит от множества случайных факторов и ошибок, допускаемых выполняющим огневую задачу при принятии решения: своевременности выполнения огневой задачи, выбора заряда и вида траектории, выбора способа определения установок для стрельбы и средств для корректировки огня, срединных отклонений, характеризующих рассеивание снарядов по дальности и направлению, характеристик точности стрельбы, параметров способа обстрела цели: числа точек прицеливания, расстояния между ними, расхода снарядов, выбора снаряда, взрывателя, характеризующих приведенной зоной поражения, коэффициента важности цели, причем многие из этих факторов зависят от уровня профессиональной подготовки командира и артиллерийского формирования, вовлеченного в выполнение огневой задачи.

THE IMPACT OF THE TRAINING LEVEL OF AN ARTILLERY
COMMANDER ON THE EFFECTIVE IMPLEMENTATION
OF A FIRE MISSION BY ARTILLERY UNITS

A. G. MARDOYAN, Major General, Chief of the Department of Rocket Forces and Artillery, the RA Main Staff, G. G. ASRYAN, Colonel, Graduate Student at the Department of Operational-Tactical Training and Management of Daily Activity of the Rocket Forces and Artillery, Michael Artillery Academy, RF

SUMMARY

With the use of mathematical tools this article examines the impact of the training level of the artillery commander on the effective implementation of a fire mission by his subordinate unit. The calculations are based on the assumption that the effectiveness of combat operations of separate units opposing an enemy

force diminishes when it fires. On the basis of mathematical calculations the article proves that the effective implementation of a fire mission and, in general, fire destruction of an enemy depends on many random factors and mistakes made by the one performing a fire mission while taking a decision: timeliness of a fire mission, choice of the charge and form of the trajectory, choice of a method to determine settings for firing and means to adjust the fire, standard deviations characterizing the dispersion of shells in distance and direction, the characteristics of fire precision, target shooting process parameters: the number of aiming points, the distance between them, the consumption of shells, the choice of a shell, exploder characterized by the given defeat zone, coefficient of importance of a goal, and many of these factors depend on the professional training level of the commander and the artillery formation involved in the implementation of a fire mission.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՁԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐՈՒՄ
ՀՐԵՏԱՆԱՅԻՆ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ

*Ա. Ե. ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ, գնդապետ, ՀՀ ՊՆ Վ. Սարգսյանի անվան
նազմական ինստիտուտի հրեյրանու ֆակուլտետի պետ,
Գ. Ա. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, գնդապետ, ՀՀ ՊՆ Վ. Սարգսյանի անվան
նազմական ինստիտուտի հրեյրանու ֆակուլտետի սպառազինության
և շահագործման ամբիոնի պետ*

ՀՀ Պաշտպանության նախարար Ս. Օհանյանը նշում է, որ «Վերջին երկու տասնամյակներում աշխարհում տեղի ունեցած նազմատեխնոլոգիական հեղափոխության, գիտատար սպառազինության և նազմական տեխնիկայի ի հայտ գալու հետևանքով նազմական արվեստի (նազմավարական և օպերատիվ-մարտավարական) և ընդհանրապես պատերազմների նկատմամբ նոր մոտեցումների մշակման շնորհիվ զինված ուժերի մարտունակության

գնահատման ժամանակ սկսեցին գերակա դեր խաղալ որակական չափանիշները: ...Ուստի պատահական չէ, որ պետությունների՝ նազմարվեստի ժամանակակից տեսության վրա հիմնվող զինված ուժերում նազմական կրթության և ընդհանրապես անձնակազմի կառավարման ոլորտը համարվում է պաշտպանական համակարգի արդյունավետության և ՁՈՒ-ի մարտունակության ապահովման առաջնային գործոն»¹:

Ըստ այդմ՝ Վ. Սարգսյանի անվան նազմական ինստիտուտը նպատակ է հետապնդում ՀՀ ՁՈՒ-ում իրականացվող նազմակրթական բարեփոխումների շրջանակներում զինվորական կադրերի պատրաստման համակարգը համապատասխանեցնելու ժամանակակից չափանիշներին:

Ժամանակակից մարտահրավերները խիստ պահանջներ են ներկայացնում նազմական կադրերի, այդ թվում և հրետանավորների, պատրաստման մշտապես զարգացող համակարգին: Ինստիտուտի ղեկավարությունը շեշտում է, որ՝ «Քաջ գիտակցելով մեր երկրի անվտանգության ապահովման գործում Ռազմական ինստիտուտի՝ որպես բանակին որակյալ սպայական կադրերով ապահովող հիմնական օղակի դերը՝ մենք անհրաժեշտ ենք համարում վերանայել թե՛ կազմակերպական, թե՛ ուսումնական, թե՛ նյութատեխնիկական բազայի կատարելագործման ու արդիականացման հետ կապված որոշ մոտեցումներ»²:

¹ Ա. Մ. Օհանյան, Ռազմական կրթության համակարգի զարգացումը՝ որպես ՀՀ պաշտպանական համակարգի արդյունավետության մեծացման գործոն: «ՀԲ», 2012, հմ. 3:

² Մ. Ն. Կարապետյան, Ա. Մ. Մելքոնյան, Վ. Սարգսյանի անվան նազմական ինստիտուտի խնդիրները և զարգացման հեռանկարները ՀՀ պաշտպանական բարեփոխումների համատեքստում: «ՀԲ», 2010, հմ. 1:

Ինստիտուտի այդ ընդհանուր քաղաքականության համատեքստում զգալի աշխատանքներ են կատարվում նաև հրետանու ֆակուլտետում: Ժամանակակից ռազմական բախումներում հրետանու դերի ու կիրառման եղանակների, մասնագետների պատրաստման միջազգային փորձի, ինչպես նաև ռազմատեխնիկական զարգացման միտումների վերլուծության հիման վրա ճշգրտվում են ուսումնական ծրագրերը, կատարելագործվում ուսումնավարժական մեթոդները: Մասնավորապես՝ ուսումնական գործընթացում հաշվի են առնվում գիտության տեսության և պրակտիկայի նորագույն նվաճումները, ինչը նպաստում է ոչ միայն ուսուցման որակի բարելավմանը, այլև ՁՈՒ-ի մարտունակության ամրապնդմանը:

Ռուսաստանի Դաշնության այս ոլորտի մասնագետները նշում են, որ ներկայումս հրետանային գիտության տեսության և պրակտիկայի զարգացման հաշվառմամբ ուսումնական ծրագրերի զարգացումը պետք է շարունակել գերազանցապես հետևյալ կարևոր ուղղություններով. հրաձգության ճշգրտության գնահատման, տեսական հիմունքների մշակման և հրաձգության տեղակայումների որոշման միջոցների կատարելագործում, նոր տեսակի մարտապաշարների խոցող ներգործության ուսումնասիրություն և տարբեր նշանակետերի խոցման համար դրանց կիրառման հանձնարարականների մշակում, կրակային խոցումից հետո հակառակորդի օբյեկտների մարտունակության գնահատում, հրետանու կրակային համակարգի արդյունավետության գնահատման տեսական հիմունքների մշակում և առանձին կրակային առաջադրանքների կատարում, հրետանու կրակի արդյունավետության գնահատման, կրակի կառավարման և հրաձգության վերաբերյալ հանձնարարականների մշակման համար մաթեմատիկական մոդելների ստեղծում, կրակի ավտոմատացված կառավարման համակարգերի օգտագործմամբ կրակի կառավարման դեպքում հրետանային հրամանատարների կողմից որոշումների ընդունման տեսական հիմունքների մշակում, հատուկ պայմաններում ու տեղային պատերազմների վարման և զինված հակամարտությունների ժամանակ հրաձգության և կրակի կառավարման վերաբերյալ հանձնարարականների մշակում³:

Այդ ոլորտում առաջատար պետությունները ներկայումս հրետանային հրաձգության և կրակի կառավարման տեսության ու պրակտիկայի զարգացումը հասցրել են բարձր մակարդակի: Մակայն սպառազինության և ռազմական տեխնիկայի կատարելագործման շարունակականության պատճառով գրեթե միշտ փոփոխության են ենթարկվում մարտավարության՝ մինչ այդ ընդունված սկզբունքները: Այլ կերպ ասած՝ այդ ոլորտը պահանջում է ապահովել բոլոր մակարդակների հրամանատարների գիտելիքների անընդհատ զարգացում:

Ինչպես հայտնի է, հրետանու համար նախատեսված սպառազինությունն ու ռազմական տեխնիկան շահագործող անձնակազմը որոշակի ժամանակահատվածում կատարում է որոշակի մեխանիկական գործողություններ՝ լիցքավո-

³ Տես *Ю. В. Кобылин, О. А. Очеретько. Роль академии в развитии теории и практики стрельбы и управления огнем артиллерии. «Военная мысль», январь 2006, № 1:*

րում, նշանառում, կրակոցի կատարում և այլն, իսկ մարտավարական ու կրակի կառավարման խնդիրները կատարում են սպաները՝ հրետանային մասնագետները, հետևաբար հրետանու կիրառման արդյունավետությունը հիմնականում կախված է սպայակազմի պատրաստության աստիճանից: Ուստի անհրաժեշտ է պատրաստել այնպիսի հրետանավոր սպայի, որ նա՝

1. հասնի լիակատար մարտական պատրաստականության, մարտական գործողությունների ժամանակ վստահորեն կատարի պարտականությունները, կարողանա մարտը կազմակերպել կոնկրետ տեղանքում, բարդ ու փոփոխվող իրադրության պայմաններում՝ անձնակազմի մեջ ձևավորելով բարձր մարտական ու բարոյահոգեբանական հատկություններ, ֆիզիկական տոկոսություն և զինվորական կարգապահության նկատմամբ գիտակցված վերաբերմունք,

2. կարողանա կառավարել հրետանային ստորաբաժանման կրակը, ենթականերին մեթոդապես ճիշտ ուսուցանել ինչպես հրետանային սպառազինության, այնպես էլ կրակի կառավարման այլ միջոցների մարտական կիրառումը, ենթակաների հետ անցկացնել համապատասխան տեսական, գործնական, մեթոդական պարապմունքներ,

3. կարողանա օգտվել անհատական ու կոլեկտիվ պաշտպանական միջոցներից, օգտագործել հաստիքային տեխնիկայի ու տեղանքի պաշտպանական հնարավորությունները, հակառակորդի կողմից միջուկային, քիմիական մանրէաբանական (կենսաբանական) զենքի կիրառման դեպքում կատարել ինքնօգնություն ու փոխօգնություն, կատարել հատուկ առաջադրանքներ, ենթակաների հետ անցկացնել համապատասխան տեսական, գործնական, մեթոդական պարապմունքներ,

4. կատարելապես տիրապետի հաստիքային զենքերին, հետախուզության արդյունքների հիման վրա որոշի հրաձգության համար տեղակայումները, արագորեն և առաջին իսկ կրակոցով (համազարկով) խոցի նշանակետը, կարողանա կիրառել հրաձգության բոլոր եղանակները, ճշգրտել կրակը ինչպես ցեղերը, այնպես էլ գիշերը՝ լեռնային, օդերևութաբանական ու բալիստիկական պայմանների հաշվառմամբ,

5. կարողանա դիմանալ տևական ֆիզիկական ու հոգեբանական ծանրաբեռնվածություններին և հաջողությամբ գործել ժամանակակից մարտում, ենթակաների մեջ զարգացնել երկարատև ռազմերթ ու երթարշավ կատարելու դիմացկունություն, խոչընդոտների հաղթահարման, ձեռնամարտի վարման հմտություններ, համապատասխան պարապմունքներ անցկացնել ենթակաների հետ,

6. գիտակցի ռազմական հոգեբանության և վարքականոնի հիմունքների կարևորությունը, գիտակցված մղումով ու նվիրումով ծառայի Հայաստանի Հանրապետությանը, կարողանա գիտելիքներ հաղորդել ենթակա անձնակազմին, դաստիարակել նրանց ռազմահայրենասիրական ոգով՝ ուսուցանելով հայ ժողովրդի հերոսական պատմությունն ու ավանդույթները, ձևավորել առողջ բարոյահոգեբանական մթնոլորտ, և այլն:

Այսպիսով՝ մարտի դաշտում հրետանու առավել արդյունավետ կիրառումը հնարավոր է ապահովել միայն բարձրակարգ մասնագետների միջոցով, որոնք

տիրապետեն սպասարկող անձնակազմի պատրաստման արդյունավետ մեթոդներին, գիտնան հրթիռային գործերի և հրետանու սպառազինության և ռազմական տեխնիկայի կառուցվածքը, շահագործման ու սպասարկման կանոնները, մարտական հնարավորությունները, դրանք ամբողջ հզորությամբ կիրառելու մարտավարական հնարները:

Ինչպես ընդհանրապես ՀՀ Ձինված ուժերում, այնպես էլ Վ. Սարգսյանի անվան ռազմական ինստիտուտում բարեփոխումների գործընթացը թևակոխել է որակական նոր փուլ: Վերջին երկու տարվա ընթացքում բարեփոխումների շրջանակներում Վ. Սարգսյանի անվան ռազմական ինստիտուտը ՀՀ ՁՈՒ-ի Հրթիռային գործերի և հրետանային վարչության հետ համատեղ մշակում է սպայակազմի պատրաստման և վերապատրաստման նոր ուղիներ, ուսումնական ծրագրեր, մեթոդներ, որոնք համապատասխանեցվում են արդի պահանջներին:

Ուսումնական գործընթացում առանձնահատուկ կարևորություն է տրվում ստեղծագործական և կոլեկտիվի կառավարման ունակությունների ձևավորմանը: Հրետանային մասնագետի որակավորման ժամանակ հաշվի է առնվում ժամանակակից մարտի բարդ և սրընթաց փոփոխվող պայմաններում արագ ու ճիշտ կողմնորոշվելու և օպտիմալ որոշում կայացնելու ունակությունը: Հետևաբար, հրետանային բարձրակարգ մասնագետը ստորաբաժանում ղեկավարելիս պետք է կարողանա ցուցաբերել ստեղծագործական մոտեցում: Գաղտնիք չէ, որ հետախուզմանը, տվյալների պատրաստմանը, կրակադիրք դրանց փոխանցմանը, լիցքավորմանը, նշանառմանը և հրաձգությանը մասնակցում են 10-14 տարբեր զինվորական մասնագետներ, հետևաբար հրետանավոր սպան մարտի կազմակերպման ժամանակ պետք է կարողանա հաշվի առնել իր ենթակաների անձնային առանձնահատկություններն ու մասնագիտական որակները և ըստ այդմ կազմավորել ներդաշնակ գործող կոլեկտիվ: Ուստի զարգացող է համարվում ուսուցման այն համակարգը, որն ապահովում է կառավարելու և ստեղծագործելու ունակությամբ օժտված մասնագետի պատրաստում:

ՀՀ Վ. Սարգսյանի անվան ռազմական ինստիտուտում ուսումնական գործընթացը կազմակերպելիս առաջնորդվում են հիմնավորականացման, անհատականացման և համակարգչայնացման սկզբունքներով:

Հիմնավորականացման սկզբունքը ենթադրում է մասնագիտական պատրաստման պրոֆիլի ընդլայնում՝ հիմնարար գիտությունների խորացված ուսումնասիրությամբ, ինչը հնարավորություն է տալիս սովորողների շրջանում ձևավորելու մասնագիտական լայն մտահորիզոն: Հրետանավորների մասնագիտական դասընթացի ամբողջ համակարգը կառուցվում է ֆիզիկամաթեմատիկական առարկաների հիմքի վրա: Ընդ որում, այդ առարկաների և դասավանդվող նյութի ընտրությունը կատարվում է դրանց փոխադարձ կապի ու կառուցվածքի հաշվառմամբ:

Հրետանային մասնագետի մասնագիտական որակը որոշվում է ընդհանուր գիտական, ինժեներական և մասնագիտական պատրաստության աստիճանով: Այդ պատճառով ներկայումս ուսուցման առավել ընդունելի սխեման լայն պրոֆիլի մասնագետների պատրաստումն է, մասնավորապես՝ հրետանավոր

սպաները պետք է կարողանան շահագործել ՀՀ ՁՈՒ-ի զինանոցում գտնվող բոլոր տեսակի հրետանային համակարգերը, ընդամին ուսուցման ընթացքում հաշվի են առնվում նաև հետագայում նոր զինատեսակներով համալրմամբ պայմանավորված խնդիրները:

Անհատականացման սկզբունքով նախատեսվում է ուսումնառության ընթացքում հաշվի առնել տվյալ անձնավորության հոգեֆիզիոլոգիական ու այլ անձնային առանձնահատկությունները և ցուցաբերել անհատական մոտեցում: Ուստի կուրսանտների ուսուցման և դաստիարակության գործընթացը պետք է կազմակերպվի հոգեբանական մասնագիտական ընտրազատման արդյունքների հիման վրա, ինչը կնպաստի ուսուցման արդյունավետության մեծացմանը⁴:

Համակարգչայնացման սկզբունքը նախատեսում է ուսուցում նոր տեղեկատվական ու մեթոդական հիմքի վրա՝ ԷՀՄ-ի և այլ համակարգչային տեխնիկայի լայն կիրառմամբ: Հրետանու կրակի ճշգրտումը կախված է մի շարք գործոններից՝ մարտակարգի տարրերի տեղակայակցման, հետախուզական տվյալների, օդերևութաբանական ու բալիստիկական պայմանների որոշման եղանակներից և որպես վերջնական արդյունք՝ հրաձգության համար հաշվարկված տվյալների որոշման ճշգրտությունից ու արագությունից:

Հրաձգության համար տվյալների որոշումն առավելագույն ճշգրտությամբ և արագությամբ հնարավոր է միայն մասնագիտացված հաշվողական տեխնիկայի՝ համակարգիչների կիրառման դեպքում:

Համակարգչային տեխնիկան կիրառվում է նաև ժամանակակից հրետանային բարդ համակարգերի տեխնիկական վիճակը ստուգելու, մարտական կիրառմանը դրա պատրաստությունը որոշելու, տեղակայակցում կատարելու, տեղեկույթը հաղորդելու, ինչպես նաև հրանոթի նշանառման գործընթացը ավտոմատ եղանակով կատարելու համար: Հետևաբար՝ առանց համակարգչային տեխնիկայի կիրառության հնարավոր չէ պատկերացնել ժամանակակից ՄՈՏ-ների շահագործումը և ստորաբաժանումների կառավարումը:

ՀՀ ՁՈՒ-ում հրետանային մասնագիտական պատրաստման համակարգի արդիականացումը ենթադրում է.

1. ուսումնական ծրագրերի վերամշակման ժամանակ մեծապես հաշվի առնել ներկայիս տեղային պատերազմներում ու զինված բախումներում, այդ թվում և Արցախյան ազատամարտում, հրետանու մարտական կիրառման փորձը, ռազմական գործողությունների թատերաբեմի (Ռ-Գ-Թ) բնակլիմայական և աշխարհագրական առանձնահատկությունները և հավանական հակառակորդի՝ ձեռք բերվող ժամանակակից ՄՈՏ մարտավարատեխնիկական բնութագրերը,

2. կազմակերպել և անցկացնել բարձր կուրսի կուրսանտների և ունկնդիրների հետ դաշտային պայմաններում մարտավարական վարժանքներ՝ ներգրավելով գործերից համապատասխան մասնագիտությամբ աչքի ընկած սպաների, ինչը կնպաստի առաջավոր փորձի տարածմանը,

⁴ Այդ մասին ավելի հանգամանորեն տես Վ. Հ. Մարգարյան, Պաշտպանական ոլորտում կադրերի հոգեբանական մասնագիտական ընտրազատման հարցի շուրջ: «ՀԲ», 2012, հմ. 3:

3. ներդրել ժամանակակից չափանիշներին համապատասխանող պրոֆետորադասախոսական կադրերի ընտրության համակարգ,

4. ներդրել զինվորական կադրերի պատրաստման՝ արտերկրի առաջավոր փորձը,

5. առեստավորման կազմակերպման և անցկացման ժամանակակից համակարգի ներդրման միջոցով բարձրացնել գիտամանկավարժական կադրերի որակավորման մակարդակը,

6. ժամանակակից չափանիշներին համապատասխան կատարելագործել կուրսանտների ուսուցման և դաստիարակության մեթոդները՝ շեշտը դնելով ստեղծագործական վերաբերմունքի ձևավորման վրա,

7. պարբերաբար համալրել և թարմացնել մասնագիտական լսարանների նյութատեխնիկական բազան, առաջին հերթին՝ նորագույն հայրենական վարժասարքերով, և այլն:

Այսպիսով՝ հրետանավոր սպան պետք է իրեն դրսևորի որպես առաջավոր, կարողանա ստեղծել արդյունավետ, սերտ համագործակցող թիմ, հոգատար լինի ենթակաների նկատմամբ, օժանդակի նրանց մասնագիտական աճին, մշտապես ուղղորդի նրանց, անձնակազմին սովորեցնի առանց խուճապի մատնվելու, դատողաբար ու հաշվենկատորեն գործել հանկարծակի ծագող ամենատարբեր պայմաններում և իրավիճակներում, ենթակաների համար լինի հեղինակություն, ձեռք բերի վերադասի վստահությունն ու հարգանքը, ունենա ռազմական, իրավական և հասարակական գիտելիքների անհրաժեշտ պաշար, նպաստի երիտասարդ սպաների մասնագիտական կայացմանն ու աճին:

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ МОДЕРНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ АРТИЛЛЕРИЙСКОЙ ПОДГОТОВКИ В ВООРУЖЕННЫХ СИЛАХ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

*А. Е. БАГДАСАРЯН, полковник, начальник факультета артиллерии
Военного института МО РА им. В. Саргсяна,*

*Г. А. КАРАПЕТЯН, полковник, начальник кафедры вооружения и эксплуатации
факультета артиллерии Военного института МО РА им. В. Саргсяна*

РЕЗЮМЕ

Подготовка профессиональных артиллерийских кадров младшего офицерского состава осуществляется на факультете артиллерии Военного института им. В. Саргсяна. В рамках реформирования всей системы военного образования при методологической поддержке группы экспертов из стран НАТО происходит модернизация учебного процесса и на факультете артиллерии. В частности, с учетом роли и способов применения артиллерии в современных локальных войнах и военных столкновениях, международного опыта подготовки специалистов в данной области, а также на основе анализа тенденций военно-технического развития уточняются и корректируются учебные программы с широким применением современных технологий, в том числе

компьютерных тренажеров отечественного производства, совершенствуются методы обучения с целью подготовки квалифицированных специалистов-офицеров, способных в экстремальных условиях максимально эффективно использовать тактико-технические возможности артиллерийского вооружения и техники, быстро и правильно ориентироваться при принятии решений в быстро меняющейся боевой обстановке и т. д.

В процессе профессиональной подготовки, кроме формирования профессионально важных качеств, особое внимание уделяется их подготовке к работе с личным составом. Для этого предусмотрено формирование у будущих офицеров прочных военно-педагогических знаний и навыков, позволяющих методически правильно определять индивидуально-психологические особенности подчиненных и их профессиональные качества с последующим формированием слаженно действующего коллектива.

MAJOR TRENDS OF MODERNIZING
THE PROFESSIONAL ARTILLERY TRAINING
IN THE ARMED FORCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

A. Ye. BAGHDASARYAN, Colonel, Head of the Artillery Department,

V. Sargsyan Military Institute, MOD, RA,

*G. A. KARAPETYAN, Colonel, Head of the Arms and Operation Chair
of the Artillery Department, V. Sargsyan Military Institute, MOD, RA*

SUMMARY

Training of professional artillery personnel of junior officers is performed at the Artillery Department of the V. Sargsyan Military Institute. As part of the reforms of the entire military education system with the methodological support of the NATO expert group the educational process at the Artillery Department also undergoes modernization. In particular, with regard to the role and methods of using artillery in modern local wars and armed conflicts, the international experience of training specialists in the field, and on the basis of trend analysis of military-technical development the training programs are being adjusted and revised with extensive use of modern technologies, including computer simulators of domestic production, training methods are being improved in order to train qualified specialist-officers capable of most effectively leveraging tactical and technical capabilities of artillery weapons and equipment under extreme conditions, acting quickly and correctly in decision-making in a rapidly changing combat environment, etc.

In the process of professional training, besides shaping professionally important qualities, special attention is paid to their preparation for work with the personnel. This is achieved through delivering stable military-pedagogical knowledge and skills to the future officers that will ensure methodically correct identification of individual-psychological characteristics of subordinates and their competencies and subsequent formation of cohesive personnel.

ՀՀ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐԻ
ԴԵՐԸ ՀՐԹԻՌԱՅԻՆ ՁՈՐՔԵՐԻ ԵՎ ՀՐԵՏԱՆՈՒ
ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ՁԱՐԳԱՅՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Ա. Հ. ԵՄԱՅԱՆ, ԶՀԾ 3-րդ դասի խորհրդական, ՀՀ ՊՆ
Ռազմաօդային ու օդային զորքերի օդային ուժի գլխավոր
մասնագետ, Բ. Վ. ՈՍԿԱՆՅԱՆ, ԶՀԾ 2-րդ դասի առաջարար ծառայող,
ՀՀ ՊՆ Ռազմաօդային ու օդային զորքերի օդային ուժի
առաջարար մասնագետ

Հայաստանի Հանրապետության ռազմական անվտանգության գործում կարևոր դեր ու նշանակություն ունի ՀՀ ռազմական արդյունաբերության համալիրը (ՌԱՀ): ՌԱՀ-ը գիտական և արտադրական կազմակերպությունների մի համակարգ է, որն իրականացնում է ռազմական տեխնիկայի, սպառազինության, ռազմամթերքի և ռազմատեխնիկական միջոցների մշակման, արտադրության ու նորոգման պետական պատվերներ, որոնք պայմանավորված են ՁՈՒ-ի ներկայիս զարգացման պահանջներով: ՈՒՍտի հանրապետության մարդկային և ֆինանսատնտեսական, այդ թվում՝ հումքային, ռեսուրսների սահմանափակության պայմաններում հույժ կարևոր է դառնում եղած ռեսուրսների ճիշտ կառավարումը, որի հիմնական գործիքը ռազմատեխնիկական քաղաքականությունն է: Այն մշակվում է ինչպես պաշտպանական կարիքների և խաղաղ ու պատերազմական ժամանակներում ՁՈՒ-ի խնդիրների, այնպես էլ հավանական հակառակորդի ռազմական ներուժի զարգացման հիմնական ուղղությունների և ընդհանրապես զինված պայքարի միջոցների ու եղանակների միտումների հաշվառմամբ:

ՀՀ Պաշտպանության մախարար Ս. Օհանյանը նշել է. «Վերջին երկու տասնամյակում ի հայտ են եկել ռազմական պայքարի նոր միջոցներ, որոնցից են, մասնավորապես, գերճշգրիտ զենքերը: Դրանց և ժամանակակից տեղեկատվական տեխնոլոգիական բազայի վրա ստեղծված կառավարման, հետախուզման և նշանառման համակարգերի համատեղ օգտագործումը կտրուկ կերպով փոխում է ռազմական գործողությունների վարման ձևերն ու մեթոդները... Այսպիսի պատերազմներում հաղթանակի երաշխիք են հակառակորդի կառավարման տեղեկատվական համակարգերի նկատմամբ առավելություն ունեցող կառավարման բազմաֆունկցիոնալ համակարգերը և գերճշգրիտ զենքերը, որոնք ապահովում են հակառակորդի գործերի խոցելի տարրերի արագ հայտնաբերումն ու դրանց նկատմամբ խոցող միջոցների անհապաղ կիրառումը: Այլ կերպ ասած՝ մոտ ապագայում պետությունների սպառազինությունների համա-

կարգերի հզորությունը բնութագրվելու է հիմնականում ոչ թե դրանց քանակով, այլ որակական հատկանիշներով»¹:

Ասվածը մեծապես վերաբերում է հրթիռահրետանային սպառազինությանը, որի կրակային հզորությունը, խոցման ճշգրտությունը, հեռահարությունը ժամանակակից պատերազմներում հաջողության հասնելու հիմնական գրավականներից են: Մասնավորապես՝ մեծ էր հրետանու դերը Լեռնային Ղարաբաղում և ՀՀ սահմանամերձ գոտում մղվող մարտերում: Այս կարևոր դրույթի գիտակցմամբ էլ ձևավորվում է ՀՀ ՊՆ ռազմատեխնիկական քաղաքականությունը հրթիռահրետանային սպառազինության ոլորտում: Այսօր ՀՀ ՊՆ նոր ռազմատեխնիկական քաղաքականությունը նպատակաուղղված է հակառակորդի կառավարման տեղեկատվական համակարգերի նկատմամբ առավելություն ունեցող կառավարման բազմաֆունկցիոնալ համակարգերի ու գերճշգրիտ զենքերի մշակմանը և սեղմ ժամկետներում դրանցով ՁՈՒ-ի համալրմանը, ինչի շնորհիվ կապահովվեն հակառակորդի զորքերի խոցելի տարրերի արագ հայտնաբերումն ու դրանց նկատմամբ խոցող միջոցների անհապաղ արդյունավետ կիրառումը:

Հրետանային զորքերի բարձր մարտական պատրաստության և մարտունակության ապահովման համար մեծ նշանակություն ունի հաստիքային ՄՈՏ մարտունակ վիճակում պահպանումը, ժամանակակից տեխնոլոգիաների զարգացմամբ ու գիտատեխնիկական առաջընթացով պայմանավորված ձեռքբերումների կիրառմամբ առկա տեխնիկայի արդիականացումը և փոխարինումը կատարելագործված տեխնիկական միջոցներով ու սարքերով:

Հրթիռային զորքերի և հրետանու հաստիքային ՄՈՏ և ռազմատեխնիկական գույքի ստեղծման, արտադրության, արդիականացման ու նորոգման աշխատանքները կատարվում են ՌԱՀ-ի ընկերություններում՝ պետական պատվերների միջոցով: Մասնավորապես՝

– նախագծվել և արտադրվել են դիվիզիոնի միասնական կառավարման հրետանային հետախուզական օպտիկաէլեկտրոնային համակարգեր, լազերային հեռաչափներ, ավտոմատացված թվային կողմնացույց-անկյունաչափներ (բուսուներ), շրջադիտակներ, «Լույս» նմուշի լուսավորման սարքեր, որոնք արդեն ընդունված են զորքերի հաստիքային սպառազինության մեջ: Պետական պատվեր կատարող ձեռնարկություններում արտադրվում են հակատանկային կառավարվող հրթիռների «Լուսային խափանումների ցուցիչներ», ինչպես նաև հրետանու սպայի ռադիոֆիկացված պլանշետներ, որոնցով ապահովված են բոլոր հրետանային ստորաբաժանումները,

– ստեղծված շարժական լաբորատորիաների միջոցով զորամասերում և մարտական հերթապահության ստորաբաժանումներում պարբերաբար անցկացվում են արատորոշիչ աշխատանքներ. ստուգվում է հակատանկային կառավարվող հրթիռների աշխատունակությունը, կատարվում են արձակող կայանքների ստուգում, նորոգում և ճշգրտում,

¹ Մ. Մ. Օհանյան, ՀՀ ռազմական արդյունաբերության համակարգի զարգացումը որպես պաշտպանական բարեփոխումների առաջնային խնդիր: «ՀԲ», 2011, հմ. 3:

– շարունակվում է դիվիզիոնի կառավարման համակարգի՝ դիվիզիոնի հրամանատարի, դիվիզիոնի շտաբի պետի, մարտկոցի հրամանատարի և մարտկոցի ավագ սպայի հրամանատարական մեքենաների արդիականացումը, դրանք համարվում են ժամանակակից ՋՊՍ (GPS) սարքերով, կապի նորագույն համակարգերով և այլ միջոցներով: Ընդունիչ-հաղորդիչ սարքերը փոխարինվում են համակարգիչներով: Կատարվում են հակատանկային կառավարվող հրթիռների («Ֆագոտ», «Շտուրմ-Ս», «Կոնկուրս», «Մետիս») և «Հրետանային համակարգչային հրաձգարաններ» վարժասարքերի նորոգման, արդիականացման ու զորքերում տեխնիկական սպասարկման աշխատանքներ: Աշխատանքներ են տարվում հրթիռային կայանքների հիդրոհամակարգերի արդիականացման ուղղությամբ,

– նորոգող ձեռնարկություններում կազմակերպվում են հրետանային հետախուզության միջոցների (ՄՆԱՌ-10, ԱԶԿ-7, ՄՌԿ-1, ԱՌԿ-1)՝ լազերային հեռաչափների, հրետանային կողմնացույց-անկյունաչափների, դեսանտային օդերևութաբանական կայանքների նորոգման աշխատանքներ: Նման աշխատանքներ են կատարվում նաև զորամասերում և ստորաբաժանումներում՝ շարժական նորոգող արհեստանոցների միջոցով: Ռազմաարդյունաբերական գործարաններում կատարվում են մարտավարական համակարգերի, օպերատիվ-մարտավարական հրթիռների նորոգման ու սպասարկման աշխատանքներ,

– բոլոր հրետանային միջոցների համար պատրաստվում են անհատական և խմբային պահեստամասեր ու գործիքներ՝ հրետանային համակարգերի փոխարինմամբ և համալրմամբ,

– պետական պատվերներ կատարող ընկերություններում և ռազմաարդյունաբերական ձեռնարկություններում կատարվել են գերմաքուր ազոտ գազ ստանալու գազաֆիկացման կայանի հավաքակցում և կարգաբերում, կատարվում է բարձր ճնշման (400 մթն) գերմաքուր ազոտ գազի գլանանոթների (բալոններ) լցավորում,

– օպտիկաէլեկտրոնային համակարգերի համար ընկերություններում աճեցվում են բարձր որակի լազերային բյուրեղներ, որոնք նաև մեծ պահանջարկ ունեն միջազգային շուկաներում:

Կատարված աշխատանքների շնորհիվ ստեղծվել է գիտաարտադրական բազա, որը հնարավորություն է տալիս մշակելու և ստեղծելու սկզբունքորեն նոր տեսակների ՍՌՏ՝ գերճշգրիտ, էլեկտրամագնիսական, տեղեկութային և մի շարք այլ տեսակների զենքեր, ինչը նպաստում է ՋՌԻ-ի ընդհանուր մարտունակության մեծացմանը:

Հրթիռային զորքերի և հրետանու զարգացումը, ինչպես նաև մարտունակությունն ապահովվում են հետախուզական-կրակային եզրագծերի ստեղծմամբ: Դա հնարավորություն է տալիս ժամանակային առումով ապահովելու նշանակետերի խոցումը, հրթիռային զորքերը և հրետանու զորամասերն ու ստորաբաժանումները զինելու գերճշգրիտ զենքով, մեծացնելու խոցման միջոցների հեռահարությունը, կրակի նախապատրաստման ու վարման ավտոմատացումը:

ՀՀ Զինված ուժերում տարեցտարի ընդլայնվում է ՄՌ-Տ նոր նմուշների ներդրումը, հրետանային ստորաբաժանումների տեխնիկական միջոցների ու սարքավորանքի փոխարինումը ժամանակակից նմուշներով: Հայաստանում նոր տեսակի ՄՌ-Տ կամ դրա կատարելագործված նմուշների մշակումն ու արտադրությունը ծրագրելիս կարևոր է ճիշտ հասկանալ ու գնահատել համապատասխան համաշխարհային միտումները: Այդ նպատակով ուսումնասիրվում են առաջատար պետություններում այդ ոլորտում կատարվող մշակումները: Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հրթիռահրետանային սպառազինության զարգացման առավել հեռանկարային ուղղություններն են.

– նոր սերնդի հրետանային բալիստիկական ռադիոտեղորոշումային կայանը, որը, արդյունավետության մեծացման համար, մասնավորապես, հնարավորություն է տալիս նշանառման ընթացքում չափելու և հաշվառելու կրակող համակարգերի արկերի (ականների) թռիչքի իրական սկզբնական արագության մեծությունը: ՌԼԿրահնացի մասնագետներն ստեղծել են ռադիոտեղորոշումային համակարգի միջոցով արկերի (ականների) թռիչքի սկզբնական արագության մեծության չափման նոր եղանակ՝ հիմնված դոպլերյան մեթոդի վրա: Ստեղծված նոր սերնդի հրետանային բալիստիկական կայանը, որի սարքավորանքը պատրաստված է նոր ներդրված ռադիոէլեկտրոնային տեխնոլոգիայով, փորձարկման ժամանակ ցույց է տվել մեծ արդյունավետություն: Ըստ էության, տեխնիկատնտեսական ցուցանիշներով այն կարելի է տեղադրել ցանկացած հրետանային համակարգի վրա, կամ էլ կարող է կիրառվել ինքնավար եղանակով,

– հրետանային հետախուզության «Արթուր» համակարգը, որը ժամանակակից շարժական միջոց է՝ նախատեսված հակառակորդի կրակ վարող հրետանային միջոցները հայտնաբերելու համար: Այն ցամաքային ռադիոտեղորոշումային համակարգ է, որը որոնում է թռչող հրետանային արկերը, մի քանի վայրկյանում կառուցում է դրանց հետագիծը, և դրա հիման վրա ստացված տվյալներով հայտնաբերում արկի արձակման վայրը՝ կրակող հրետանային միջոցի դիրքը: «Արթուր» համակարգը կարող է հայտնաբերել նաև ականանետային և նռնականետային ստորաբաժանումների դիրքերը:

Այսօր զարգացած պետությունների սպառազինությունը համալրում են՝

– արդիականացված 152-մմ «ՄՄՏԱ-Ս» ավտոմատ հրետանային կայանքը, որը համալրված է ավտոմատացված կառավարման համակարգով և նշանառման սարքերով,

– 1Լ219 «Ձոռպարկ» հրետանային հետախուզական ռադիոտեղորոշումային համալիրը, որը նախատեսված է հակառակորդի կրակային դիրքերի (ականանետների, հրետանու, համազարկային կրակի հրթիռային համակարգերի և մարտավարական հրթիռների) կողողինատները կրակոցով (արձակումով) որոշելու, յուրային հակազդող միջոցներին նշանացուցում տալու և հրաձգության արդյունքները վերահսկելու համար: Ապահովում է մեկ րոպեում մինչև 70 կրակային դիրքի միաժամանակյա հայտնաբերման, մինչև արկի ընկնելու պահը (համազարկից 20 վրկ հետո) կրակային դիրքի կողողինատների հաղորդման,

կառավարման հրամանատվական կետերի հետ տեղեկության ավտոմատացված փոխանակման խնդիրների կատարում: ՈՒՆԻ մոդուլային կառուցվածք, ռադիո-էլեկտրոնային խանգարումների նկատմամբ կայուն է:

Մի շարք պետությունների զինված ուժերը մոտ ապագայում կհամալրվեն համազարկային կրակի հրթիռային համակարգերի («Սմերչ», «Ուրագան», «Գրադ») նոր՝ արդիականացված, փոփոխակներով, որոնք կունենան ավելի մեծ ճշգրտություն, արդյունավետություն և հեռահարություն: Կատարելագործվում են նաև հրետանային հետախուզության միջոցները, ստեղծվում նորերը՝ ռադիոտեղորոշումային («Կրեդո-1», «Ախսոյնոկ», «Ձոռպարկ-1Մ»), ձայնային (ԱԶԿ-7Մ), օպտիկաէլեկտրոնային (ՊՌՊ-4Ա) և օդային հրետանային «Տիպչակ» միջոցներ, որոնք ունեն հետախուզության և ստացվող տեղեկության մշակման ժամանակակից սարքեր և հնարավորություն են տալիս մեծացնելու հետախուզության հեռավորությունը և բարձրացնելու հրաձգության սպասարկման որակը: Դրանք կատարում են նշանակետերի ուղեկցում և կողողինատների ավտոմատ ստացում, ապահովում են հետախուզական տեղեկության ավտոմատացված հաղորդումը խոցման միջոցներին:

Ռուսումնասիրելով արտասահմանյան երկրների զինված ուժերի համալրվածությունը ժամանակակից սպառազինությամբ, հագեցվածությունը կատարելագործված նորագույն միջոցներով և դրանց կառավարման համակարգերը, հաշվի առնելով ժամանակակից սպառազինության զարգացման միտումները, աշխարհագրական և այլ կարգի գործոնները՝ նպատակահարմար ենք համարում ՀՀ Ջինված ուժերի սպառազինությունը ամբողջությամբ համալրել ժամանակակից կառավարման ավտոմատացված համակարգերով, հրթիռային գորքերի և հրետանու պետի՝ կառավարման ավտոմատացված, հրետանային դիվիզիոնների կրակի կառավարման ավտոմատացված, ինչպես նաև փոքրածավալ, դյուրակիր ականանետային մարտկոցների կառավարման համալիրներով, որոնք միացված լինեն զինված ուժերի կառավարման ընդհանուր համակարգին: Այս համալիրներն զգալիորեն կնվազեցնեն կառավարման փուլի և տվյալների մշակման տևողությունը:

Կառավարման ավտոմատացված համակարգի միջոցով կարելի է ապահովել հրետանային ստորաբաժանումների խնդիրների կատարումը միասնական հետախուզատեղեկատվական տարածությունում, ինչը հնարավորություն կտա տարբեր հետախուզական միջոցներից, ինչպես նաև անօդաչու թռչող ապարատներից ժամանակին ստանալու տվյալներ:

Տեխնիկական նորամուծությունները հնարավորություն են տալիս ձևավորելու ռադիոտեղորոշման, հետախուզման, դիտարկման, կառավարման համակարգերի, նշանառման և ինքնանշանառման խոցման միջոցների նկատմամբ նոր մոտեցումներ, որոնց տրամաբանական շարունակությունն է ռոբոտացված համակարգերի ստեղծումն ու մարտի դաշտում կիրառումը: Այդ նպատակն իրագործելու նկատառումներով պաշտպանության նախարարությունը սերտորեն համագործակցում է ՀՀ-ում գործող բարձր տեղեկատվական տեխնոլոգիաներով մշակումներ առաջարկող կազմակերպությունների հետ: Բավական է

նշել, որ Հայաստանը օպտիկաէլեկտրոնիկայի բնագավառում զբաղեցնում է աշխարհում ոչ հետնապահի դիրք:

Այսպիսով՝ տվյալ ոլորտի հետագա զարգացումը պետք է հիմնված լինի միջազգային փորձի վերլուծության, ռազմատեխնիկական համագործակցության և գիտականության սկզբունքների վրա:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. «Հայաստանի Հանրապետության ռազմական դոկտրին»։ «Աշխատանքային տեքստեր», 2007, հմ. 4:
2. *Մ. Ռ. Իսախանյան, Ա. Պ. Պիրրոյան*, ՀՀ ռազմական արդյունաբերության համակարգի զարգացմանն ուղղված հիմնական միջոցառումները պաշտպանական բարեփոխումների շրջանակում: «ՀԲ», 2011, հմ. 3:
3. *Վ. Ա. Հայրապետյան*, Հրետանու մարտական կիրառումը տեղային պատերազմներում: «ՀԲ», 1999, հմ. 2:
4. *В. В. Меньщиков*. Оборонно-промышленный комплекс: состояние, проблемы, перспективы. «Военная мысль», 2006, № 12.

РОЛЬ ВОЕННО-ПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА РА
В ДЕЛЕ ТЕХНИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ
РАКЕТНЫХ ВОЙСК И АРТИЛЛЕРИИ

А. А. ЕСАЯН, советник 3-ого класса СГС, главный специалист технического отдела военно-технической службы МО РА, Б. В. ВОСКАНЯН, ведущий служащий 2-ого класса СГС, главный специалист экономического отдела военно-технической службы МО РА

РЕЗЮМЕ

В настоящее время ВПК в РА развивается в нескольких основных направлениях: поддержание в боеспособном состоянии наличествующих артиллерийских ВВТ, модернизация систем их управления в целях обеспечения эффективного поражения целей, а также разработка и производство новых. В частности, созданы достаточные информационная производственная базы на основе высоких технологий и позволяющие осваивать, проектировать и производить артиллерийские разведывательные оптико-электронные совместно управляемые комплексы дивизиона, лазерные дальномеры, автоматизированные цифровые буссоли, перископы, осветительные приборы военного назначения, а также современную продукцию гражданского назначения.

Технические инновации позволяют формировать новые подходы к разработке систем разведки, радиолокации, наблюдения, управления, наведения и самонаведения. Создаются условия для применения на поле боя роботизированных систем. Исходя из этих целей соответствующие структуры Министерства обороны тесно сотрудничают с действующими на территории РА предприятиями, осуществляющими разработки в области информационных и высоких технологий.

THE ROLE OF THE RA MILITARY-INDUSTRIAL COMPLEX
FOR TECHNICAL DEVELOPMENT
OF THE ROCKET FORCES AND ARTILLERY

*A. H. YESAYAN, 3rd Class Advisor of Special Civil Service, Chief Specialist
of Technical Branch of Military-Technical Service, MOD, RA,*

*B. V. VOSKANYAN, 2nd Class Senior Official of Special Civil Service,
Key Specialist of Economic Branch of Military Technical Service, MOD, RA*

SUMMARY

At present, the Military-Industrial Complex in the Republic of Armenia is developing in several mainstreams: maintenance of combat-readiness of the present artillery weapons and equipment, modernization of their control systems aimed at efficient target destruction as well as the design and manufacture of new ones. In particular, sufficient information and manufacturing capabilities are created on the basis of high-tech allowing us to develop, design and manufacture artillery reconnaissance optoelectronic co-managed complexes of division, laser rangefinders, automated digital compasses, periscopes, illuminating defense equipment, as well as up-to-date civilian products.

Technical innovations allow adopting new approaches to the development of the systems of reconnaissance, radar, surveillance, control, guidance and homing. Conditions are created for using robotized systems on the battlefield. In these terms, the relevant structures of the Ministry of Defense are closely working with the active businesses in the RA which implement elaborations in the field of information and high technology.

ՀՐԹԻՌԱՅԻՆ ՁՈՐՔԵՐԻ ԵՎ ՀՐԵՏԱՆՈՒ ԿԱՏԱՐԵԼԱԳՈՐԾՈՒՄ

Հրթիռահրետանային զորքերի օրվան նվիրված միջոցառում
ՀՀ Պաշտպանության նախարար Սեյրան Օհանյանի մասնակցությամբ

2012 թ. հոկտեմբերի 20

Հրետանավորները ուսումնական պարապմունքի ժամանակ

Հրթիռահրետանային զորքերի վարժանքներ դաշտային պայմաններում

ԳՐՎԱԳՆԵՐ ՀՀ 20-ԱՄՅԱԿԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ԶՈՐԱՀԱՆԴԵՍԻՑ

Երևան, 2011 թ. սեպտեմբերի 21

ՎՄ-80 համազարկային կրակի ռեակտիվ համակարգ

ՀՀ ՌԱՀ-ի կատարելագործած
«Սկադ» օպերատիվ-մարտավարական հրթիռային համակարգ

ՀՐԵՏԱՆԱՅԻՆ ՍՊԱՌԱԶԻՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՆՄՈՒՇՆԵՐ

Լազերային հեռաչափ LH-01

«Պանորամա» հրետանային վարժասարք

9Կ72 «ԷԼԲՐՈՒՄ» («SCUD-B») ՕՊԵՐԱՏԻՎ
ՄԱՐՏԱՎԱՐԱԿԱՆ ՀՐԹԻՌԱՅԻՆ ՀԱՄԱԼԻՐԻ ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐԻ ՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՄԲ

Մ. Օ. ԲԱԲԱՋԱՆՅԱՆ, գեղասպետ,

ՀՀ ՁՈՒ-ի ԳՇ օպերատիվ վարչության ուղղության խմբի պետի տեղակալ

Օպերատիվ-մարտավարական հրթիռային «Էլբրուս» համալիրը, որը կիրառվում է 8Կ14Մ-1 տեսակի բախտիկական հրթիռների 8Ֆ44Մ-1 մարտական մասերով, նախանշանակված է կենդանի ուժի, կառավարման կետերի, օդանավակայանների և հակառակորդի այլ կարևոր օբյեկտների խոցման համար: Այն ունի 50-300 կմ հեռահարություն: Թեև հրթիռային համալիրը համարվում է բարոյապես հնացած, սակայն ապացուցել է

իր հուսալիությունը ամբողջ աշխարհում:

Համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի պատճառով նույնիսկ գերտերությունները գործնականում հրաժարվեցին տեխնիկական պիտանիության ժամկետները լրացած կամ հնացած սպառազինությունը շահագործումից հանելուց և նորերով փոխարինելուց՝ նախընտրելով արդիականացնել եղածը:

Ըստ այդմ՝ թեև 1980-ական թվականների վերջերից «Էլբրուսի» համալրող մասեր չեն թողարկվում, սակայն համալիրի շահագործման ընթացքում բազմիցս կատարվել են հրթիռների և մարտական մասերի կարգորոշված, ինչպես նաև 9Պ117Մ արձակման կայանքների հատուկ մասի արդիականացման ծավալում աշխատանքներ:

Հրթիռային համալիրի կառավարման համակարգի արդիականացումը հնարավորություն տվեց կրճատելու ժամանակային ցուցանիշները, մեծացնելու կարգորոշված ու տեխնիկական սպասարկման աշխատանքների արդյունավետությունը և վերը նշված սպառազինության շահագործման ժամկետները երկարաձգելու նվազագույնը մեկ տարով՝ մինչև հաջորդ կարգորոշված և տեխնիկական սպասարկման աշխատանքները:

Կարգորոշված և տեխնիկական սպասարկման աշխատանքները ավելի ճշգրիտ և սեղմ ժամկետներում կատարելու համար մեր մասնագետներն ստեղծել են համապատասխան համակարգչային սարքավորանք, որով փոխարինել են խորհրդային տարիներին հրթիռային համալիրի կառավարման համակարգի և սարքավորումների սպասարկման հսկայական բազան: Դա հնարավորություն տվեց սպասարկման աշխատանքները կատարելու դաշտային պայմաններում՝ անկախ եղանակային պայմաններից:

Նշանակետի կորողինատներն ստանալուց հետո հրթիռի արձակման համար հաշվարկները կատարվում էին հաշվիչ մեքենայով, որը տեղակայված էր

плане компьютеризации вычислительной системы комплекса, так и тех приборов, по которым осуществляются регламентные работы с улучшением качественных характеристик приведения комплекса в высшие степени готовности. Работа специалистов, по модернизации армейского оперативно-тактического ракетного комплекса 9K72 «Scud-B» позволила существенно повысить эффективность поражения цели, а также сократить время на подготовку и пуск ракет.

THE APPLICATION OF THE TACTICAL BALLISTIC MISSILE SYSTEM
9K72 «ELBRUS» («SCUD-B»)
WITH THE USE OF MODERN TECHNOLOGIES

*M. O. BABAJANYAN, Colonel, Deputy Chief of the Line Group of the Operative
Department in the Main Staff, RA AF*

SUMMARY

In late 80-s the missiles and the components of the Soviet production 9K72 «Scud-B» army tactical ballistic missile system were laid off production on the grounds that the system is rather cumbersome and obsolete. However, with the account of the above-mentioned system operating quite reliably with 8K14-1 missile, at this moment it is in service and is part of the missile grouping of the RA AF. The system has been upgraded more and once both in terms of computerization of its operating system, and also the apparatus, by which the maintenance work is carried out. It has evidenced improvements in the quality indicators of bringing the system to the highest levels of readiness. The experts work on modernization of the 9K72 «Scud-B» army tactical ballistic missile system enabled to seriously increase the efficiency of target engagement, as well as to reduce the time for the rockets preparation and launch.

ՂԵԿԱՎԱՐՎՈՂ ԹՌՉՈՂ ՍԱՐՔԵՐ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՂԵԿԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՍԱԿԱՐԳԵՐԻ ԴԻՆԱՄԻԿ ՆԱԽԱԳԾՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐ

Վ. Ռ. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ, ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ նախագահության սիյունքի բաժնի պետ, ԵՊՀ պրոֆեսոր

1. Թռչող սարքեր և դրանց նշանակությունը

Թռչող սարքեր են անվանում Երկրի մթնոլորտում կամ տիեզերական տարածությունում թռչելու համար նախատեսված սարքերը: Այն թռչող սարքերը, որոնց թռիչքները իրականացվում են առանց անձնակազմի (օդաչուի), անվանում են անօդաչու թռչող սարքեր (ԱԹՍ): Դրանք լինում են չդեկավարվող և դեկավարվող*: Ղեկավարվող ԱԹՍ-ները լինում են ավտոմատ ղեկավարվող (կամ ինքնաղեկավարվող) և հեռաղեկավարվող: Կարևոր նշանակություն ունի ԱԹՍ-ի օգտագործումը ռազմական նպատակներով: Ղեկավարվող թռչող սարքերը որպես զենքի տեսակներ բազմազան են և տարբերվում են իրենց նախանշանակմամբ:

Ներկայումս ԱԹՍ-ները օգտագործվում են ինչպես ռազմական, այնպես էլ քաղաքացիական ոլորտի խնդիրների լուծման համար: ԱԹՍ-ները լինում են միանգամյա և բազմակի օգտագործման:

Բացի հրթիռահրետանային համալիրներում օգտագործվող տարբեր բնույթի հրթիռներից՝ բալիստիկական, թևավոր, զենիթային, հրետանային, ավիացիոն և այլն, ԱԹՍ-ները կարող են օգտագործվել սահմանային շրջաններում իրավիճակի վերահսկման, ռազմական հերթապահության երթուղիների և ռազմական օբյեկտների դիտման, ռադիոկապի վերահաղորդման, արտակարգ իրավիճակներում արագ արձագանքման և ուժերի համապատասխան ուղղորդման համար, գյուղատնտեսության բնագավառում և այլ նպատակներով:

Ելնելով աշխարհում ժամանակակից թռչող սարքերի (անօդաչու ղեկավարվող թռչող սարքերի) արագ տարածման հանգամանքից՝ ԱՄՆ-ի տեղեկատվության պաշտպանության կենտրոնի փորձագետները 21-րդ դարի անվտանգության ռազմավարության վերաբերյալ հայտարարել են, որ կան երկու տեխնոլոգիաներ, որոնք ունեն բազում նոր հնարավորություններ, դրանք են ղեկավարվող թռչող սարքերը և տիեզերական ուղեծրային սարքերը: Հիմնականում հետախուզման և դիտման համար նախատեսված մման թռչող սարքերը կարող են արագ վերափոխվել օդային ռազմական միջոցների:

Թռչող սարքերի ստեղծման և մշակման ժամանակաշրջանում պատրաստվել է տարբեր նախանշանակման և կառուցվածքի շուրջ 300 տեսակի սարք [1]:

* Հոդվածում օգտագործված «ղեկավարում» տերմինը համարժեք է պաշտպանական ոլորտում և մեր հանդեսում գործածվող «կառավարում» տերմինին: – *Խմբ.*

Ներկայումս մեր տարածաշրջանում օգտագործվում են անօդաչու դեկավարվող թռչող սարքեր՝ հակառակորդի պաշտպանության ուսումնասիրության, ռազմավարական օբյեկտների հետախուզման համար: Ադրբեջանը ԱԹՍ-ներ ձեռք է բերում Իսրայելից, իսկ Հայաստանն արդեն ստեղծել է անօդաչու դեկավարվող թռչող սարքերի իր արտադրությունը, որն ունի զարգացման լուրջ հեռանկարներ:

2. Թռչող սարքերի զարգացման հեռանկարը

Տարբեր երկրներում ստեղծված դեկավարվող թռչող սարքերը տարբերվում են ինչպես իրենց կառուցվածքով, այնպես էլ մարտավարաթռիչքային հնարավորություններով և նախատեսված են հիմնականում ռազմական բնույթի տարբեր խնդիրների լուծման համար:

Դեկավարվող թռչող սարքերի նոր տեսակների նմուշներն անընդհատ ներկայացվում են ցուցահանդեսներում, հրապարակայնորեն լուսաբանվում են, դրանց մարտավարաթռիչքային բնութագրերի զարգացմանն ուղղված նոր մոտեցումները հաճախակի քննարկվում են միջազգային գիտաժողովներում:

Նշենք, որ 2003 թ. տվյալներով տարբեր պետությունների ՋՌԻ-ի սպառազինության մեջ կային 62 տեսակի ԱԹՍ-ներ [1]:

Միանգամայն օգտագործման ԱԹՍ-ների զարգացման հեռանկարներն են՝ նշանակետի խցման ճշգրտության և թռիչքի հեռավորության մեծացումը, շարժումը գերձայնային արագությամբ, հակաօդային և հակահրթիռային պաշտպանության համակարգերի մեծ հավանականությամբ հաղթահարման ապահովումը, թռիչքի ընթացքում թռիչքային տվյալների ճշգրտումների հնարավորությունը, թռիչքի ընթացքում հետախուզության կատարումը, և այլն:

Բազմակի օգտագործման ԱԹՍ-ների զարգացման հեռանկարներն են՝ հուսալիության ու դիմացկունության (կենսունակության), թռիչքի հեռավորության մեծացումը, թռիչքատեխնիկական և տնտեսական ցուցանիշների մեծացումը, համալիր հետախուզության կատարումը, իրական ժամանակում տվյալների հաղորդման հնարավորությունը, և այլն:

Հաշվի առնելով անօդաչու թռչող սարքերի նկատմամբ աճող հետաքրքրությունը՝ կարող ենք եզրակացնել, որ դրանք ռազմական շուկայում կունենան մեծ պահանջարկ, որն ըստ էության նոր է սկսել ձևավորվել և ունի ընդլայնման մեծ հեռանկար: Այս առումով Հայաստանն ունի նախադրյալներ, որ նշանակալից դեր ունենա տվյալ ոլորտում:

20-րդ դարի վերջի և 21-րդ դարի սկզբի ռազմական հակամարտություններում տեխնոլոգիապես զարգացած պետությունները պատերազմական գործողությունների հիմնական խնդիրը լուծել են բարձր ճշգրտությամբ զենքի կիրառման միջոցով: Ներկայումս բարձր ճշգրտությամբ զենքը դարձել է սպառազինության զարգացման կարևոր ուղղություններից մեկը: Բարձր ճշգրտությամբ զենքի կիրառման շնորհիվ հակառակորդի կրակային խցման արդյունավետությունը հասել է մինչև 60-90 %-ի [1]:

Անօդաչու թռչող սարքերը համարվում են բարձր ճշգրտությամբ զենքի տեսակ: Կարելի է պնդել, որ բարձր ճշգրտությամբ զենքին է պատկանելու գլխավոր դերը 21-րդ դարի սպառազինությունների ռազմական հակամարտություններում:

Պետք է նշել, որ թռչող սարքերը որպես թիրախներ անհրաժեշտ են նաև գինվորական օդաչուների պատրաստելու համար: ԱԹՄ-ներն օգտագործվում են նաև հակառակորդի հակաօդային պաշտպանության (ՀՕՊ) միջոցների դեմ պայքարելու համար և կոչվում են նաև «ծուղակ-ԱԹՄ-ներ»: Նման ԱԹՄ-ների մի խումբ էլ ստացել է «հակառադիոտեղորոշումային ԱԹՄ-ներ» անվանումը [2]:

Ռազմագիտական և գիտատեխնիկական գրականության մեջ լայնորեն լուսաբանվում են թռչող սարքերի, անօդաչու «ծուղակ-ԱԹՄ-ների», օդային նշանակետերի մնամարկիչների մշակման և օգտագործման հարցերը:

Իհարկե, պատերազմի դաշտում ԱԹՄ-ները չեն կարող լիովին փոխարինել օդաչուի կողմից ղեկավարվող թռչող սարքերը: Սակայն դրանք կարող են օգտագործվել բազմաթիվ խնդիրների լուծման համար, որոնք օդաչուի կյանքի համար վտանգ են ներկայացնում, կամ այն դեպքում, երբ «սև գործի» կատարման համար նպատակահարմար չէ օգտագործել օդաչուի կողմից ղեկավարվող ինքնաթիռներ:

Աշխարհում ԱԹՄ-ների մշակման և արտադրության առաջատարը ԱՄՆ-ն է: Միևնույն ժամանակ, 2012 թ. ամերիկացի գիտնականները (Տեխասի համալսարան) ապացուցել են, որ գործնականում հնարավոր է «կտրել» հեռադեկավարվող ԱԹՄ-ների ղեկավարման համակարգը և «տիրանալ» դրան: Սակայն գիտնականները նաև նշել են, որ դա հնարավոր է անել միայն այն սարքերի դեպքում, որոնց ղեկավարման համակարգում օգտագործվում են ոչ ծածկագրված ազդանշաններ:

3. Տրված դիմամիկական հատկություններով թռչող սարքի ղեկավարման համակարգի նախագծման խնդիրները

3.1 Թռչող սարքի շարժման ղեկավարման հիմնական սկզբունքները և բաղադրիչները: Մթնոլորտում շարժվող թռչող սարքի վրա ընդհանուր դեպքում ազդում են շարժիչի քարշի, ատրոդիմամիկական և ծանրության ուժերը: Թռչող սարքի թռիչքի հետագծի վրա ազդելու համար անհրաժեշտ է փոփոխել այդ ուժերի համագործի մեծությունը և ուղղությունը: Գործնականում դա կարելի է անել՝ փոփոխելով քարշի և ատրոդիմամիկական ուժերի համագործները, որոնք ընդունված է անվանել ղեկավարող ուժեր:

Ղեկավարող ուժը կարելի է տրոհել երկու բաղադրիչի՝ տանգենցիալ՝ ուղղված թռիչքի արագության վեկտորի երկայնքով, և նորմալ, որն ուղղահայաց է այդ վեկտորին: Թռիչքի արագության մեծության վրա ազդելու համար պետք է փոփոխել տանգենցիալ բաղադրիչը՝ փոփոխելով շարժիչի քարշի կամ թռչող

սարքի ճակատային դիմադրության ուժը: Թռիչքի ուղղությունը փոփոխելու համար պետք է թռչող սարքի վրա կիրառել նորմալ ղեկավարող ուժ:

Թռչող սարքի շարժման ավտոմատ ղեկավարման համակարգը ընդհանուր դեպքում բաղկացած է կայունացման, նշանառման և արագության ղեկավարման համակարգերից [3]:

Կայունացման համակարգը թռչող սարքում տեղադրված այն սարքավորանքի (ներառյալ՝ ԹՄ) համախումբն է, որն ապահովում է պահանջվող անկյունային դիրքը կամ ԹՄ շարժումը՝ որոշված անկյունով:

Մովորաբար տարաշարժի հնարավորություն ունեցող ԱԹՄ-ն կայունացվում է կողորդիմատային առանցքների երեք ուղղություններով:

Նշանառման համակարգը թռչող սարքի զանգվածների կենտրոնի համար պահանջվող շարժման օրենքն առաջացնող և նորմալ ղեկավարող ԹՄ շարժումն ապահովող սարքավորանքի համախումբն է: Այլ խոսքով՝ նշանառման համակարգը կարելի է սահմանել որպես նորմալ ղեկավարող ուժերի փոփոխմամբ ԹՄ զանգվածների կենտրոնի շարժման ղեկավարման համակարգ:

Նշանառման համակարգը սովորաբար կատարում է հետևյալ գործառնությունները.

- ստանում ու մշակում է թռչող սարքի և նշանակետի շարժումների վերաբերյալ տվյալները, ինչի հիման վրա մշակում է նշանառման ազդանշանները,
- նշանառման ազդանշանները հաղորդում է թռչող սարքին (եթե առաջին գործողությունը կատարող սարքերը ԹՄ-ում չեն տեղադրված),
- նշանառման ազդանշանները վերափոխում է նորմալ ղեկավարող ուժերի ազդեցության:

Արագության ղեկավարման համակարգը թռչող սարքի արագության փոփոխման ցանկալի օրենքը (ղեկավարվող տանգենցիալ ուժերի համապատասխան փոփոխությամբ) ապահովող սարքավորումների համախումբն է: Զանցի որ շարժվող նշանակետին թռչող սարքի նշանառման մի շարք խնդիրների լուծման համար արագության ղեկավարում չի պահանջվում, ապա այդ համակարգը, որպես կանոն, ներառված չէ թռչող սարքի թռիչքի ղեկավարման համակարգում:

Թռչող սարքի շարժման ղեկավարման համակարգերը սովորաբար դասակարգվում են ըստ նշանառման համակարգերի տեսակների, որոնք իրենց գործունեության սկզբունքով էապես տարբերվում են մեկը մյուսից:

3.2 Թռչող սարքի դիմամիկայի և ինքնանշանառման համակարգի առանձնահատկությունները: Թռչող սարքի թռիչքը դիտարկվում է որպես տարածության մեջ պինդ մարմնի շարժում, որն ունի ազատության վեց աստիճան: Այն դեպքում, երբ թռչող սարքի կառուցվածքում անհրաժեշտ է լինում դիտարկել նրա ձևախախտումները, հաշվի են առնվում նաև դրանցով պայմանավորված հատկությունները:

Թռչող սարքի շարժումը նկարագրվում է նրա զանգվածների կենտրոնի շարժման և զանգվածների կենտրոնի նկատմամբ նրա պտտական շարժման

(դինամիկական և կինեմատիկական) հավասարումներով [3, 4]: Նշանառման համակարգի առկայության դեպքում նաև ավելանում են նշանակետին նշանառման պայմանները: Այդ հավասարումները հիմնականում ոչ գծային են: Ղեկավարվող թռիչքի դինամիկայի անմիջական ձևավորումն ու ուսումնասիրումը այդպիսի ոչ գծային հավասարումներով շատ բարդ է և համարվում է ոչ ռացիոնալ: Սովորաբար թռչող սարքի շարժման ուսումնասիրման համար նրա թռիչքը նկարագրող հավասարումները նախապես պարզեցվում են: Ոչ գծային հավասարումների պարզեցման մի ձև է որևէ չզրոգված շարժման շուրջը շարժման պայմանների փոքր շեղումների նկատմամբ գծայնացումը:

Թռչող սարքի՝ շարժվող նշանակետին նշանառման, կամ դրա հետապնդման խնդիրը ունի մի շարք առանձնահատկություններ [3, 4], որոնցից հիմնականներն են.

1) խնդիրը ունի տերմինալ բնույթ, այսինքն՝ վերջավոր ժամանակում պահանջվում է ապահովել վիճակի համար որոշակի պայմաններ, այն է՝ անհրաժեշտ է ժամանակի նույն պահի համար համատեղել թռչող սարքի (հրթիռի) և նշանակետի տարածական կոորդինատները:

2) Խնդիրը կապված է նշանակետի շարժման վարքի մոդելի ձևավորման հետ: Որպես կանոն, նշանառման մեթոդում ընդունվում է, որ նշանակետը տարաշարժուն չէ: Այդ պատճառով տարաշարժի հնարավորության առկայության դեպքում առաջացող հարցերը հետազոտվում են արդեն կառուցված ղեկավարման համակարգի վերլուծության փուլում:

3) Ղեկավարման իներցիալ համակարգի և ինքնանշանառման ավանդական մեթոդների միաժամանակյա կիրառումը հանգեցնում է տարբեր կոորդինատային համակարգերի միաժամանակյա օգտագործման անհրաժեշտության:

4) Անհրաժեշտ է հաշվի առնել ակտիվ նշանակետի կողմից հնարավոր հակազդեցության ինչպես կանխամտածված, այնպես էլ ոչ կանխամտածված դեպքերը:

Այս հարցերը պահանջում են հատուկ քննարկում: Սակայն ղեկավարման համակարգի դինամիկական հատկությունների փոփոխության տեսանկյունից ուշադրություն պետք է դարձնել երկու հիմնական հարցի վրա:

Նախ. անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ նշանառության ընթացքում հնարավոր է կորցնել նշանակետի մասին ստացվող տեղեկությունների մի մասը կամ ամբողջ տեղեկությոը: *Երկրորդ.* անհրաժեշտ է հաշվի առնել նշանակետի մասին խաբուսիկ (հատուկ մանարկումային աղմուկների միջոցով ստեղծված) տեղեկությունների առկայության հնարավորությունը, ընդ որում, դրանց հայտնաբերումը է՛լ ավելի բարդ խնդիր է:

Այսպիսով՝ ձևակերպված առանձնահատկությունները հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ թռչող սարքերի ինքնանշանառման համակարգի դինամիկ նախագծման խնդիրը անհրաժեշտ է հետազոտել և լուծել ղեկավարման մաթեմատիկական տեսության ժամանակակից մեթոդներով, և այն պետք է

հիմնված լինի չափիչ սարքերում տեղեկության ինտեքստի վերլուծության վրա:

3.3 Թռչող սարքի ինքնանշանառման համակարգի ձևավորումը: Թռչող սարքի ինքնանշանառման համակարգի նախագծման հիմնական խնդիրը նրա ղեկավարող ազդեցության ֆունկցիայի ստացումն ու ղեկավարման համակարգի ձևավորումն է:

Ինքնանշանառման ժամանակակից տեխնոլոգիաները հնարավորություն են տալիս գործնականում իրականացնելու տեղեկության մշակման և ղեկավարման ցանկացած բարդ ալգորիթմ:

Դիտարկենք ղեկավարվող թռչող սարքի ինքնանշանառման ալգորիթմի ձևավորման խնդիրը, երբ պահանջվում է տարածության տրված սկզբնական կետից թռչող սարքը տրված ժամանակահատվածում օպտիմալ ղեկավարմամբ տեղափոխել վերջնական կետ:

Թռչող սարքի օպտիմալ ղեկավարման խնդրի մաթեմատիկական ձևակերպման համար ենթադրվում է, որ՝

1. թռչող սարքի տարածական շարժումը դիտարկվում է որպես նյութական կետի (զանգվածների կենտրոնի) շարժում՝ նրա վրա կիրառված ղեկավարող ազդեցությամբ (արագացմամբ),

2. ղեկավարող ազդեցության վեկտորի մեծության և ուղղության վրա սահմանափակումներ չեն դրված,

3. թռչող սարքի ղեկավարման ժամանակահատվածը հայտնի է և ֆիքսված,

4. տրված է թռչող սարքի սկզբնական վիճակը,

5. թռչող սարքի վերջնական վիճակը որոշվում է նշանառման վերջնական պահին նշանակետի դիրքով:

Դիտարկենք թռչող սարքի օպտիմալ ղեկավարման խնդիրը ընդհանուր դեպքում:

Դիցուք՝ թռչող սարքի ղեկավարվող շարժումը նկարագրող գծային դիֆերենցիալ հավասարումը հետևյալն է՝

$$\dot{x} = A(t)x + B(t)u, \quad t_0 \leq t \leq T, \quad (1)$$

որտեղ x -ը n -չափանի ֆազային վեկտորն է, u -ն m -չափանի ղեկավարող ազդեցությունների վեկտորն է, $A(t)$ -ն $(n \times n)$, $B(t)$ -ն $(n \times m)$ -չափանի մատրիցներ են, որոնց տարրերը կտոր առ կտոր անընդհատ ֆունկցիաներ են: $A(t)$ և $B(t)$ մատրիցների տարրերը նկարագրում են, համապատասխանաբար, թռչող սարքի և ղեկավարող սարքի բնութագրերը:

Ենթադրենք, որ (1) համակարգի սկզբնական վիճակն է

$$x(t_0) = x_0,$$

իսկ վերջնական վիճակի վերաբերյալ պահանջը գրենք հետևյալ տեսքով՝

$$y(T) = Sx(T), \quad (2)$$

որտեղ $x(T)$ -ն թռչող սարքի ֆազային վեկտորն է ժամանակի $t = T$ պահին, իսկ $y(T)$ -ն, ժամանակի T պահին համար տրված պայմաններով, l -չափանի վեկտորն է ($l < n$), S -ը՝ $(l \times n)$ -չափանի հաստատուն մատրից է:

Որպես որակի (օպտիմալության) հայտանիշ վերցնենք

$$J = \frac{1}{2} \int_{t_0}^t u^2(\tau) d\tau \quad (3)$$

Ֆունկցիոնալը:

Պահանջվում է գտնել $u(t)$ օպտիմալ ղեկավարումը, որը (1) հավասարման $x(t_0)$ սկզբնական կետից դուրս եկող $x(t)$ լուծումը տեղափոխում է (2) վերջնական դիրք՝ նվազարկելով (3) որակի հայտանիշը:

Դիտարկենք

$$\dot{y}(t) = SX(T, t)x(t), \quad (4)$$

վեկտորը, որտեղ $X(T, t)$ -ն (1) համակարգի համասեռ մասի լուծումների ֆունդամենտալ մատրիցն է: Երբ $t=T$, (4)-ը համընկնում է (2)-ի հետ, քանի որ $X(T, T) = E$ -ն միավոր մատրից է: (4)-ի երկու կողմերը ածանցելով ըստ t -ի և հաշվի առնելով, որ

$$\dot{X}(T, t) = -X(T, t)A(t),$$

կունենանք՝

$$\dot{y}(t) = F(t)u(t), \quad (5)$$

որտեղ $F(t) = SX(T, t)B(t)$:

(5)-ից երևում է, որ $y(T)$ վերջնական վիճակի ապահովումը պետք է իրականացվի $y(t)$ -ի ղեկավարման միջոցով:

Այսպիսով՝ պետք է նվազարկել (3) ֆունկցիոնալը՝ բավարարելով (5) պայմանը: Դրա համար կազմենք Համիլտոնի ֆունկցիան [5]՝

$$H(\psi, u, t) = \frac{1}{2} u^2(\tau) + \psi^T F(t)u, \quad (6)$$

որտեղ ψ -ն համալուծ վեկտոր ֆունկցիան է, որը բավարարում է $\dot{\psi} = \left(\frac{d}{dy} H \right)^T$

պայմանին:

Որոնվող $u(t)$ ղեկավարումների օպտիմալության անհրաժեշտ պայմանը հետևյալն է՝

$$\frac{d}{du} H = 0,$$

համաձայն որի՝ օպտիմալ ղեկավարման խնդրի լուծումը հանգեցնում է հետևյալ խնդրի լուծմանը՝

$$\begin{aligned} \dot{y} &= F(t)u, \quad y(t_0) = y_0 \\ \dot{\psi} &= 0, \quad y(T) = y_T \\ u &= -F^T(t)\psi : \end{aligned} \quad (7)$$

Նշենք, որ $y(t)$ -ի համար սկզբնական և վերջնական պայմանները տրված են, իսկ ψ ֆունկցիայի համար այդ պայմանները ազատ են:

Քանի որ $\psi(t) = \psi_0 = const$, ապա դրա որոշումը հետևում է (7)-ի առաջին հավասարման լուծումից: Ընդ որում,

$$y(T) = y(t_0) - \left[\int_{t_0}^T F(\tau) F^T(\tau) d\tau \right] \psi_0 :$$

Հետևաբար՝
$$\psi_0 = M^{-1}(T, t_0)[y(t_0) - y(T)],$$

որտեղ՝
$$M(T, t_0) = \int_{t_0}^T F(\tau) F^T(\tau) d\tau :$$

Հաշվի առնելով (7)-ը՝ կունենանք

$$u(t) = F^T(t) M^{-1}(T, t_0)[y(T) - y(t_0)] : \quad (8)$$

Այսպիսով՝ (8)-ը որոնելի օպտիմալ ծրագրային ղեկավարումն է, որը համակարգը տրված $y(t_0)$ սկզբնական վիճակից տեղափոխում է տրված $y(T)$ վերջնական վիճակի՝ ապահովելով որակի (3) հայտանիշի նվազագույն արժեքը:

Հաշվի առնելով ժամանակի t_0 պահի կամայական լինելը և այն ենթադրությունը, որ $y(t_0)$ վիճակը հայտնի է ցանկացած t_0 պահի, ապա (8)-ում t_0 -ն փոխարինելով t -ով՝ այն կարելի է մեկնաբանել որպես՝

$$u(y(t)) = F^T(t) M^{-1}(T, t_0)[y(T) - y(t)] \quad (9)$$

հետադարձ կապով ղեկավարման ծրագիր:

Այստեղից երևում է, որ ֆազային վեկտորի համար պահանջվող վերջնական վիճակի և ընթացիկ պահի համար նրա կանխատեսվող արժեքի տարբերությունը անհամաձայնության ընթացիկ պարամետր է:

Ղեկավարող ազդեցության համար ստացված (9) արտահայտության գոյության անհրաժեշտ և բավարար պայման է $\det M \neq 0$, որը համարժեք է (1) համակարգի լրիվ ղեկավարելիության պայմանին:

Մեր տարածաշրջանի ռելիեֆի բարդ պայմանները թելադրում են, որ ղեկավարվող թռչող սարքի դինամիկայի և ինքնանշանառման համակարգի նախագծման ընթացքում պետք է հաշվի առնել որոշ կարևոր առանձնահատկություններ: Այդ առանձնահատկությունները մաթեմատիկորեն կարող են ձևակերպվել որպես թռիչքի միջանկյալ պահերին թռչող սարքի ֆազային կոորդինատների մասերի վրա դրված սահմանափակումներ: Միջանկյալ պահերին ֆազային վեկտորի կոորդինատների տարբեր մասերի վրա դրված սահմանափակումներով գծային դինամիկ համակարգերի ղեկավարման և ժամանակի ամբողջ հատվածի վրա դրված որակի հայտանիշով օպտիմալ ղեկավարման խնդիրները ուսումնասիրված են [6]: Ղեկավարման խնդրի համար կառուցված է ղեկավարող ազդեցությունը և առաջարկված է ղեկավարման խնդրի օպտիմալ լուծման եղանակ: Լուծված է տիեզերական ձգողության դաշտում ուղղաձիգ հարթության մեջ նյութական կետի շարժման ղեկավարման կոնկրետ խնդիր:

Ստացված արդյունքները կարող են օգտագործվել թռչող սարքի ինքնանշանառման համակարգի մշակման համար:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. *М. Павлушенко, Г. Евстафьев, И. Макаренко.* Национальная и глобальная безопасность. Беспилотные летательные аппараты: история, применение, угроза распространения и перспективы развития. М., 2005.
2. *В. Киншин.* Беспилотные камикадзе. «Американский сборник», 1995, № 4.
3. *Е. А. Федосов, В. Т. Бобронников, М. Н. Красильщиков, В. И. Кухтенко и др.* Динамическое проектирование систем управления автоматических маневренных летательных аппаратов. М., 1997.
4. *А. А. Лебедев, Л. С. Чернобровкин.* Динамика полета беспилотных летательных аппаратов. М, 1973.
5. *Л. С. Понтрягин, В. Г. Болтянский, Р. В. Гамкрелидзе, Е. Ф. Мищенко.* Математическая теория оптимальных процессов. М., 1969.
6. *В. Р. Барсегян.* Управление линейными динамическими системами с ограничениями на значения частей координат фазового вектора в промежуточные моменты времени. «Доклады Национальной Академии Наук Армении», 2010, т. 110, № 3 (http://elib.sci.am/2010_3/07_3_2010.pdf).

УПРАВЛЯЕМЫЕ ЛЕТАТЕЛЬНЫЕ АППАРАТЫ И ПРОБЛЕМЫ
ДИНАМИЧЕСКОГО ПРОЕКТИРОВАНИЯ СИСТЕМ УПРАВЛЕНИЯ

*В. Р. БАРСЕГЯН, доктор физико-математических наук, профессор,
начальник отдела Диаспоры Президиума НАН РА, профессор ЕГУ*

РЕЗЮМЕ

Важным аспектом обеспечения безопасности и оборонной мощи Республики Армения является развитие военно-промышленного сектора страны, в котором существенную роль имеет производство беспилотных летательных аппаратов.

В статье описаны разновидности беспилотных летательных аппаратов, основные направления их возможного применения и перспективы развития. Изложены основные принципы управления движением летательных аппаратов и компоненты их управления. С учетом особенностей динамики полета и системы управления летательных аппаратов, на основе теории оптимального управления, приведено решение задачи формирования алгоритма самонаведения управляемых летательных аппаратов при заданных условиях, который используется в процессе проектирования систем управления.

GUIDED AIRCRAFT AND PROBLEMS
OF DYNAMIC DESIGN OF CONTROL SYSTEMS

*V. R. BARSEGHYAN, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor,
Head of the Diaspora Department of the NAS, RA Presidium, YSU Professor*

SUMMARY

An important aspect of ensuring the security and defense power of the Republic of Armenia is the development of the military-industrial sector of the country in which a significant role belongs to the production of unmanned aerial vehicles.

The article describes the types of unmanned aerial vehicles, the main areas of their possible use and development prospects. The basic principles of controlling the motion of aircraft and the components of their control are set forth. Given the nature of the flight dynamics and control system of aircraft, based on the theory of optimal control, the task solution of forming an algorithm for homing guided aircraft under the specified conditions is given which is used in the design process of control systems.

ՀԱԿԱՀՐԹԻՌ-ԱՅԻՆ ԵՎ ՀԱԿԱՀՐԵՏԱՆԱՅԻՆ
ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐ

*Մ. Վ. ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ, տեխնիկական գիտությունների դոկտոր,
«Երևանի կապի միջոցների գիտահետազոտական ինստիտուտ» ՓԲԸ
պրնորեն, ԵրՃՇՊՀ ինֆորմատիկա, հաշվողական տեխնիկա
և կառավարման համակարգեր ամբիոնի վարիչ*

Այսօր աշխարհի գրեթե բոլոր բանակներում կիրառվում են ճշգրիտ զենքերի տեսակներ, որոնց թվին են դասվում հեռակառավարվող հրթիռները և «խելացի» արկերը:

Եթե առաջինների վրա տեղադրված կառավարման սարքավորանքը հնարավորություն է տալիս հրթիռը ուղղորդելու դեպի տրված նշանակետը, ապա ականների դեպքում սարքավորանքը կառավարում է պայթյունը՝ պատճառելով ավելի մեծ վնաս:

Ուստի անհրաժեշտ է ստեղծել և կիրառել հակազդման այնպիսի տեխնիկական միջոցներ, որոնք հնարավորություն տան՝

– հրթիռների դեպքում՝ դրանք ոչ միայն շեղելու նշանակետից, այլև ուղղորդելու այլ նշանակետերի վրա,

– արկերի դեպքում՝ դրանք պայթեցնելու ավելի շուտ կամ ուշ՝ նվազագույնի հասցնելով պատճառած վնասը:

Համապատասխան պաշտպանություն կազմակերպելու համար անհրաժեշտ է հստակ պատկերացում ունենալ կիրառվող զենքի կառավարման եղանակների մասին: Հրթիռների կառավարումը կատարվում է մի քանի եղանակով: Դրանցից մեկը արբանյակային ռադիոտեղեկարակական համակարգերի (ՋՊՍ, ԳԼՈՆԱՍՍ (GPS, ГЛОНАСС)) կիրառումն է: Դրանց միջոցով կառավարման համակարգն ստանում է տվյալ պահին հրթիռի գտնվելու կետի կոորդինատները և համապատասխան ծրագրաապարատային միջոցներով կատարում է նրա թռիչքի ուղղորդում դեպի նշանակետ: Մեկ այլ եղանակ կապված է տեսախցիկների օգտագործման և պատկերների մշակման հետ: Այս դեպքում ստացվող պատկերները մշակվում և համեմատվում են նշանակետի պատկերի հետ, և ըստ այդմ կատարվում է հրթիռի համապատասխան ուղղորդում:

Կան հրթիռներ, որոնց կառավարում են անմիջականորեն արբանյակները: Վերջիններս նշանակետերի վերաբերյալ տեղեկույթն ստանում են հատուկ հեռադիտակների կամ համադրվող բացվածքով ռադարների (ՀԲՌ) միջոցով:

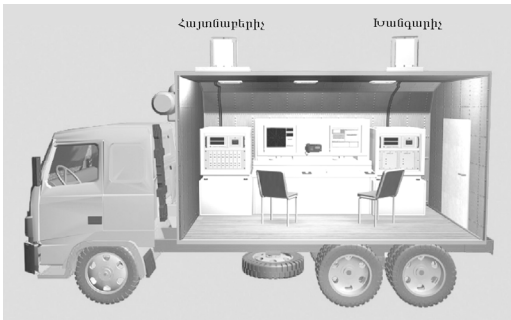
Կիրառվում են նաև հրթիռների կառավարման վերը նշված եղանակների համակցված տարբերակներ:

Ինչպես արդեն նշվել է, կան նաև կառավարվող տեսակի հրետանային արկեր: Դրանցում տեղադրված են ռադիոհեռաչափներ, որոնք գետնից որո-

շակի հեռավորության վրա պայթեցնում են արկը՝ պատճառելով առավելագույն վնաս: Որպես դրա օրինակ կարելի է հիշատակել ԱՌ-30 տիպի ռադիոպայթուցիչը, որը տեղադրվում է հաուբիցների արկերի վրա:

Հրթիռներից պաշտպանության կազմակերպում: Հայտնի են ՋՊՄ համակարգերի համար տարբեր խանգարիչ սարքեր, որոնք հեռարձակում են արբանյակային ազդանշանը նմանարկող հզոր ազդանշաններ: Դրա հետևանքով հրթիռի վրա տեղակայված ընդունիչը կատարում է սխալ հաշվարկներ և, համապատասխանաբար, տալիս թռիչքի սխալ ծրագիր: Նման խանգարումները պետք է լինեն 3-ից ավելի, որպեսզի որոշակիորեն հավասարակշռեն արբանյակներից ստացվող ազդանշանները: Բայց նման խանգարումների ստեղծումը ամբողջովին չի լուծում պաշտպանության հարցը, քանի որ հրթիռի ուղեվարման խանգարումը կարող է նրան հաղորդել անկանխատեսելի ուղղություն:

Այս առումով հետաքրքրություն է ներկայացնում կառավարելի խանգարիչների կիրառումը, որոնք աշխատում են համատեղ և կարող են ազդանշաններ տալ այնպիսի հաջորդականությամբ, որ հրթիռի ուղեվարման համակարգը կհաշվարկի թռիչքի մեր ցանկացած պլանը:

Նկ. 1. Համակարգի կառուցվածքը

Ինչ վերաբերում է արբանյակներից հրթիռների անմիջական կառավարմանը խոչընդոտելուն, ապա այս դեպքում անհրաժեշտ է խանգարումներ ստեղծել հենց արբանյակի համար: Այդ նպատակով առաջարկվում են հատուկ տեխնիկական միջոցներ (նկ. 1), որոնք հնարավորություն են տալիս նախ հայտնաբերելու ՀԲՌ-կրող արբանյակները, ապա նմանարկելու ՀԲՌ- ազդանշանները

և որոշակի ձևով վերադարձնելու դրանք համապատասխան աղբյուրին: ՀԲՌ-ն, ստանալով խանգարիչի ազդանշանները, ստեղծում է կեղծ քարտեզներ, ինչի հետևանքով կատարվում է հրթիռի սխալ կառավարում:

Առաջարկվող համակարգը պետք է աշխատի հակաուղեվարական համակարգի հետ համաձայնեցված:

Ինչ վերաբերում է արբանյակի վրա տեղադրված օպտիկական հեռադիտակներին և դրանց միջոցով հրթիռների կառավարմանը, ապա դրանք տեսնում են միայն վրագետնյա օբյեկտները և չեն կարող հրթիռներն ուղղորդել դեպի ստորգետնյա կամ քողարկված նշանակետեր:

Պաշտպանության կազմակերպումը «խելացի» արկերից: Նման արկերը, ինչպես արդեն նշել ենք, ունեն ռադիոկառավարվող պայթուցիչներ: Այդ պայթուցիչները դապլերյան ռադարներ են, որոնք որոշակի հեռավորության վրա հայտնաբերում են համապատասխան պինդ մակերևույթը և, կախված նախօրոք սահմանված չափից, պայթեցնում են արկը:

Այսպիսով՝ եթե կարողանանք ապակողմնորոշել դոպլերյան ռադարին, ապա այն կաշխատեցնի պայթուցիչը ժամանակից շուտ և, ցանկալի է, պայթյունի անվտանգ գոտում:

Առաջարկվում է ռադարի այնպիսի խանգարիչ, որը համապատասխան հաճախականային տիրություն ճառագայթում է արևի վրա տեղադրված ռադարի արձակած ճառագայթները կրկնող ազդանշաններ: Որպես արդյունք՝ ռադարը խանգարման ազդանշանն ընդունում է որպես «պատասխան»:

Այսպիսով՝ ժամանակակից զինված բախումների փորձը ցույց է տալիս, որ «սրի և վահանի» մրցակցությունը շարունակվում է՝ փոխադրվելով տեղեկատվական տեխնոլոգիաների դաշտ և վերածվելով ռադիոէլեկտրոնային պայքարի, որի արդիական և արդյունավետ միջոցներից են «հակահրթիռային» և «հակահրետամային» արկերից պաշտպանության համակարգերը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. «Радиовзрыватель AP-30» (<http://www.pirotek.info/Vspomogatelnue/vzrivateli/ar30.htm>).
2. *Christopher Mims*. How Cruise Missiles Would Beat GPS Jammers in Libya. «MIT Technology Review», March 20, 2011 (<http://www.technologyreview.com/view/423363/how-cruise-missiles-would-beat-gps-jammers-in-libya/>).
3. «Information About GPS Jamming». «GPS.GOV» (<http://www.gps.gov/spectrum/jamming/>).
4. «Integrated system of radar (ADMS) protection against antiradiation missiles» (<http://www.kbradar.by/text/pages-view-42.html>).
5. *Lloyd E. Kinsey, Gregory C. Roush*. Time Delay Computer Using Fuze Doppler for Air-to-Air Missiles. United States Patent N 4135452, 23 Jan 1979 (<http://books.google.com.mx/patents/US4135452?printsec=claims#v=onepage&q&f=false>).

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОРГАНИЗАЦИИ
ПРОТИВОРАКЕТНОЙ И ПРОТИВОАРТИЛЛЕРИЙСКОЙ ЗАЩИТЫ

М. В. МАРКОСЯН, доктор технических наук, директор ЗАО «Ереванский научно-исследовательский институт средств связи», заведующий кафедрой информатики, вычислительной техники и систем управления ЕГУАС

РЕЗЮМЕ

Анализ современного вооружения показывает, что армиями многих стран в качестве средств нападения активно используются управляемые ракеты (в том числе, крылатые) и артиллерийские снаряды. В этой связи является актуальной организация защиты от указанных средств.

Организация защиты заключается в использовании средств, позволяющих симулировать обстановку и поставить помехи в виде выдвижения ложных целеуказаний для ракет и цели для артиллерийских снарядов.

Предлагаемые средства—помехопостановщики позволяют выводить из строя—обманывать навигационные системы ракет уводя их от цели, искажать спутниковые съемки с помощью САР, этим нарушая карты целей, и обманывать доплеровские радары снарядов, вследствие чего вызвать их досрочный взрыв на удаленных расстояниях от целей.

SOME ISSUES OF THE ORGANIZATION
OF ANTI-BALLISTIC AND ANTI-ARTILLERY DEFENSE

M. V. MARKOSYAN, Doctor of Engineering, Head of «Yerevan Telecommunications Research Institute» CJSC, Head of the Chair of Computer Science and Control Systems, YSUAC

SUMMARY

The analysis of contemporary armaments indicates that armies of a considerable number of countries actively exploit guided missiles (including cruise missiles) and bombshells as offensive means. Thereupon, the organization of defense against the specified means becomes of actual importance.

The organization of defense embraces the means for simulating the situation and jamming in the form of false target designation for rockets and targets for artillery shells.

The proposed means—the noise jammers enable to put out of function, i. e., to mislead the missile navigation systems diverting from the target, distort the satellite images using the automatic control systems thus mistracking the target maps and deceive the Doppler missile radars, which causes their pre-term explosion at remote distances from the targets.

ՀԱԿԱՏԱՆԿԱՅԻՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ԿԻՐԱՌՄԱՆ ՓՈՐՁԸ ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՕՐԻՆԱԿՈՎ

Է. Ա. ԱՊՐԻԱՄՈՎ, գեներալ-լեյտենանտ,
ՀՀ ՁՈՒ-ի ԳՇ պետի առաջին տեղակալ

Հրետանին հնագույն զորատեսակներից է: Այն միշտ համարվել է զորքերի կրակային հարվածի գլխավոր ուժը և ապահովել մարտի հաջողությունները օպերատիվ ու մարտավարական խնդիրների կատարման ժամանակ: Պատահական չէ, որ հրետանին անվանում են «պատերազմի աստված»:

Հրետանու բաղկացուցիչ մասն են կազմում հակատանկային հրետանային զորամասերը (ստորաբաժանումները), որոնք նախատեսված են առաջին մարտաշարակազմում գործող զորամասերի (ստորաբաժանումների) հակատանկային պաշտպանությունը ուժեղացնելու, պաշտպանության խորքը մխրճված տանկային (զրահապատ) խմբավորումները ոչնչացնելու, մարտաշարակազմի թևերի պաշտպանությունն ապահովելու, ինչպես նաև տանկավտանգ ուղղություններում առանձին գործող տանկերի և զրահապատ տեխնիկայի դեմ գործելու համար:

Ղարաբաղյան հակամարտության ամբողջ ընթացքում հակառակորդի հարձակվող տանկերի և այլ զրահատեխնիկայի ոչնչացման գործում մեծ դեր են ունեցել ուղիղ նշանառությամբ կրակ վարելու միջոցները, հատկապես՝ հրետանային հակատանկային միջոցները: Այդ միջոցները կիրառվել են տարաբնույթ բարդ մարտական իրադրության արտակարգ իրավիճակներում և առավելագույնս արդյունավետ կերպով, ինչը պայմանավորված էր կիրառվող հակատանկային միջոցների մարտական հատկությունների լավ իմացությամբ և ռազմադաշտում անձնակազմի՝ առաջադրված մարտական խնդիրները արդյունավետ կերպով կատարելու ձգտմամբ:

Ռազմական գործողությունների ժամանակահատվածում կարևոր նշանակություն ունեցավ հակատանկային հրետանային գնդի կազմավորումը, որը համարվեց ԽՍՀՄ-ից ժառանգված սպառազինությամբ: Գնդի՝ անձնակազմով համարումը կատարվեց հիմնականում ռուսական բանակում ծառայած հայ զինծառայողներով: Քանի որ չկային կահավորված զորավարժարաններ, ուսումնական լսարաններ և վարժասարքեր, անձնակազմի պատրաստումը կատարվում էր ինչպես մշտական տեղակայման վայրերում անցկացվող մարտավարական և մասնագիտական պարապմունքների ժամանակ, այնպես էլ մարտի դաշտում:

Թեև այդ ժամանակահատվածում չկային անձնակազմի համակողմանի պատրաստման համար անհրաժեշտ միջոցներ, այդուհանդերձ, մեզ պարտադրված պատերազմում մարտնչելու անհրաժեշտության գիտակցումը ակտուա-

լացրեց անձնակազմի ներքին մղումների համակարգը, շարժառիթավորեց ակտիվ մասնակցությունը բոլոր նախաձեռնություններին:

Պատահական չէին հակառակորդին հակատանկային գնդի հասցրած կորուստները՝ 27 միավոր զրահատեխնիկա, որոնցից 26-ը՝ տանկ: Գնդի անձնակազմի 6 զինձառայողներ պարզևատրվեցին Մարտական խաչի տարբեր աստիճանի շքանշաններով, երկու տասնյակից ավելի զինձառայողներ՝ Արիության ու Մարտական ծառայության մեդալներով և այլ կառավարական պարգևներով:

Այդ ժամանակահատվածում ԼՂՀ զինված ուժերում կազմավորվեցին «Ֆագոտ» համալիրների և S-12 հրանոթների հակատանկային դիվիզիոններ: Տեղի ունեցան նաև կառուցվածքային փոփոխություններ, մասնավորապես՝ համագործակցության գործառնների կազմում տարբեր ժամանակաշրջաններում (ըստ սպառազինության ձեռքբերման), կազմավորվեցին հակատանկային ստորաբաժանումներ:

Սկզբնական շրջանում որոշակի բարդություններ էր առաջացնում մասնագետների պակասը: Հարկ է նշել, որ հակատանկային ստորաբաժանումները հիմնականում համալրված էին կամավորներով: Այդ թվակազմի հետ գործնական պարապմունքների համար լայնորեն օգտագործվում էին Ասկերան–Ստեփանակերտ մայրուղով ընթացող մեքենաները՝ որպես նշանառման համար շարժվող օբյեկտ, որոնց օգնությամբ անձնակազմի մեջ ձևավորվում էր շարժվող նշանակետերի ուղեկցման ունակություն, իսկ «հակատանկախոնների» հիմնական կոփումը և հմտությունների համակարգի լիարժեք ձևավորումը տեղի էր ունենում մարտի դաշտում:

Պաշտպանության բանակի «Ֆագոտի» կառավարվող հրթիռների հակատանկային դիվիզիոնը սկզբնական շրջանում կազմավորվեց որպես հակատանկային կայանքներ ունեցող գումարտակ: Մասնակցելով մարտական գործողություններին՝ գումարտակը կարճ ժամանակամիջոցում ձեռք բերեց մարտական վարպետություն և, համալրվելով «Կոնկուրս» ու «Շտուրմ-Ս» հակատանկային համակարգերով, վերակազմավորվեց հակատանկային կործանիչ դիվիզիոնի:

Հակատանկային միջոցների մարտական կիրառումը պատերազմական գործողությունների սկզբնական շրջանում կատարվում էր հրետանու մարտական կանոնադրության հիմունքներով, սակայն հակառակորդի մարտավարության վերլուծության արդյունքները հնարավորություն տվեցին վերանայելու մեր հակատանկային միջոցների մարտական կիրառման և մարտավարության հիմնական ձևերը: Խոսքը վերաբերում է կրակային դիրքերի սարքավորմամբ համակարգերի տարանջատված կիրառմանը: Այդ մարտավարության էությունն այն էր, որ համակարգերը հաճախակի տեղափոխվում էին առաջնագծում նախօրոք սարքավորված մի դիրքից մյուսը, որի ուղղությամբ համակարգի հասանելիության գոտում գործում էր հակառակորդի զրահատեխնիկան: Կատարվում էր զրահատեխնիկայի «որսում»:

Այդ տարիներին հակառակորդի ամենալայնածավալ գրոհներին մասնակցած տանկային ստորաբաժանումներն իրենց կազմում ունեին 15-20 տանկ:

Երկու տանկի խոցումից հետո հակառակորդը հրաժարվում էր հետագա գրոհներից և նահանջում՝ մարտի դաշտում թողնելով խոցված տանկերը: Մի քանի անհաջող փորձերից հետո հակառակորդը փոխեց իր մարտավարությունը: Տանկերը օգտագործվում էին դարաններից՝ գույգերով: Առաջին տանկը դուրս էր գալիս թաքստոցից և մի քանի կրակոց արձակելով՝ անցկացնում էր կրակային հետախուզում, իսկ երկրորդը դարանում սպասում էր մեր հակատանկային միջոցների կողմից կրակոցի կամ հակատանկային հրթիռի արձակման, ինչից հետո անմիջապես հետևում էր դարանում գտնվող տանկի կրակոցը մեր հակատանկային միջոցների կրակի ուղղությամբ:

Վերլուծելով հակառակորդի գործողությունները՝ մեր հակատանկային ստորաբաժանումները նույնպես փոխեցին մարտավարությունը, այսինքն՝ հակատանկային ստորաբաժանումների դասական եղանակով կիրառումը հետին պլան մղվեց, և բնագծերում դրանք չբացազատվեցին դիվիզիոնների կամ մարտկոցների կազմով: Մեր ստորաբաժանումները կազմակերպում էին կրակային դարաններ, զբաղեցնում էին առանձին դիրքեր կամ, այլ կերպ ասած, ստեղծում էին հակատանկային պաշտպանության հանգույցներ (օջախներ), ինչն էլ ավելի արդյունավետ միջոց էր հակառակորդի տանկերի դեմ պայքարում: Համատեղվում էր «Շտուրմ-Ս» և «Ֆագոտ» կայանքների կիրառումը, ինչը հնարավորություն էր տալիս խոցելու հակառակորդի զրահատեխնիկան և՛ հեռավոր մատույցներում, և՛ մոտ տարածություններում:

Թաքստոցից կամ դրանից դուրս կրակ էր վարվում նախօրոք հետախուզված նշանակետերի ուղղությամբ: Որպեսզի հակառակորդը ստիպողական կրակ արձակեր, կատարվում էին մի քանի ցուցադրական գործողություններ՝ կապված թաքստոց վերադառնալու և նորից դրանց տեսադաշտում հայտնվելու հետ: Հակառակորդի պատասխան կրակից հետո ճշգրտվում և անմիջապես խոցվում էին առաջնային գծում կամ մոտակա խորությունում գտնվող նշանակետերը:

S-12 համակարգերով սպառազինված ստորաբաժանումների մարտական կիրառման մարտավարության հիմնական ձևը ամբողջ մարտկոցով որևէ ուղղությունում ծածուկ տեղակայված մնալն ու անհրաժեշտության դեպքում հակառակորդի համար անսպասելի կրակ բացելն էր:

Հակատանկային միջոցների կիրառումը հատկապես արդյունավետ էր 1993–1994 թվականներին: Այդ ժամանակահատվածում հակառակորդը մարտի դաշտում թողեց մեծ քանակությամբ խոցված զրահատեխնիկա:

Ներկայումս հակատանկային ստորաբաժանումների անձնակազմի մասնագիտական պատրաստումը կատարվում է համակարգչային «Պանորամա», «Կարատ» և «Շրթա» վարժասարքերի կիրառմամբ, իսկ մասնագիտական հմտությունները կատարելագործվում են մարտավարական գորավարժությունների ընթացքում: Նշված վարժասարքերի կիրառմամբ անձնակազմի մասնագիտական պատրաստումը հնարավորություն է տալիս լսարանային պայմաններում առավելագույնս նմանարկելու մարտական իրավիճակները և ապահովելու հակատանկային միջոցների հաշվարկի հրամանատարների, նշանառուների և հակատանկային կառավարվող հրթիռների համալիրների օպերատորների

բարձր մակարդակի մասնագիտական պատրաստություն՝ առանց մարտական արկերի և հրթիռների կիրառման:

Նշենք, որ ՀՀ սպառազինության և ռազմական տեխնիկայի զարգացման պետական ծրագրի համաձայն՝ բոլոր հակատանկային ստորաբաժանումները ներկայումս լրահամարված են արդիական հակատանկային միջոցներով, ինչը հնարավորություն է տալիս մեծացնելու ՀՀ Չինված ուժերի հակատանկային կարողությունները և սահմանի ամբողջ երկայնքով ապահովելու արդյունավետ հակատանկային պաշտպանություն:

ОПЫТ ПРИМЕНЕНИЯ ПРОТИВОТАНКОВЫХ СРЕДСТВ НА ПРИМЕРЕ КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА

*Э. А. АПРИАМОВ, генерал-лейтенант,
первый заместитель начальника ГШ ВС РА*

РЕЗЮМЕ

В военный период Карабахского конфликта большую роль в деле уничтожения танков и бронетехники противника сыграли артиллерийские противотанковые средства, предназначенные для борьбы с бронетехникой путем стрельбы прямой наводкой. Эти средства обеспечивали эффективное поражение целей в различных экстремальных условиях боевой обстановки, что было обусловлено хорошим знанием личным составом боевых возможностей и тактико-технических характеристик этих средств и высоким боевым духом.

Изначально боевое применение противотанковых средств осуществлялось на основе боевого устава артиллерии, однако по результатам анализа были внесены коррективы в тактику их боевого применения. Благодаря специальным тактическим приемам с отступлением от классических подходов эффективность поражения бронированных целей противника существенно повысилась.

В настоящее время профессиональная подготовка личного состава противотанковых подразделений ВС РА осуществляется с учетом опыта, накопленного во время Карабахской войны, и с применением современных компьютерных тренажерных устройств «Панорама», «Карат», «Цепь», которые обеспечивают полную имитацию боевой обстановки. Система профессиональных навыков личного состава совершенствуется в ходе тактических учений.

Согласно государственной программе РА по развитию Вооружения и военной техники, все противотанковые подразделения ВС РА укомплектованы современными противотанковыми средствами, что позволяет существенно повысить противотанковые возможности ВС и обеспечить противотанковую оборону по всей линии границы.

THE EXPERIENCE OF USING THE ANTI-TANK WARFARE
ON THE EXAMPLE OF THE KARABAKH CONFLICT

E. A. APRIAMOV, Lieutenant-General, First Deputy Chief of the RA AF Main Staff

SUMMARY

During the Karabakh war the artillery anti-tank warfare, designed to combat armored vehicles by direct fire, has played a great role in destructing enemy tanks and armored vehicles. These means provided an effective target engagement in various extreme combat situations, which depended on a good awareness of the personnel combat capabilities, the performance characteristics of these means, as well as the high morale.

Initially, the operational use of the anti-tank warfare was carried out upon the artillery field disciplines; however, according to the analysis adjustments were made in the tactics of the anti-tank warfare operational use. Thanks to the special tactical methods of retrieving from the classical approaches the efficiency of the enemy armored target engagement seriously rose.

At this moment the expert training of the anti-tank unit personnel in the RA AF is carried out with the account of the experience gained throughout the Karabakh war and with the use of modern computer simulators, namely «Panorama», «Carat», «Chain», which provide a complete imitation of the combat situation. The system of the personnel professional skills is developed in the course of tactical exercises.

In line with the RA state program on the Development of the Weapons and Military Equipment, all the anti-tank units in the RA AF are supplied with anti-tank weapons, which enables to significantly increase the anti-tank capacities of the AF and ensure the anti-tank defense along the entire border line.

**ԶՈՒՈՒՄ ԿԱՐԳԱՊԱՀՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ ԿԱՐԳՈՒԿԱՆՈՆԻ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ
ՆՈՐ ՈՐԱԿԱԿԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿԻՆ ԱՆՑՄԱՆ
ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԻ ՈՒ ՄԵԹՈԴՆԵՐԻ ՈՐՈՇՄԱՆ ՄԻ ՄՈԴԵԼ**

*Կ. Ռ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ, գնդապետ, ՀՀ ՁՈՒ-ի Կապի գորքերի պետ-Կապի
և ԱԿՀ վարչության պետ, Ա. Ռ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, մայոր, ՀՀ ՁՈՒ-ի ԱՀՏԱ
վարչության զինվորական կարգապահության և սոցիալ-իրավական
աշխատանքների բաժնի սպա-իրավաբան, Ա. Ա. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ,
փոխգնդապետ, տեխնիկական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ՁՈՒ-ի Կապի
և ԱԿՀ վարչության ԱԿՀ բաժնի ծրագրավորման բաժանմունքի պետ*

Զինձառայողների շրջանում կարգապահության և կարգուկանոնի պահպանման ոլորտում բարեփոխումները անհրաժեշտ են ոչ միայն զինվորական ստորաբաժանումները բարձր մակարդակի մարտական պատրաստության վիճակում պահելու համար, այլև

այն հանգամանքի բերումով, որ զինվորական կանոնադրության դրույթների խախտումը կարող է հանգեցնել երիտասարդ զինվորների շրջանում գոհերի:

Խնդրո առարկա պրոբլեմը շոշափում է այնպիսի հարցեր, որոնք կապված են օպտիմալացման պաշտպանական անվտանգային խնդիրների լուծման մեթոդների հետ¹:

Կան այդ կարևոր խնդրի որակական լուծման տարբեր ռազմավարություններ, որոնք տարբերվում են կիրառվող մոտեցումներով և գնահատումներով: Մի շարք մեթոդների հիմքում գորամասերում այնպիսի լարվածության ստեղծման հայեցակարգն է, որը կնպաստի ոչ միայն զինվորական կարգապահության մշտական պահպանման անհրաժեշտության ըմբռնմանը, այլև կանոնադրական դրույթները չխախտելու կայունացած սովորության ձևավորմանը: Այն անվանենք մշտական ճնշման ռազմավարություն (ՄՃՌ):

Բանակի գործունեությունը պայմանավորված է հրամանների ճիշտ և ժամանակին կատարմամբ: Հրամանը հստակ կերպով, ճշգրտորեն և տրված ժամ-

¹ Տես Կ. Ռ. Մուրադյան, Ա. Գ. Գևորգյան, Ա. Ա. Մուրադյան, Պետության ազգային անվտանգությանն ուղղված սպառնալիքների գնահատման, կանխատեսման և դրանց հակազդեցության մոդել: «ՀԲ», 2010, հմ. 3, նաև՝ Կ. Ռ. Մուրադյան, Ա. Գ. Գևորգյան, Ա. Ա. Մուրադյան, Վերահսկման ընդմիջակայքների օպտիմալ լայնության որոշման մի մեթոդի մասին: «ՀԲ», 2010, հմ. 1, Կ. Ռ. Մուրադյան, Ա. Ա. Մուրադյան, Ազգային անվտանգության դեմ ուղղված համակարգչային սպառնալիք: «ՀԲ», 2011, հմ. 1-2:

կետներում կատարելու ունակությունը բնութագրում է կառավարման որակը և անմիջականորեն կախված է զինվորական կարգապահության վիճակից: Կառավարման գործընթացը բնութագրող բաղադրատարրերի միջև տարբեր կախումների և պատճառահետևանքային կապերի պարզումը հնարավորություն է տալիս ուսումնասիրելու դրանց յուրահատկությունը և ձևավորելու մեր խնդրի լուծման մեթոդը:

Կառուցենք մի մաթեմատիկական մոդել, որն արտապատկերի կախումներն ըստ բոլոր այն հիմնական կատեգորիաների, որոնք բնութագրում են զորամասերում զինվորական կարգապահության ու կարգուկանոնի ազդեցությունը դրանց մարտական պատրաստության ու իրավախախտումների թվի վրա: Այս մոդելը հնարավորություն կտա որոշելու հրամանի կատարման բնույթի և կարգապահության ու կարգուկանոնի վիճակի միջև կապը և հիմնավորելու մի շարք դրույթներ ու մեթոդներ, որոնք վերաբերում են բանակում այդ ոլորտում կատարվելիք բարեփոխումների մշակման և իրագործման հետ:

Բանակը բազմամակարդակ աստիճանակարգային $\Psi_A = \{\psi_i\}$, $i=1, 2, \dots, k_\psi$ կառույց է, որում i -րդ ինդեքսի արժեքների նվազմամբ պայմանավորվում է նրա կառավարման Ψ_i -րդ մակարդակի առաջնահերթությունը: Յուրաքանչյուր Ψ_i մակարդակին համապատասխանում է զինվորական ստորաբաժանումների կամ զինվորական հաստիքների $Z(i) = \{z_1(i), z_2(i), \dots, z_n(i)\} \in \Psi_i$ բազմություն: Դրանք անվանենք օբյեկտներ: $H_i(i, s)$ -ով նշագրենք մի հրաման, որը ձևավորվել է Ψ_i -րդ մակարդակում և նախատեսված է մինչև Ψ_s -րդ մակարդակը հաջորդական կատարման համար: Այդ դեպքում կառույցի կառավարման Ψ_j -րդ ($i < j \leq s$, $j \leq k_\psi$) աստիճանակարգային մակարդակի համար այն կվերածվի ժամանակի ու տարածության մեջ փոխկապված համապատասխան $H_i^j = h(H_i(i, s))$ կարգադրությունների համախմբի: Նպատակահարմար է դրանք ներկայացնել հետևյալ մատրիցի տեսքով.

$$H_i^j = \begin{pmatrix} h_{11}(t, j) & h_{12}(t, j) & \dots & h_{1q_i}(t, j) \\ h_{21}(t, j) & h_{22}(t, j) & \dots & h_{2q_i}(t, j) \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ h_{r_i 1}(t, j) & h_{r_i 2}(t, j) & \dots & h_{r_i q_i}(t, j) \end{pmatrix} : \quad (1)$$

Այս մատրիցն արտապատկերում է հրամանի մանրամասնեցման և բաղկացուցիչ մասերի տրոհման բնույթը և հետագա կատարման համար այդ մասերի բաշխումն ըստ օբյեկտների բազմության: r_i^j պարամետրը որոշում է հրամանի համատեղ կատարման համար նախատեսվող օբյեկտների թիվը և դրանով իսկ՝ նրա մասշտաբայնությունը: q_i^j պարամետրը բնութագրում է Ψ_j -րդ մակարդակում $H_i(i, s)$ հրամանի տրոհման ու զուգահեռացման յուրահատկությունը և ներկայացնում է նրա մանրամասնման խորությունը: Որքան բարձր է Ψ_j մակարդակը, այնքան մեծ են q_i^j և r_i^j արժեքները, քանի որ մեծանում են

ինչպես $H_l(i, s)$ կատարվող հրամանի մանրամասնման խորությունը, այնպես էլ դրա կատարման գործում ներգրավված զինծառայողների թվաքանակը:

H_t^j մատրիցի ձևավորման ժամանակ պետք է գոյություն ունենա

$$f_h(h_{c,e}(t, j)): H_t^j \rightarrow Z(i) = z_l(i) \quad (2)$$

արտապատկերման ֆունկցիան, որը $h_c, e(t, j) \in h_t^j, c \leq q_t^j, e \leq r_t^j$ մատրիցի յուրաքանչյուր տարրին միանշանակ կերպով համապատասխանեցնի մատրիցում e ինդեքսով նշագրված $z_l(i), l \leq n$ օբյեկտը, որտեղ n_t -ը Ψ_i մակարդակում եղած օբյեկտների թիվն է: Կառավարման շղթա անվանենք բազմամակարդակ կառույցի տարրերի շարանը՝

$$V_r = \{v_1(i, r), v_2(i + k_z^i, r), \dots, v_s(i + s - 1 + k_z^{i+s-1}, r)\} \in \Psi_A, \forall v_j(i, r) \in Z(i), \quad (3)$$

որը ձևավորված է ըստ i արժեքների աճման և ներկայացնում է հրամանի կատարման հնարավոր ուղղությունը Ψ_i մակարդակից դեպի Ψ_{i+s-1} մակարդակ: k_z^i պարամետրը, որն անվանենք շփումային ցուցանիշ, որոշում է, թե քանի մակարդակ կա կառավարման դիտարկվող օբյեկտի և հրամանն անմիջականորեն տված հրամանատարի մակարդակների միջև, և սովորաբար բավարարում է $k_z^i=1$ պայմանին: Տրվում է Ψ_A աստիճանակարգային կառույցի սահմանային մակարդակների օբյեկտների միջև ստորադասության հարաբերությունը՝

$$z_e(i + k_z^d) = \zeta(z_d(i), \theta(d, e)), \theta(d, e) = (0, 1), \quad (4)$$

որտեղ $\theta(d, e)$ -ը կառավարման միևնույն շղթային պատկանելության ($z_d(i), z_e(i + k_z^d)$), $k_z^d \geq 1$ գույգի ցուցանիշն է: Դրանով իսկ որոշվում է $z_d(i)$ -ի տարրի նկատմամբ $z_e(i + k_z^d)$ տարրի ստորադաս դիրքը, եթե դրանք երկուսն էլ մտնում են կառավարման որոշակի V_m -ով շղթայի մեջ.

$$\theta(d, e) = 1 \rightarrow (Zd(i), Ze(i + k_z^d)) \in V_m: \quad (5)$$

$\theta(d, e)$ ցուցանիշը հնարավորություն է տալիս առանձնացնելու այն օբյեկտների գույգերի բազմությունը, որոնք հրամանատար-ստորադաս տիպի կառավարման շղթայի կապված օղակներն են, այսինքն՝

$$\forall(d, e) \theta(d, e) = 1 \rightarrow \exists r, v_j(i, r) = z_d(i),$$

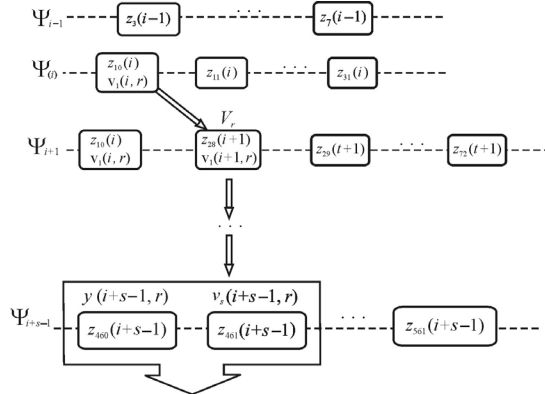
$$v_{j+1}(i + k_z^d, r) = z_e(i + k_z^d), (v_j(i, r), v_{j+1}(i + k_z^d, r)) \subseteq V_r: \quad (6)$$

Մտցնենք հրամանի կատարելիության աստիճանի ցուցանիշը՝ $0 \leq \xi_t(H_t(d, e)) \leq 1$: Այն հնարավորություն է տալիս օբյեկտիվ կերպով գնահատելու $z_s(i)$ օբյեկտից ստացված հրամանը կատարելու օբյեկտի $z_e(i + k_z^d)$ կարողությունը, եթե նրա կարգուկանոնը համապատասխանում է կանոնադրության կարգապահական պահանջներին: Այսպիսով՝ $\varepsilon_t(H_t(d, e)) = 0$ դեպքում հրամանը օբյեկտիվ պատճառներով հնարավոր չէ կատարել: Այդ դեպքում

$$0 \leq x(d, e, r, i + 1) \leq \varepsilon_t(H_t(d, e)), z_e \in \psi_i, (k_t^d = 1)\text{-ով} \quad (7)$$

նշագրենք փոխանցումային ցուցանիշը, որը բնութագրում է բանակի աստիճանակարգային կառուցվածքի ψ_{i+1} -ով մակարդակը ներկայացնող $v_{j+1}(i + 1, r) = z_e \in V_r$ -ն, այսինքն՝ օբյեկտի ռեալ պատրաստությունը՝ կատարելու $v_j(i, r) = z_d$

$\in V_r$ -ից ստացված հրամանը: $x(d, e, r, i) = \varepsilon_i(H_i(d, e))$ դեպքում հրամանի կատարումը գոյություն ունեցող հանգամանքների հաշվառմամբ անթերի է, իսկ $x(s, e, r, i+1)=0, \varepsilon_i(H_i(d, e))>0$ իրավիճակին համապատասխանում է այն դեպքը, երբ հրամանը լիովին անտեսվում է:

Նկ. 1. Ψ_A աստիճանակարգային կառույցում ձևավորված կառավարման շղթայի օրինակ

Դիցուք $(z_d(i-1), z_e(i)) \in \Psi_A$ տարրերի զույգով անցնում է կառավարման շղթաների որոշ համախումբ, ընդամին դրանք ձևավորում են բազմությունների ընտանիք՝

$$\Omega(d, e) = \{V_1(d, e), V_2(d, e), \dots, V_j(d, e), \dots, V_{j^d}(d, e)\}, \quad (8)$$

որտեղ l_e^d -ն դրա տարրերի թվաքանակն է:

$$\varphi_0(d, e): \Omega(d, e) \rightarrow X_e^d = \{x_j\}, x_j = x(d, e, j, i) \in V_j(d, e), j \leq l_e^d \quad (9)$$

արտապատկերման հետևանքով յուրաքանչյուր $V_j(d, e) \in \Omega(d, e)$ բազմության դիմաց կունենանք փոխանցումային ցուցանիշի համապատասխան արժեք՝ $x(d, e, j, i)$: Եթե $z_d(i-1)$ -ից ստացված հրամանը կատարում են մի քանի օբյեկտ՝ $Z_i(i) = \{z_m(n, t)\}, z_m(n, t) = Z_n(i), m = \overline{1, t_i}$, ապա անհրաժեշտ է ընդհանրացված ձևով գնահատել դրա կատարելիությունը: $Z_i(i)$ բազմությունը բաժանենք երկու չհատվող ենթաբազմության՝

$$Z_i(i) = Z_i^k(i) \cup Z_i^d(i), Z_i^k(i) \cap Z_i^d(i) = null, \\ Z_i^k(i) = \{z_e^k(n_1, t)\}, e = \overline{1, m_1}, Z_i^d(i) = \{z_e^k(n_2, t)\}, c = \overline{1, m_2}, m_1 + m_2 = t_i: \quad (10)$$

$Z_i^k(i)$ ենթաբազմությունը ձևավորել են այն օբյեկտները, որոնց միջև կա իրավիճակային կախում, այսինքն՝ նրանցից յուրաքանչյուրի կողմից հրամանի չկատարումը համարժեք է բոլորի կողմից հրամանի չկատարմանը: Այդ դեպքում իրավիճակայնորեն ընդհանրացված ցուցանիշի արժեքը որոշվում է հետևյալ արտահայտությամբ՝

$$y_k(i, t) = \prod_{(e)} k_c(d, e)x(d, e, t, i), \quad (11)$$

որտեղ $k_c(d, e) \geq 1$ -ը հարթման գործակիցն է, որը կախված է մակարդակների

քվից և փոխանցումային ցուցանիշների սահմանային զույգերի արժեքների տարբերությունից:

$Z_t^d(i)$ ենթաբազմության օբյեկտների միջև որոշարկված է դիզյունկտիվային (անջատիչ) կախումը, այսինքն՝ նրանցից որևէ մեկի կողմից հրամանի չկատարումը կազդի դիզյունկտիվորեն ընդհանրացված ցուցանիշի արժեքի նվազման վրա, ընդ որում, այդ ցուցանիշը հաշվարկվում է ըստ հետևյալ արտահայտության՝

$$y_c(i, t) = \sum_{(e)} x(d, e, t, i) / m_2 : \quad (12)$$

Կառավարման դիտարկվող V_r -րդ շղթայի համար Ψ_k մակարդակի նկատմամբ $y(k, r)$ ընդհանրացված ցուցանիշի համատեղ հաշվարկը ենթադրում է բոլոր իրավիճակային բաղադրատարրերի հաջորդական միավորում որպես կառավարման միասնական օբյեկտի, որը կարող է մտնել հրամանի դիզյունկտիվային բաղադրիչի մեջ: Դիցուք հրամանը տրվել է Ψ_i -րդ մակարդակում և V_r կառավարման որոշ շղթայով հաջորդաբար անցնում է մի քանի աստիճան, որոնցից վերջինը Ψ_k -րդ մակարդակն է: Այդ դեպքում $\xi(i, k, r)$ -ը ընդհանրացված ցուցանիշը, որը բնութագրում է ելակետային մտահղացմանը կառավարման V_r շղթայով կատարված հրամանի համապատասխանության աստիճանը, կորոշվի հետևյալ արտահայտությամբ՝

$$\xi(i, k, r) = \prod_{j=k}^{i-1} y(k, r), k < i - 1 : \quad (13)$$

Եթե $i=1$, ապա հրամանը տվել է գլխավոր հրամանատարը: $\xi(i, k, r)$ ցուցանիշը պատահական փոփոխական է, որի արժեքները փոփոխվում են տրված $0 \leq \xi(i, k, r) \leq 1$ տիրույթում: Ենթադրենք, թե հրամանը համարվում է ըստ որոշ $\tau(\delta_0, \delta_1)$ չափանիշի բավարար չափով կատարված, եթե $\xi(i, k, r)$ արժեքները գտնվում են համապատասխան սահմաններում՝ $\delta_0 \leq \xi(i, k, r) \leq \delta_1$: Այդ դեպքում $\tau(\delta_0, \delta_1)$ պահանջին կատարված հրամանի համապատասխանության հավանականությունը կարելի է հաշվարկել Լապլասի ֆունկցիայով՝

$$p(\delta_0 \leq \xi(i, k, r) \leq \delta_1) = \Phi((\delta_1 - m_0) / \sigma) - \Phi((\delta_0 - m_0) / \sigma), \quad (14)$$

որտեղ m_0 -ն $\xi(i, k, r)$ պատահական մեծության մաթեմատիկական սպասումն է, իսկ σ -ն՝ նրա ցրումը: (δ_0, δ_1) զույգերի արժեքների փոփոխակումը հնարավորություն է տալիս գնահատելու հրամանի կատարման որակը, և $\delta_1=1$ -ի դեպքում կունենանք $\tau(\delta_0, \delta_1)$ չափանիշի առավելագույն արժեքը:

Կառավարման բոլոր $\Omega(d, e)$ շղթաներով ($z_d \in \Psi_{i-1}, z_e \in \Psi_i$) սահմանային զույգի ընդհանրացված փոխանցումային ցուցանիշը որոշվում է հետևյալ արտահայտությունից՝

$$\xi_e^d = \sum_{(r)} \xi(i-1, i, r) / l_e^d : \quad (15)$$

Կառավարման $z_e(i)$ օբյեկտով անցնող շղթաների բազմությունը կորոշվի որպես՝

$$\Omega(e) = \bigcup_{(d)} \Omega(d, e), \quad d = \overline{1, p_e} : \quad (16)$$

Այդ դեպքում z_e օբյեկտի ընդհանրացված փոխանցումային ցուցանիշը, որն անվանենք որակի փոխանցումային ցուցանիշ, հավասար կլինի՝

$$\xi_e(\varepsilon_i) = 1 - \varepsilon_i - \sum_{(d)} \xi_e^d / p_e, \quad \varepsilon_i \geq \sum \xi_e^d / p_e, \quad 0 \leq \xi_e \leq 1, \quad (17)$$

որտեղ ε_i -ն H_i հրամանի կատարվածության աստիճանի ցուցանիշն է (7) և սովորաբար $\varepsilon_i = 1$:

ξ_e պարամետրը կարող է բնութագրել ինչպես առանձին զինծառայողի, այնպես էլ զորամասի կողմից հրամանը կատարելու պատրաստությունը և կարողությունը:

Բարձր աստիճանի կարգապահության և կարգուկանոնի հասնելու դեպքում որոշ H_i^s հրամանի համար $x_j \in X_e^d$ և $x_m \in X_e^m$ $j \leq l_e^d$ փոխանցումային ցուցանիշների ցանկացած զույգի արժեքները կլինեն համարժեք՝ d -ից, m -ից և s -ից անկախ: $z_e(i)$ օբյեկտով անցնող $\Omega(e)$ շղթաների բազմությունը ենթարկենք հետևյալ արտապատկերման՝

$$\varphi_0(e) : \Omega(e) \rightarrow y_e = \{y_j\}, \quad (18)$$

և ցրումը հաշվարկենք ըստ ստացված փոխանցումային ցուցանիշների արժեքների՝

$$\sigma(Y_e) = \sum_{(j)} (y_j - m_e)^2 / p_e, \quad m_e = \sum_{(j)} y_j / p_e : \quad (19)$$

$\sigma_e(Y_e) = 1 - \sigma(Y_e)$ ցուցանիշն անվանենք փոխանցումային ցրում: Հրամանի կատարման որակը պետք է կախված չլինի այն բանից, թե ինչպես և որտեղ է հրամանը ձևավորվել, իսկ այդ որակը բնութագրող $\sigma_e(Y_e)$ ցուցանիշի արժեքի տատանումն ըստ հրամանի աղբյուրների պետք է լինի փոքր. որքան նրա արժեքը մոտ է 0-ին, այնքան $z_e(i)$ օբյեկտում բարձր է կարգուկանոնի մակարդակը:

Դիցուք տրված են դիտարկված ցուցանիշները ձևի $a = f_a(\sigma_e)$ պարամետրի և մասշտաբի $b = f_b(\xi_e)$ պարամետրի կերպափոխելու ֆունկցիաները: Այդ կերպափոխման ֆունկցիաներն ապահովում են $z_e(i)$ օբյեկտի համար վիճակագրական տվյալների որոշ ընտրանքի համապատասխանությունը զամմա-բաշխման օրենքին.

$$f_e(x_0, a, b) = \begin{cases} (1/\Gamma(a))x_0^{a-1}(\tau)b^{-a} \exp(-x_0(\tau)/b), & x_0(\tau) > 0, \\ 0, & x_0(\tau) \leq 0 \end{cases} \quad (20)$$

որտեղ $x_0(\tau)$ -ը $z_e(i)$ օբյեկտի τ տիպի խանգարումների միջև եղած ժամանակամիջոցը որոշող պատահական փոփոխական է: Ընդամին կատարվել է համաձայնության մասին վարկածի ստուգում Կոլմոգորովի կամ Միգետի չափանիշներով:

Ցանկացած թվով անկախ զամմա-բաշխված $x_0(a_1, b) + x_0(a_2, b) + \dots + x_0(a_n, b)$ մեծությունների (մասշտաբի միևնույն b պարամետրներով) գումարը նույնպես ենթարկվում է զամմա-բաշխման, սակայն՝ $a_1, a_2 + \dots + a_n$ b պարա-

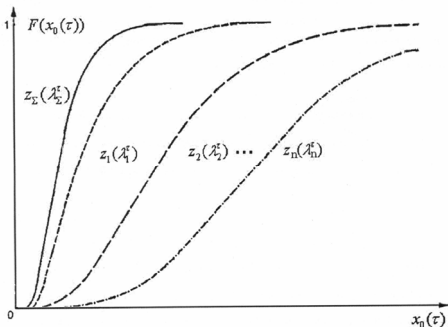
մետրներով: $a=1$, $b>0$ դեպքում գամմա-բաշխումն ստանում է ցուցչային բաշխման ձև, որը դրա մասնավոր դեպքն է.

$$F(x_o(\tau)) = \begin{cases} 1 - e^{-\lambda x_o}, & x_o \geq 0; \\ 0, & x_o < 0, \end{cases} \quad (21)$$

Ցուցչային բաշխման կարևոր հատկանիշ է մի քանի օբյեկտի մասին ընդհանրացված տվյալների ստացման անհրաժեշտության դեպքում անկախ պատահական փոփոխականների ինտենսիվության λ պարամետրի արժեքների գումարման հնարավորությունը:

Դիցուք ունենք զինվորական ստորաբաժանումների $z_1(\lambda_1^r)$, $z_2(\lambda_2^r)$, ..., $z_n(\lambda_n^r)$ բազմություն, որոնցից յուրաքանչյուրի համար որոշված է τ տիպի իրավախախտումների ինտենսիվության համապատասխան պարամետրը: Այդ դեպքում գումարային ինտենսիվությունը կլինի $\lambda_\Sigma = \lambda_1^r + \lambda_2^r + \dots + \lambda_n^r$, իսկ $z_E(\lambda_\Sigma^r)$ ընդհանրացնող կախումը կընդունի m -2-ում պատկերված տեսքը:

Կառավարման այն շղթաների բազմությունը, որոնցով հրամանների կատարումը կարող է հանգեցնել $z_e(i)$ օբյեկտի համար $\xi(i, k, r) < \delta_o$ պայմանին, անվանենք ռիսկի $G_e \subset G_R(G_R^0, G_R^1)$ խմբեր: Այդ ռիսկերը կարող են պայմանավորված լինել արտաքին G_R^0 և ներքին G_R^1 պատճառներով:

Նկ. 2. $z_1(\lambda_1^r), z_2(\lambda_2^r), \dots, z_n(\lambda_n^r)$ զինվորական ստորաբաժանումներում τ տիպի խախտումների միջև ժամանակամիջոցի ցուցչային բաշխման և նրանց $Z_\Sigma(\lambda_\Sigma^r)$ ընդհանրացնող բաղադրիչի օրինակ

Չորակոչիկների կյանքի պայմանների փոփոխումը հանգեցնում է օրգանիզմի այնպիսի հատուկ հարմարումային մեխանիզմների «գործարկմանը», որոնք ապահովում են գոյության՝ նոր իրադրությանը հարմարումը: Համարենք, որ զինվորական կարգապահության խախտմամբ պայմանավորված պատահարները հարմարման խաթարման հետևանք են: $p_a(b_k)$ -ով նշագրենք որոշ b_k -րդ զինծառայողի հարմարման խախտման հավանականությունը, որը ռիսկի խմբում զգալիորեն մեծ է, քան մնացած զորակոչիկների շրջանում և որոշվում է հետևյալ արտահայտությամբ՝

$$p_a(b_k) = f_R(G_R^0, G_R^1): \quad (22)$$

$0 \leq \eta(z_e) \leq 1$ -ով նշագրենք ընդհանրացված ցուցանիշը, որը բնութագրում է զորամասի հնարավորությունը նպաստելու զինծառայությանը զորակոչիկների արագ հարմարմանը հետևյալ պայմանով՝

$$\min p_a(b_k): \quad (23)$$

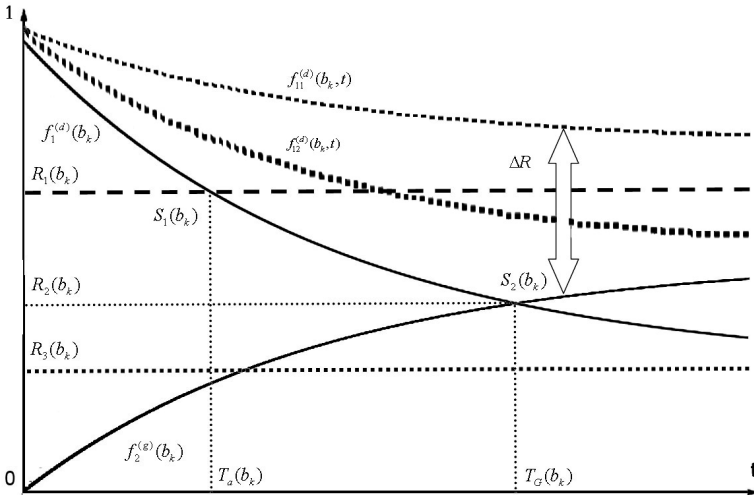
Ձինծառայողի հարմարման գործընթացը ներկայացնենք կախումների համակարգի միջոցով՝

$$\begin{cases} f_1^{(d)}(b_k, t) = \lambda_d(k)e^{-\lambda_d(k)t}, & 0 \leq f_1^{(d)}(b_k) \leq 1; \\ f_2^{(g)}(b_k, t) = 1 - \lambda_g(k)e^{-\lambda_g(k)t}, & 0 \leq f_2^{(g)}(b_k) \leq 1 \end{cases} : \quad (24)$$

$f_1^{(d)}(b_k, t)$ ֆունկցիան ցույց է տալիս t պահին b_k -րդ զինծառայողի վրա գործադրվող ճնշումը, որը բնութագրվում է $\lambda_d(k)$ ինտենսիվությամբ: Համարենք, որ գործադրված ճնշման $f_{11}^{(d)}(b_k, t)$ բաղադրատարրը դրական է և կողմնորոշված է զինծառայողին կարգուկանոնի և կարգապահության վարժեցմանը:

Դիցուք $\lambda_g(k)$ ինտենսիվությամբ կատարվող $f_2^{(g)}(b_k, t)$ հարմարման գործընթացի հետևանքով $f_1^{(d)}(b_k, t)$ ճնշման ուժն ըստ ժամանակի նվազում է (մկ. 3): $R_1(b_k)$ -ի և $R_2(b_k)$ -ի արժեքներով տրված ուղիղները որոշում են գործադրվող ճնշման նկատմամբ երկու տարբեր ձևի b_k զգայունությունը: Եթե այն որոշվում է $T_a(b_k)$ պահին $S_1(b_k)$ կետում $R_1(b_k)$ -ի ունեցած արժեքով, ապա կիրառված ճնշումը կլինի ավելի ուժեղ, քան զինծառայողի դիմադրողականությունը, և բավական, որպեսզի տեղի ունենա պատահար՝ կապված կարգապահական բնույթի խախտման հետ: Հատման $S_2(b_k)$ կետում b_k զինծառայողի վարքը համապատասխանում է կանոնադրության պահանջներին, և $T_G(b_k)$ պահից տեղի ունի (24) պայմանը, այսինքն՝ գործադրվող ճնշումն սկսում է նվազել: Այն ունի երկու բաղադրիչ՝

$$f_1^{(d)}(b_k, t) = f_{11}^{(d)}(b_k, t) + f_{12}^{(d)}(b_k, t) : \quad (25)$$

Նկ. 3. b_k -րդ զինծառայողի հարմարման և դրա խաթարման պայմանների առաջացման գործընթացի գրաֆիկական պատկերումը

Եթե b_k զինծառայողին հատուկ են $\varepsilon_1^{(1)}(k, D_z)$ -ի և $\varepsilon_1^{(2)}(k, Y_z)$ -ի բարձր արժեքները, այսինքն՝ նա G_R^0 ռիսկի խմբում է, ապա $f_{11}^{(d)}(b_k, t)$ բաղադրիչը կարող է զգալի կերպով աճել:

$0 \leq q_k(\xi_k, \sigma_k) \leq 1$ -ով նշագրենք համախումբ ցուցանիշը, որը կախված է որակի և ցրման (21) փոխանցումային ցուցանիշներից: Այն բնութագրում է անմիջականորեն b_k զինծառայողին կարգուկանոն սովորեցնող և նրա անհրաժեշտ հմտությունները ձևավորող Q_k հրամանատարական կազմի մասնագիտական ու հոգեբանական պատրաստվածությունը: Եթե q_k -ն փոքր է, Q_k հրամանատարական կազմը հենց ինքն է G_R^0 ռիսկի խումբ, քանի որ իր ստեղծած $f_{11}^{(d)}(b_k, t)$ ճնշումը ցանկացած գորակոչիկի նկատմամբ այլափոխվում է $f_{12}^{(d)}(b_k, t)$ ձևի: Դա անվանենք այլափոխված ճնշման գործընթաց (ԱՃԳ) և այն դիտենք որպես կանոնադրության դրույթների խախտման հետ կապված պատահարների հիմնական պատճառներից մեկը: Հրամանատարական կազմի մասնագիտական պատրաստվածության $q_k(\xi_k, \sigma_k)$ ցուցանիշի և կիրառված ճնշման $f_{12}^{(d)}(b_k, t)$ բացասական բաղադրիչի միջև կա ուղիղ կախում:

Մտցնենք

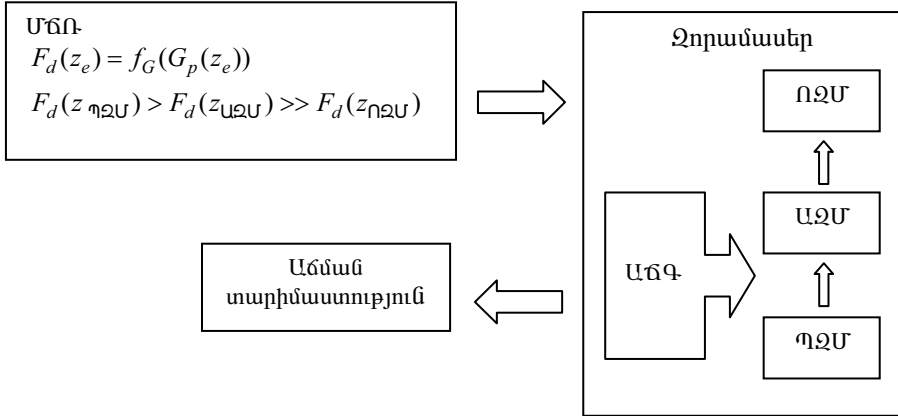
$$\lambda_k = 1 - q_k(\xi_k, \sigma_k), \quad (26)$$

որով նշագրենք մի բաղադրիչ, որն անվանենք մասնագիտական պիտանիության պարամետր (ՄՊՊ), և այդ կախումը ներկայացնենք ցուցչային տեսքով՝

$$f_{12}^{(d)}(b_k, t) = \exp(-\lambda_k t): \quad (27)$$

Մշտական ճնշման ռազմավարության կիրառումը հանգեցնում է երկակի էֆեկտի: Մի կողմից, աճում է այն գորամասերի թիվը, որտեղ կամ արդեն ապահովված է բարձր մակարդակի կարգապահություն և զինծառայության նկատմամբ վերաբերմունքում տեղի է ունեցել դրական արմատական բեկում (այդ գորամասերն անվանենք որակյալ՝ ՈԶՄ), կամ բարձր մակարդակի կարգապահությունն ու իրավակարգն ապահովվում են հարկադրանքի միջոցով: Մյուս կողմից՝ այն գորամասերը, որտեղ ճնշումը չի կարող կերպափոխվել կարգուկանոնի, նկատվում է ԱՃԳ-ի հետ կապված իրավախախտումների թվի աճում: Այն գորամասերը, որտեղ բարձր մակարդակի իրավակարգի վիճակը պահպանվում է հարկադրանքով, անվանենք անկայուն (ԱԶՄ): Փաստորեն մշտական ճնշման ռազմավարությունը կարող է հանգեցնել մի տարիմաստության, երբ ճնշման մեծացումը նվազեցնում է այն գորամասերի թիվը, որտեղ արձանագրվում են խախտումներ, բայց ավելացնում է խախտումների թիվը հենց այդ գորամասերի հաշվին: Այդ երևույթն անվանենք աճման տարիմաստություն, իսկ այն գորամասերը, որոնց հաշվին արձանագրվում է իրավախախտումների աճում, անվանենք պրոբլեմային (ՊԶՄ) (նկ. 4): ԱԶՄ-ներում առկա անկայունության հետևանքով ստեղծվում է մի տատանողական գործընթաց, երբ իրեն դրական կողմերով դրսևորած գորամասում հանկարծ տեղի են ունենում անկանխատեսելի խախտումներ: Կարելի է ենթադրել, որ ԱԶՄ-ները առավել հեռանկարային են որակական բեկման համար, և եթե շարունակենք

պահպանել ճնշումը, ապա դրանք կվերափոխվեն ՈԶՄ-ների: Սակայն հարկ է նկատի ունենալ, որ ճնշման ուժը պետք է համապատասխանի անցմանը պատրաստ լինելու աստիճանին և չանցնի կրիտիկական բնագիծը:

Նկ. 4. ՄՃՌ- ազդեցությունը գորամասերի որակական անցումների վրա

$F_d(z_e)$ -ն ճնշման ուժի համապատասխանեցումը կարող է կատարվել հիստագրի կառուցման ժամանակ կետային գնահատականների որոշման մեթոդով [3], այսինքն՝ յուրաքանչյուր z_e գորամասում անհրաժեշտ է այդ ուժի մեծության նկատմամբ ցուցաբերել ընտրողական մոտեցում՝

$$F_d(z_e) = f_G(G_p(z_e)), \quad (28)$$

որտեղ $G_p(z_e)$ -ն գորամասի պատրաստությունն է ՈԶՄ-ին անցմանը: Առաջարկվող մեթոդով նախորդ $t-1$ ժամանակաշրջանում կատարված ստուգումների $s = 1, \dots, b_t$ արդյունքներով հաշվարկված իրավախախտումների $\eta_j^{(e,s,t-1)}$ ցուցանիշների հիման վրա որոշվում է z_e օբյեկտի վերահսկման Δ_e ընդմիջակայքների օպտիմալ լայնությունը: Այսպիսով՝ մշտական ճնշման ռազմավարությունը կարող է ներկայացվել որպես

$$C_j(\psi_j) = \varphi_{U \delta \Omega}(F_d(z_e, \Delta_e)) \quad (29)$$

արտապատկերում:

Զորամասերի նոր որակի անցման գործընթացը ՊԶՄ–ԱԶՄ–ՈԶՄ շղթայի փուլերի հաջորդականություն է և պետք է դիտարկվի յուրաքանչյուր գորամասի համար առանձին՝ նրա առանձնահատկությունների և ուղեկից հանգամանքների հաշվառմամբ: Ընդամին պետք է պահպանվի հետևյալ պայմանը՝

$$F_d(z_{\eta_{\text{OZM}}}) > F_d(z_{\text{UOZM}}) \gg F_d(z_{\text{NOZM}}): \quad (30)$$

2009–2011 թվականներին ՀՀ Զինված ուժերում ՄՃՌ կիրառման պայմաններում արձանագրված պատահարների վիճակագրական տվյալների վերլու-

ծությունը վկայում է, որ առաջարկվող մոդելը մի շարք բաղադրատարրերի համար համապատասխանում է զորամասերում տեղի ունեցող ռեալ գործընթացներին: Այն զորամասերի թիվը, որոնցում տեղի են ունեցել մահացու ելքով (A) պատահարներ, նվազել է տարեկան մոտ 10 %-ով, սակայն նկատվել է պատահարների ընդհանուր (B) թվի փոքր աճ:

$\Omega_w(W(\varepsilon_1^{(1)}(k, D_z), \varepsilon_1^{(2)}(k, Y_z)))$ -ով նշագրենք զորակոչիկների այն խումբը, որը, անցնելով բուժզննում (ԲԶ), բաշխիչ կենտրոնում (ԲԿ) ըստ մասնագիտությունների n_j որոշակի տեսակների $N = \{n_1, n_2, \dots, n_w\}$ (օրինակ՝ վարորդ կամ համակարգչային մասնագետ) պահանջարկի, բաշխվում է զորամասերի $Z = \{z_1, z_2, \dots, z_w\}$ բազմությունով: Եթե զորակոչիկների հիմնական մասի բաշխումը պատահական է, ապա z_j -րդ զորամաս կուղղվի խմբի

$$\Omega_w^{(j)} \subset \Omega_w(W(\varepsilon_1^{(1)}(j, D_z), \varepsilon_1^{(2)}(j, Y_z))) \quad (31)$$

մասը, և նրան կհամապատասխանի λ_j ցուցանիշով բնութագրվող Q_z հրամանատարական կազմը: $\varepsilon_j^\tau = \varepsilon_1^{(1)}(j, D_z^\tau) + \varepsilon_1^{(2)}(j, Y_z^\tau)$ -ով նշագրենք զորակոչիկների «պրոբլեմայնությունն» ըստ խախտումների τ տիպի բնութագրող ընդհանրացված ցուցանիշը:

Իհրոք զինվորական կարգապահության և կարգուկանոնի վիճակի պահանջվող որակի հավանականությունը հավասար է՝

$$p_0 < p_a^\tau(z_j, t): \quad (32)$$

Այդ դեպքում z_j օբյեկտի համար առանց τ տիպի պատահարների ծառայության $T_j^{(\tau)}$ ժամանակամիջոցը կորոշվի հետևյալ արտահայտությամբ՝

$$T_j^{(\tau)} < -\ln(p_0)/(m_k(\lambda_j - m_c \varepsilon_j^\tau)): \quad (33)$$

Որքան շատ է տեղի ունենում

$$\lambda_j > m_c \varepsilon_j^\tau \quad (34)$$

պայմանը, այնքան փոքր է հարմարման գործընթացի խաթարման հավանականությունը:

Իհրոք որոշ z_j զորամասի հատուկ է λ_0 ինտենսիվությամբ τ տիպի իրավախախտումների ցուցչային բաշխումը (տես նկ. 5, հոծ գիծը).

$$f_i^{(z)}(t) = \begin{cases} \lambda_0 e^{-\lambda_0 t}, & t \geq 0 \\ 0, & t < 0 \end{cases}: \quad (35)$$

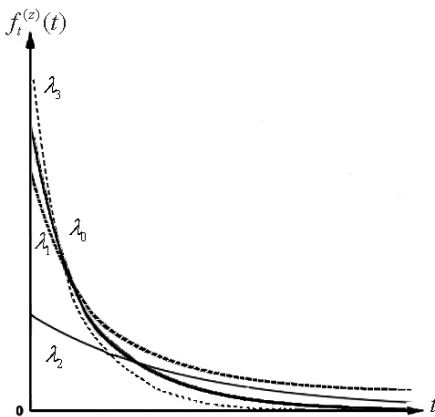
z_j -ի նկատմամբ կիրարկված

$$f_1^{(d)}(z_j, t) \quad (36)$$

ճնշումը ենթադրում է իրավախախտումների ինտենսիվության նվազում մինչև λ_2 մակարդակը, որը համապատասխանում է արմատական բեկման պայմանին: Կարգապահության նոր որակի վիճակի հիմնական հատկանիշը նրա կայունությունն է, այսինքն՝ λ_2 -ի պահպանումը $f_1^{(d)}(z_j, t) = 0$ ճնշման գործադրման դադարեցման դեպքում: Ենթադրենք, թե իրավախախտումների ինտենսիվությունը

նը նվազել է մինչև $\lambda_1, \lambda_0 > \lambda_1 \gg \lambda_2$, բայց արմատական բեկում տեղի չի ունեցել: Հետևաբար, եթե ճնշումը հանվի, ապա ժամանակի ընթացքում Z_j զորամասում τ տիպի իրավախախտումների ինտենսիվությունը կրկին կհասնի λ_0 -ի:

Վերադաս հրամանատարության կողմից Z_j -ի հրամանատարական կազմի վրա գործադրվող ճնշումը սկզբնավորում է նրա համապատասխան $f_2^{(g)}(z_j, t)$ հարմարումային գործընթացը: Նկ. 3-ում դրական $f_1^{(d)}(z_j, t)$ ճնշման և $f_2^{(g)}(z_j, t)$ հարմարման կորերն ունեն տարբեր սահմաններ, որոնք միմյանցից հեռու են ΔR -ով և գործնականում չեն հատվում: Բավարար հոգեբանական ու մասնագիտական որակներ չունեցող Z_j հրամանատարական կազմի վրա ճնշման մեծացումը կարող է հանգեցնել հարմարվողականության ձևավորմանը կամ $f_{11}^{(d)}(b_k, t)$ բաղադրիչի այլափոխմանը շարային կազմի զինծառայողների վրա Z_j հրամանատարական կազմի ճնշման բացասական բաղադրատարրի $f_{12}^{(d)}(b_k, t), k = \overline{1, z_j}$ դրանով իսկ առաջ բերելով ԱՃԳ: Այսպիսով՝ ճնշման մեծացումը կարող է հանգեցնել կարգապահության իրավախախտումների թվի աճմանը, ինչը նկ. 5-ում պատկերված է ցուցչային կորով՝ λ_3 -ով:

Նկ. 5. Կարգապահական իրավախախտումների հավանականության խտության կախումը կիրառված ճնշումից

Իր հերթին $f_{12}^{(d)}(b_k, t)$ բացասական բաղադրատարրի աճումը կարող է նպաստել հրամանատարության կողմից եվրաստանդարտներով ժողովրդավարացման ձեռնարկմանը, իսկ դա ենթադրում է բանակում հասարակական հարաբերությունների բացություն և դրանով իսկ զինվորներին հնարավորություն է տալիս դիմադրելու զորամասի հրամանատարական կազմի ոչ կանոնադրական հարաբերություններին: Տվյալ ստուգումը հիմնված է այն սկզբունքի վրա, որ կարգապահություն և կարգուկանոն հնարավոր չէ հաստատել միայն ուժային և պատժիչ միջոցներով:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. В. И. Денисов, Б. Ю. Лемешко, С. Н. Постовалов. Прикладная статистика. Правила проверки согласия опытного распределения с теоретическим: Методические рекомендации. Часть I. Критерии типа χ^2 . Новосибирск, 2004.
2. С. М. Ермаков, Г. А. Михайлов. Статистическое моделирование. М., 2005.
3. Сергей Мельков. Дисциплина в армии: выход есть. «Военно-промышленный курьер», 8 февраля 2006 г., № 5 (121) (<http://vpk-news.ru/articles/3768>).
4. Марк Штейнберг. Преступление и наказание в армии США (<http://pentagonus.ru/publ/7-1-0-944>).

ВОЕННАЯ ИНЖЕНЕРИЯ

**ОБ ОДНОЙ МОДЕЛИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ УСЛОВИЙ
И МЕТОДОВ ПЕРЕХОДА НА НОВЫЙ КАЧЕСТВЕННЫЙ УРОВЕНЬ
ОБЕСПЕЧЕНИЯ ДИСЦИПЛИНЫ И ПОРЯДКА В ВС**

К. Р. МУРАДЯН, полковник, Начальник Войск связи ВС РА–Начальник Управления связи и АСУ ВС РА, А. Р. ГРИГОРЯН, майор, юрист–офицер отдела военной дисциплины и социально-правовых работ Управления по работе с личным составом ВС РА, А. А. МУРАДЯН, подполковник, кандидат технических наук, начальник отделения программирования отдела АСУ Управления связи и АСУ ВС РА

РЕЗЮМЕ

Предложена математическая модель, отражающая существующие зависимости по всем основным категориям, характеризующим процесс влияния воинской дисциплины и порядка в войсковых частях на их боеготовность и статистику правонарушений. Осуществлена классификация и разбиение воинских подразделений на группы риска на основании интенсивностей наблюдаемых правонарушений. Проанализирован характер воздействия стратегии постоянного давления на адаптационный процесс перехода состояния войсковых частей в новое качество с учетом их специфических особенностей и сопутствующих обстоятельств.

MILITARY ENGINEERING

**A MODEL FOR DETERMINING CONDITIONS
AND METHODS OF TRANSITION TO A NEW QUALITY LEVEL
OF DISCIPLINE AND ORDER IN THE ARMED FORCES**

K. R. MURADYAN, Colonel, Chief of the Signal Troops, Armed Forces, RA–Chief of the Department of Communications and ACS, Armed Forces, RA, A. R. GRIGORYAN, Major, Lawyer-Officer of the Military Discipline and Socio-Legal Activities Branch, Moral and Welfare Department, Armed Forces, RA, A. A. MURADYAN, Colonel, PhD in Engineering, Chief of the Programming Section, ACS Branch, Department of Communications and ACS, Armed Forces, RA

SUMMARY

A mathematical model is proposed which reflects the existing dependencies in all major categories characterizing the influence of the military order and discipline in the army units on their combat readiness and statistics of offenses. The army units are classified and subdivided into risk groups based on the intensity of the violations observed. The nature of the impact of the strategy of constant pressure on the adaptation process of transition of the state of the army units to a new quality in terms of their specific features and the concomitant circumstances is analyzed.

**ԿԻԲԵՌԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԱԶԳԱՅԻՆ
ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐ ԲԱՂԱԴԻԻՉ**

*Վ. Գ. ԶԱՐԴՈՒՄՅԱՆ, պատմական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ Նախագահի աշխատակազմի արտաքին կապերի վարչության
աշխատող, Հայ-Ռուսական (Սլավոնական) համալսարանի դասախոս*

21-րդ դարում՝ բուռն տեխնոլոգիական զարգացման պայմաններում, ի հայտ են եկել քաղաքակրթության համար ոչ միայն կարևոր դրական զարգացումներ, այլև մի շարք լուրջ խնդիրներ, որոնք այսօր իրական սպառնալիք են ինչպես առանձին պետությունների, այնպես էլ ամբողջ միջազգային հանրության համար: Մասնավորապես՝ համացանցի կատարելագործումը հանգեցրել է ազգային անվտանգության դեմ ուղղված որակապես նոր սպառնալիքների առաջացմանը:

Կիբեռանվտանգության¹ հարցերը այսօր հատկապես արդիական են այն պատճառով, որ տեղի է ունենում վիրտուալ ու ֆիզիկական աշխարհների փոխներթափանցում: Վիրտուալ աշխարհում ծավալվող գործունեությունը կարող է լուրջ ազդեցություն գործել ֆիզիկական աշխարհի վրա՝ ինչպես նպաստելով, այնպես էլ էապես խաթարելով պետության բնականոն գործունեությունը: Կիբեռահամակարգերից ռազմական և տնտեսական գործունեության կախվածությունը պետությունների համար ստեղծում է խոցելի կողմեր, ինչից կարող են օգտվել միջազգային հարաբերությունների ոչ պետական մասնակիցները, ինչպես նաև որոշ պետություններ: Հատկապես լուրջ վտանգ է ներկայացնում միջուկային զենքի կիբեռապահովվածության հարցը:

Եվ այսպես. կիբեռտարածությունը դարձել է ազգային և միջազգային անվտանգության դեմ ուղղված սպառնալիքների հիմնական աղբյուրներից մեկը, քանի որ արդի տեխնոլոգիական զարգացման պայմաններում կիբեռտարա-

¹ Ըստ Միջազգային էլեկտրոնային կապի միության՝ կիբեռանվտանգությունը այն միջոցների, ռազմավարությունների, անվտանգության սկզբունքների, անվտանգության երաշխիքների, դեկավար սկզբունքների, ռիսկերի կառավարման նկատմամբ մոտեցումների, գործողությունների, մասնագիտական պատրաստման, առաջավոր փորձի, վստահության և տեխնոլոգիաների հավաքածուն է, որոնք կարող են օգտագործված լինել կիբեռմիջավայրի և կազմակերպության ու օգտագործողի ռեսուրսների պաշտպանության նպատակով (<http://www.itu.int/net/itunews/issues/2010/09/20-ru.aspx>) (տես «Кибербезопасность». «Новости МСЭ», ноябрь 2012 (<http://www.itu.int/net/itunews/issues/2010/09/20-ru.aspx>)): Իսկ Օքսֆորդի անգլերեն բառարանում կիբեռանվտանգությունը ներկայացվում է որպես պաշտպանվածություն պետության էլեկտրոնային բազայի քրեական կամ ոչ արտոնված օգտագործումից (տես «Definition of Cybersecurity». «Oxford Dictionaries» (<http://oxforddictionaries.com/definition/english/cybersecurity>)):

ծությունում հարձակման բազմաբնույթ հնարավորություններն ավելի լայն են, քան պաշտպանությանը:

Քանի որ ժամանակակից աշխարհում հասարակական և պետական գործունեության մի զգալի մասը իրականացվում է հեռահաղորդակցության դաշտում, ուստի անչափ հրատապ է դառնում կիբեռհանցագործության և կիբեռահաբեկչության խնդիրը: Այսօր կիբեռհանցագործությունը լուրջ վտանգ է ներկայացնում պետության էներգահամակարգերին, օդային փոխադրումներին և նույնիսկ միջուկային օբյեկտներին: Նշված վտանգներից ապահովագրված չէ նաև Հայաստանի Հանրապետությունը: Հաշվի առնելով մեր երկրի աշխարհաքաղաքական դիրքը՝ կիբեռհանցագործությունները կարող են լուրջ սպառնալիք ներկայացնել Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգությանը:

Փորձագետների շրջանում չկան կիբեռանվտանգության խնդրի նկատմամբ միասնական մոտեցումներ: Մի շարք փորձագետներ կիբեռպատերազմները որակում են որպես պետությունների միջև մղվող «անարյուն պատերազմներ» բացառապես վիրտուալ աշխարհում: Սակայն անվտանգության հարցերով ամերիկացի հայտնի վերլուծաբան Ջոզեֆ Նայը արդարացիորեն նշում է, որ պետք է հաշվի առնել կիբեռտարածության և իրական՝ ֆիզիկական, աշխարհի միջև եղած կապը: Մասնավորապես՝ համակարգչային հարձակումները՝ կարող են ունենալ միանգամայն իրական ֆիզիկական հետևանքներ²:

Այսօր կիբեռանվտանգությունը իր հաստատուն տեղն է զբաղեցրել մի շարք առաջատար պետությունների և միջազգային կազմակերպությունների ազգային անվտանգության հայեցակարգերում: ՆԱՏՕ-ի նոր ռազմավարական հայեցակարգում, որն ընդունվեց 2010 թ. Լիսաբոնի գազաթնաժողովում, նշված է հետևյալը. «Կիբեռհարձակումները հաճախակի և ավելի կազմակերպված են դարձել և էլ ավելի մեծ ծավալների հասնող վնասներ են պատճառում պետական հիմնարկներին, բիզնեսին, տնտեսությանը, այդ թվում նաև կարող են հնարավոր վտանգ ներկայացնել ճանապարհային ու մատակարարման ցանցերի և այլ կարևոր ենթակառուցվածքների համար: Կիբեռհանցագործությունները կարող են հասնել այնպիսի շեմի, որ իրական սպառնալիք ներկայացնեն Եվրաստլանդյան բարգավաճմանը, անվտանգությանն ու կայունությանը»³:

Այսպիսով՝ կիբեռհանցագործությունը ոչ միայն չարտոնված տեղեկույթին «տիրանալն» է, այլև այդ տեղեկույթն ի վնաս պետական և հասարակական ենթակառույցների կիրառելը: Այդ իսկ պատճառով երկրի կիբեռանվտանգութ-

* Այսօր միջազգային ասպարեզում լայն տարածում է ստացել «կիբեռհարձակում» տերմինը, որը ներառում է լայնամասշտաբ գործողություններ՝ սկսած վեբ-կայքերին վնաս հասնելուց մինչև հետախուզություն:

² Տես *Joseph S. Nye. Cyber War and Peace*, 10 April 2012 (<http://www.project-syndicate.org/commentary/cyber-war-and-peace>):

³ Տես «Active Engagement, Modern Defence». Strategic Concept for the Defence and Security of the Members of the North Atlantic Treaty Organization adopted by Heads of State and Government in Lisbon, 19 November 2010 (http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_68580.htm).

յունը չի կարելի դիտարկել իրական անվտանգությունից անկախ. դրանք պետք է դիտարկել որպես մեկ ընդհանրություն:

Աշխարհի մի շարք առաջատար պետություններ արդեն պետական մակարդակով համակարգված գործունեություն են ծավալում կիբեռհանցագործությունները կանխելու և դրանցից ածանցվող սպառնալիքները չեզոքացնելու ուղղությամբ: Օրինակ՝ ԱՄՆ-ը բախվել է մի շարք կիբեռապառնալիքների, որոնց հաղթահարման համար ստեղծվել են պետական տարբեր կառույցներ: Այսպես. ըստ ամերիկյան պաշտոնյաների և վերլուծաբանների՝ ԱՄՆ-ի ազգային անվտանգությանը լուրջ սպառնալիքներ են ներկայացնում չինական ծրագրահետնները, թեև պաշտոնական Պեկինը հերքում է դա⁴: Կիբեռհետախուզության միջոցով հասանելի են դառնում ոչ միայն պետությունների կողմից նախագծված տեխնոլոգիական ծրագրերը, այլև հեռանկարային սպառազինությունների մոդելները, որոնք կարող են հայտնվել ահաբեկչական խմբավորումների ձեռքում:

Բրիտանիայի ազգային անվտանգության ծառայության (ՄԻ5) գլխավոր տնօրեն Ջոնաթան Էվանսի հավաստմամբ՝ Բրիտանիայի Ազգային անվտանգության ռազմավարության մեջ կիբեռհանցագործությունը դիտվում է որպես ահաբեկչությանը հավասար հանցագործություն, որը լուրջ սպառնալիք է երկրի ենթակառուցվածքների համար⁵: Վերջերս հայտնաբերված «Ստաքսնետ», «Ֆլեյմ» և այլ վիրուսները հաստատեցին, որ վիրտուալ աշխարհը կարող է մեծ ազդեցություն ունենալ ֆիզիկական աշխարհի վրա: Ըստ մի շարք ռազմաքաղաքական վերլուծաբանների և որոշ պաշտոնական տվյալների՝ հենց «Ստաքսնետ» վիրուսի միջոցով ԱՄՆ-ը և Իսրայելը կարողացան վնաս հասցնել Իրանի միջուկային ծրագրին՝ շարքից հանելով ուրանի հարստացման ցենտրիֆուգները⁶:

Ինչ վերաբերում է վերջերս հայտնաբերված «Ֆլեյմ» վիրուսին, ապա այն, Ռուսաստանի «Կասպերսկի» համակարգչային հակավիրուսային լաբորատորիայի ներկայացուցիչների կարծիքով, մի քանի անգամ գերազանցում է «Ստաքսնետին» և կարող է օգտագործվել որպես լուրջ կիբեռզենք՝ համակարգիչներից տարբեր տեսակի տեղեկույթ կորզելու համար⁷: Այսինքն՝ «Ֆլեյմի» հիմնական գործառույթը կիբեռլուտեսությունն է:

«Նորտոն բայ Սիմենթեքսը», որը կիբեռհանցագործությունների ուսումնասիրության ոլորտում աշխարհի առաջատար կազմակերպություններից է, կիբեռ-

⁴ Stu *Anna Mulrine*. China is a lead cyberattacker of US military computers, Pentagon reports. «The Christian Science Monitor», 18 May 2012 (<http://www.csmonitor.com/USA/Military/2012/0518/China-is-a-lead-cyberattacker-of-US-military-computers-Pentagon-reports>); Derek Scissors and Steven P. Bucci. China Cyber Threat: Huawei and American Policy Toward Chinese Companies. «The Heritage Foundation», 23 October 2012 (<http://www.heritage.org/research/reports/2012/10/china-cyber-threat-huawei-and-american-policy-toward-chinese-companies>):

⁵ Stu *Tom Whitehead*. Cyber crime a global threat, MI5 head warns. «The Telegraph», 26 June 2012 (<http://www.telegraph.co.uk/news/uknews/terrorism-in-the-uk/9354373/Cyber-crime-a-global-threat-MI5-head-warns.html>):

⁶ Տես *Ջոզեֆ Ս. Նայ*, Նշ. աշխ.:

⁷ Տես «Эксперты «Лаборатории Касперского» установили связь между Flame и Stuxnet», 11.06.2012 (<http://www.kaspersky.ru/news?id=207733777>):

հանցագործությունների մասին 2012 թ. հրապարակած իր ամենամյա զեկույցում, մասնավորապես, ներկայացնում է ուշագրավ տվյալներ: Համաձայն զեկույցի՝ ամեն օր աշխարհում կիրեռահանցագործությունների զոհ է դառնում մոտ 1,5 մլն մարդ, ինչի հետևանքով տնտեսական կորուստը կազմում է մեկ մարդու հաշվով միջինը 197 դոլար, իսկ ընդհանուր առմամբ՝ տարեկան 110 մլրդ դոլարի վնաս⁸:

Հարկ է նշել, որ կիրեռահանցագործությունները դարձել են նաև այս կամ այն հակառակորդ կամ նրցակից պետությունների կողմից ապատեղեկույթի տարածման և իր գաղափարախոսության քարոզչության մեխանիզմ: Կիրեռտարածությունը վերածվել է հասարակության վրա ազդեցություն գործելու հզոր հոգեբանական զենքի: Դրա ականատեսն է նաև հայկական հասարակությունը, երբ աղբրեջանական ծրագրահենցների կողմից կիրառվող կիրեռհարձակումների միջոցով այս կամ այն հայկական կայքում ներկայացվում է Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության վերաբերյալ խեղաթյուրված տեղեկույթ: Հայ կիրեռփորձագետների շրջանում լուրջ մտահոգություններ կան, որ Հայաստանի պետական և լրատվական կայքերի վրա վերջերս կատարված մի քանի գրոհների հետևում կանգնած են Ադրբեջանի հատուկ ծառայությունները⁹:

Այսօր ոչ միայն մեծ տերությունների ռազմավարական դոկտրիններում, այլև Հայաստանի հարևան պետությունների ռազմավարական փաստաթղթերում որպես ազգային անվտանգության կարևոր բաղադրիչ նշված է կիրեռանվտանգությունը: Վրաստանի «Ազգային անվտանգության հայեցակարգում» ի թիվս տվյալ պետության դեմ ուղղված սպառնալիքների նշվում է նաև կիրեռհանցագործությունը¹⁰: Աղբրեջանը Միջազգային էլեկտրոնային կապի միության հետ համատեղ աշխատանքներ է տանում Կիրեռանվտանգության հռչակագրի մշակման ուղղությամբ:

Մի շարք զարգացած երկրներում կիրեռանվտանգության առաջնային խնդիր է կարևոր ենթակառուցվածքների պաշտպանությունը կիրեռհարձակումներից: Այդ ուղղությամբ համակարգված քաղաքականություն վարելու նպատակով ստեղծվել են մի շարք պետական կառույցներ՝

- ԱՄՆ-ում՝ Կիրեռանվտանգության և հաղորդակցության գրասենյակը,
- Մեծ Բրիտանիայում՝ ՄԲ կիրեռանվտանգության հարցերով գրասենյակը,
- Կանադայում՝ կիրեռպատահարների արձագանքման կենտրոնը,
- Ավստրալիայում՝ Ավստրալիական կիրեռանվտանգության քաղաքականության և համակարգման կոմիտեն,

⁸ Տես «2012 Norton Study: Consumer Cybercrime Estimated at \$110 Billion Annually». «Symantec», 5 September 2012 (http://www.symantec.com/about/news/release/article.jsp?prid=20120905_02):

⁹ Տես «Համացանցային պատերազմ. Փորձագետների խոսքով՝ Հայաստանի ՏՏ ոլորտը պաշտպանված չէ հարձակումից»: «ArmeniaNow.com», 24.07.2009 (http://armenianow.com/hy/news/10299/cyber_wars_experts_say_armenia_it):

¹⁰ Տես «National Security Concept of Georgia» (<http://www.nsc.gov.ge/files/files/National%20Security%20Concept.pdf>):

- Հարավային Կորեայում՝ Համացանցի և անվտանգության գործակալությունը,
- ԵՄ-ում՝ Եվրոպական ցանցային և տեղեկատվական անվտանգության գործակալությունը¹¹:

Հայաստանի Հանրապետությունը ևս մշակել է կիրառելի անվտանգությանն առնչվող մի շարք հայեցակարգային փաստաթղթեր: Մասնավորապես՝ ՀՀ Նախագահի 2009 թ. հունիսի 26-ի կարգադրությամբ հաստատվեց «ՀՀ տեղեկատվական անվտանգության» հայեցակարգը, որում առաջին անգամ համակարգված ձևով ներկայացվում են տեղեկատվական ոլորտում ՀՀ պետական քաղաքականության հիմնադրույթները¹²: Դրան նախորդել էր ՀՀ Կառավարության 2008 թ. նոյեմբերի 6-ի որոշումը՝ ՀՀ Նախագահի աշխատակազմին կից «Հանրային կապերի և տեղեկատվության կենտրոն» ՊՈԱԿ ստեղծելու մասին: Այդ կառույցի հիմնական գործառնություններն են՝ հանրային կապերի, պետական մարմինների գործունեության թափանցիկության, տեղեկատվության մատչելիության, տեղեկատվության հավաքման և տարածման վերաբերյալ ուսումնասիրությունները, զանգվածային լրատվության միջոցների ընդհանուր և թեմատիկ վերլուծությունը, զանգվածային լրատվամիջոցների շուկայի ուսումնասիրությունը՝ դրանց տպաքանակների, իրացման ծավալների և ծածկույթների, բազմազանության, թափանցիկության և այլ խնդիրներով, հանրային կապերի և տեղեկատվության ոլորտում միջազգային փորձի ուսումնասիրությունը և նախաձեռնություններով հանդես գալը՝ կապված զանգվածային լրատվամիջոցների գործունեության իրավական կարգավորման հետ¹³:

2010 թ. փետրվարի 25-ին ընդունվեց «Հայաստանի Հանրապետությունում էլեկտրոնային հասարակության ձևավորման (2010-2012 թթ.) հայեցակարգը», որում 21-րդ դարի տեղեկատվական տեխնոլոգիաների զարգացման համատեքստում նշվում է բնակչությանը մատուցվող համացանցային ծառայությունների մատչելիության խնդիրը, այսինքն՝ էլեկտրոնային հասարակության ձևավորումը¹⁴: ՀՀ Կառավարության 2010 թվականի փետրվարի 25-ի «Հայաստանի Հանրապետությունում էլեկտրոնային հասարակության ձևավորման հայեցակարգին հավանություն տալու մասին» հմ. 7 արձանագրային որոշմամբ սահմանվել են ՀՀ կիրառելի անվտանգության ապահովման օբյեկտները և ուղղոր-

¹¹ Տես «21st Georgia: «Cyber-Vardzia». «Integrated Cyber & Physical Security» for e-Government & e-Georgia». Tbilisi, 10th to 12 th November 2010 (<http://www.amcham.ge/photos/giti-2010-10-10/05.pdf>):

¹² Տես ՀՀ Նախագահի 2009 թ. հունիսի 26-ի «Հայաստանի Հանրապետության տեղեկատվական անվտանգության հայեցակարգ հաստատելու մասին» հմ. ՆԿ-97-Ն կարգադրությունը (http://www.dpf.am/uploads/C_Information%20Safety.pdf):

¹³ Տես ՀՀ Կառավարության 2008 թ. նոյեմբերի 6-ի ««Հանրային կապերի և տեղեկատվության կենտրոն» պետական ոչ առևտրային կազմակերպություն ստեղծելու մասին» հմ. 1324-Ն որոշումը (<https://www.e-gov.am/gov-decrees/item/14513/>):

¹⁴ Տես «Հայաստանի Հանրապետությունում էլեկտրոնային հասարակության ձևավորման (2010-2012 թթ.) հայեցակարգ», 25.02.2010 (http://www.dpf.am/uploads/C_E-Society%20Development.pdf):

յունները: ՀՀ Կառավարության այդ որոշմամբ կարևորվում է ոչ թե ընդհանուր տեղեկության անվտանգությունը, այլ միայն դրա առանձին բաղադրիչը՝ հնարավոր թիրախային օբյեկտների անվտանգության ապահովման ուղղությունները¹⁵:

Տեղեկատվության ոլորտում հանցագործությունները և դրանց համար նախատեսված պատժամիջոցները ամրագրված են նաև ՀՀ քրեական օրենսգրքի 24-րդ՝ «Համակարգչային տեղեկատվության անվտանգության դեմ ուղղված հանցագործությունները» գլխում: Ըստ 24-րդ գլխի 251-257-րդ հոդվածների՝ կիրեռահանցագործություն են համարվում, մասնավորապես, համակարգչային տեղեկատվության համակարգ առանց թույլտվության մուտք գործելը (ներթափանցելը), համակարգչային տեղեկույթը փոփոխելը, համակարգչային նենգադուրը, համակարգչային տեղեկույթին ապօրինի տիրանալը, համակարգչային տեղեկույթ ապօրինի մուտք գործելու (ներթափանցելու) համար նախատեսվող հատուկ միջոցներ պատրաստելը կամ իրացնելը, վնասաբեր ծրագրեր մշակելը, օգտագործելն ու տարածելը, համակարգչային համակարգը կամ ցանցը շահագործելու կանոնները խախտելը¹⁶:

Հայաստանը նաև միացել է կիրեռահանցագործություններին վերաբերող մի շարք միջազգային համաձայնագրերի, ինչպես նաև «Մեծ ութնյակի»՝ համակարգչային հանցագործություններով զբաղվող ստորաբաժանման կոնտակտային պայմանագրին:

Այսօր ՀՀ-ում կիրեռանվտանգությանը վերաբերող իրավական դաշտն աստիճանաբար ընդլայնվում է, այդ իսկ պատճառով առաջանում է այն համակարգելու անհրաժեշտություն: ՌՖումնասիրելով ՀՀ տեղեկատվական անվտանգության ոլորտին առնչվող իրավական փաստաթղթերը՝ հանգում ենք այն եզրակացության, որ կիրեռանվտանգությունը ավելի լայն տեղեկության անվտանգության բաղադրիչ է, որի շեշտադրումները կարծես ճապաղվում են այդ լայն տեղեկատվական դաշտում: Մինչդեռ այսօր կիրեռանվտանգության ոլորտում շեշտը պետք է դրվի համացանցում քարոզչության, աղբրեջանական խեղաթյուրված տեղեկատվության դեմ պայքարի և ՀՀ դիրքորոշումների ներկայացման վրա, ինչն ինքնին կարևոր հանգամանք է: Կիրեռանվտանգությունը պետք է դիտվի որպես ազգային անվտանգության բաղադրիչ, որը ներառում է նաև ՀՀ կենսական կարևոր ենթակառուցվածքների պաշտպանությունը հնարավոր վտանգներից:

Ըստ «Կասպերսկու» լաբորատորիայի 2011 թ. օգոստոսի զեկույցի՝ Հայաս-

¹⁵ Տես ՀՀ Կառավարության 2011 թ. դեկտեմբերի 22-ի նիստի հմ. 50 արձանագրային որոշման հավելված հմ. 1 «Կիրեռանվտանգության ընդհանուր շրջանակը Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2010 թվականի փետրվարի 25-ի «Հայաստանի Հանրապետությունում էլեկտրոնային հասարակության ձևավորման հայեցակարգին հավանություն տալու մասին» հմ. 7 արձանագրային որոշմամբ սահմանված աշխատանքներում» (https://www.e-gov.am/u_files/file/decrees/arc_voroshum/12/qax50-12_1.pdf):

¹⁶ Տես «Հայաստանի Հանրապետության քրեական օրենսգրքը», 18.04.2003 (<http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1349&lang=arm>):

տանը կիրեռհարձակումների առումով առավել խոցելի երկրների շարքում է՝ աշխարհում զբաղեցնելով 3-րդ տեղը Ռուսաստանից և Օմանից հետո¹⁷:

Այսօր անհրաժեշտություն է առաջացել մշակելու «ՀՀ կիրեռանվտանգության ազգային ռազմավարություն», որում պետք է ուշադրություն դարձվի հետևյալ հարցերի վրա.

- կիրեռհարձակումների համար ՀՀ հնարավոր թիրախային կետերի պարզումը,
- կիրեռանվտանգության ոլորտում ՀՀ Կառավարության առաջնահերթությունների սահմանումը,
- կիրեռհարձակումներին ազգային համակարգված արձագանքման ապահովումը,
- տարբեր ուսումնական ծրագրերի միջոցով հասարակության ծանոթացումը կիրեռանվտանգության հիմնախնդիրներին և դրանց լուծման մեխանիզմներին,
- կիրեռանվտանգության ոլորտում օրենսդրական նախաձեռնություններով հանդես գալը,
- միջազգային գործընկերների հետ պարբերաբար համատեղ քննարկումների և խորհրդակցությունների կազմակերպումը,
- ՀՀ կիրեռանվտանգության գոյություն ունեցող և հնարավոր սպառնալիքների, ինչպես նաև տեղեկատվական տեխնոլոգիաների զարգացման միջազգային միտումների խորքային հետազոտումը:

Միջազգային էլեկտրոնային կապի միության տարածաշրջանային առաջնահերթություններում առանձնացվում է կիրեռանվտանգության ռազմավարության մշակման հարցում ՀՀ-ին մասնագիտական օգնության ցուցաբերումը¹⁸:

Այսպիսով՝ 21-րդ դարում պետությունները և հասարակությունները ստիպված են պայքարել ֆիզիկական և վիրտուալ սպառնալիքների դեմ: Ընդ որում, հետզհետե երևակայական ու իրական աշխարհների և դրանց ուղղված մարտահրավերների միջև սահմանագիծը դառնում է «անորսալի»: ՌԻստի յուրաքանչյուր պետության ազգային անվտանգության հիմնախնդիրները այսօր պետք է ուսումնասիրվեն երկու հարթություններում, և մշակվեն այդ երկու հարթություններում առկա ու կանխատեսվող սպառնալիքների դեմ պայքարի համապարփակ մեխանիզմներ:

¹⁷ Տես «Monthly Malware Statistics: August 2011» (http://www.securelist.com/en/analysis/204792190/Monthly_Malware_Statistics_August_2011):

¹⁸ Տես «Деятельность зонального отделения МСЭ для стран СНГ» (<http://www.itu.int/ITU-D/partners/privatesector/CIS2012/Presentations/Kaiykov.pdf>):

ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ

**КИБЕРБЕЗОПАСНОСТЬ КАК ВАЖНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ
НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ**

*В. Г. КАРДУМЯН, кандидат исторических наук, работник управления
Внешних связей Аппарата Президента РА, лектор Российско-Армянского
(Славянского) университета*

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются современные тенденции в сфере кибербезопасности, которая сегодня становится важной составляющей национальной безопасности, представлены различные концептуальные подходы развитых стран и международных институтов к противостоянию данному феномену. Анализируется влияние киберпространства на реальный мир и его возможные последствия для нормального функционирования государства. Предлагается ряд мероприятий по обеспечению кибербезопасности Республики Армения.

INFORMATION SECURITY

**CYBERSECURITY AS AN IMPORTANT COMPONENT
OF THE NATIONAL SECURITY**

*V. G. QARDUMYAN, PhD in History, Department of External Relations of the Office
to the RA President, Official, Russian-Armenian (Slavonic) University, Lecturer*

SUMMARY

The article analyzes the new trends in the cybersecurity sphere, which is becoming an important component of the national security. Various conceptual approaches by developed countries and international institutes towards handling with this phenomenon have been rendered. The influences of cyberspace upon the real world, as well as its possible outcomes for the proper function of a state have been analyzed, too. A number of events have been set forth for ensuring the cyber security of the Republic of Armenia.

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԶԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐԻ
ԶՈՐԱՅԻՆ ՕՂԱԿՈՒՄ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ
ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ
ՈՐՈՇ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐ**

*Դ. Հ. ԴՈՒՄԱՆՅԱՆ, բժշկական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր, ՀՀ Առողջապահության նախարար,
Ռ. Գ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ, ՀՀ Առողջապահության նախարարի խորհրդական,
Երևանի Մ. Հերացու անվան պեդագոգական բժշկական համալսարանի
Հանրային առողջություն և առողջապահության կազմակերպում
ամբիոնի հայցորդ*

20-րդ դարի վերջին և 21-րդ դարասկզբին դիտվել է պատերազմների վարման եղանակների ու դրա հետ կապված՝ պաշտպանական ենթակառուցվածքների զարգացման որակական բռնաճանաչում և փոփոխություն: Էական փոփոխություններ են տեղի ունեցել նաև ռազմական բժշկության ու զինված ուժերի բուժապահովման ոլորտում: Պատե-

րազմների ժամանակ տեղի են ունենում բնակչության կենցաղային պայմանների, մարդաչափական տվյալների, հաշմանդամության, ժողովրդագրական ու մանկական առողջության հետ կապված ցուցանիշների վատթարացում, մի շարք հիվանդությունների ընթացքի փոփոխություն¹: Մասնագիտական գրականության, մասնավորապես՝ Արցախյան պատերազմի ժամանակ ռազմական կորուստների և հետպատերազմյան սանիտարական հետևանքների մասին պահպանված արխիվային փաստաթղթերի վերլուծությունը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ արդի տեղային պատերազմների ժամանակ փոքր պետությունների զինված ուժերի բուժապահովման հարցերը, զինվորական ծառայության անվտանգության ապահովման գործում բժշկական գործունի դերը գիտական առումով քիչ են ուսումնասիրված², ինչը չի կարող չանդրադառնալ այդ գործունեության կազմակերպման և արդյունավետության վրա:

ՀՀ պաշտպանության բնագավառում խաղաղ շրջանում բուժապահովման պլանավորման և իրականացման, զինվորական ծառայության անվտանգութ-

¹ Տես Հ. Մ. Դարբինյան, Ռազմական բժշկությունը հանրապետության առողջապահության համակարգում: «ՀԲ», 2011, հմ. 4:

² Տես նույն տեղում:

յան ապահովման գործում առանձնակի ուշադրության են արժանի հիվանդ և վիրավոր զինծառայողներին ցույց տրվող ամբուլատոր ու ստացիոնար բուժօգնության կազմակերպման, զինվորական անձնակազմի հիվանդացության և վնասվածքների առաջացման պատճառների ուսումնասիրության կանխարգելիչ միջոցառումների մշակման, կենցաղի, ջրամատակարարման, սննդի բարելավմանն ու զորամասերի սանիտարահամաճարակային իրավիճակի կայունացմանն ուղղված միջոցառումների մշակման և իրագործման, զինված ուժերում տարափոխիկ հիվանդությունների և վնասվածքների կանխարգելման, նշված խնդիրների լուծման համար անհրաժեշտ բժշկական սարքավորումների, գույքի, տեխնիկայի, վիրակապական նյութերի և դեղամիջոցների անձեռնմխելի պաշարների ստեղծման ու պահպանման հարցերը:

Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպությունը բժշկական-սանիտարական օգնության պետական և հասարակական բնույթի միջոցառումների շարքում կարևոր տեղ է հատկացնում քաղաքացիների ինքնուրույնությանն այն հիվանդությունների հարցերում, որոնք նրանք կարող են կանխել իրենց ուժերով: Լ. Յանշինի կարծիքով՝ զինվորական անձնակազմի բուժկանխարգելիչ ապահովման՝ որպես բժշկական ծառայության գործունեության կազմակերպման պարտադիր նախապայմանի հարցերի ուսուցումը իր բովանդակությամբ և մեթոդիկայով զգալիորեն հետ է մնացել գործնական պահանջներից³:

Անհատի գործունեության անվտանգությունը պայմանավորված է ոչ միայն ինքնապաշտպանական միջոցների նրա ինացությամբ ու դրանք սովորական և արտակարգ իրավիճակներում օգտագործելու կարողությամբ, այլև բավարար մակարդակով այդ անհատի առողջության և աշխատունակության ապահովմամբ, ինչը նրան հնարավորություն կտա դրսևորելու տվյալ իրավիճակով թելադրվող անհրաժեշտ վարքագիծ: Ռ-ազմաբժշկական ոլորտում բուժկանխարգելիչ աշխատանքների հիմնական կենտրոնը զորամասային օղակն է, ուստի դրա բժշկական անձնակազմը պետք է խիստ հետևողական կերպով՝ համաձայնեցնելով թե՛ զորամասի, թե՛ ռազմաբժշկական ծառայության ղեկավարության հետ, վարի զինվորական անձնակազմի շրջանում վնասվածքների ու թունավորումների դեպքերի կանխմանը կամ կրճատմանը, այլ տարաբնույթ առողջական խնդիրների լուծմանը նպատակաուղղված քաղաքականություն:

Նման քաղաքականության բովանդակությունը ներառում է հետևյալ հիմնական բաղադրիչները՝ զորամասի անձնակազմի ուսումնամարտական և ռազմամասնագիտական գործունեության անվտանգ պայմանների ապահովում, զինծառայողների ֆիզիկական վիճակի բժշկական վերահսկողության և ընդհանուր սանիտարահամաճարակաբանական հսկողության միջոցառումների իրականացում, այդ հարցերի վերաբերյալ տեղեկատվական-վերլուծական աշխատանք, հրամանատարության ու ռազմական բուժծառայության ներկայացուցիչների հետ համատեղ կազմակերպամեթոդական գործունեություն՝ ուղղված զորային

³ Տես Լ. Ա. Яншин. Гигиенические аспекты обеспечения безопасности военной службы (Сообщение второе). «Военно-медицинский журнал» (ВМЖ), 2006, № 2:

օղակում անձնակազմի բժշկական պատրաստականության ապահովմանը, հիվանդություններից ու վնասվածքներից խուսափելու համար անհրաժեշտ միջոցառումների կատարմանը, ամենօրյա հիգիենայի պահանջների իմացությանը:

Չինված ուժերի բուժապահովման կառուցվածքում կարևոր օղակ է ստացիոնար բուժօգնության կազմակերպումը: Չինժառայողներին ստացիոնար բուժօգնություն է տրամադրվում զորամասերի բուժկետերում և զինվորական հոսպիտալներում, ինչպես նաև քաղաքացիական բուժհաստատություններում: Այս առումով կարևոր է, որ զորային օղակի բժիշկներն ունենան համապատասխան գիտելիքներ և հմտություններ:

«ՀՀ Չինված ուժերի ներքին ծառայության կանոնագրքի» 342–357-րդ հոդվածներով սահմանվում են ՁՈՒ-ում բուժկանխարգելիչ միջոցառումների կազմակերպման ու անցկացման ընթացակարգերը: Մասնավորապես՝ նշվում է, որ հիմնական բուժկանխարգելիչ միջոցառումներն են՝ զինժառայողների դիսպանսերացումը, ամբուլատոր, ստացիոնար և առողջարանային բուժումը: Ընդամիս դիսպանսերացման նպատակն է անձնակազմի առողջական վիճակի բժշկական հսկողությունը, հիվանդությունների վաղ հայտնաբերումը, զինժառայողների ծառայության ու կենցաղի պայմանների ուսումնասիրությունը և իրավիճակի բարելավմանն ուղղված առաջարկությունների մշակումը, նրանց առողջության վրա բացասաբար ազդող գործոնների բացահայտումը, կանխարգելիչ և բուժառողջարարական միջոցառումների իրագործումը: Սահմանվում են նաև զինժառայողների առողջական վիճակի բժշկական հսկողության հիմնական եղանակները՝ անձնակազմի նկատմամբ ամենօրյա բուժհսկողություն մարտական պատրաստման ընթացքում և կենցաղում, զինժառայողների բուժզննում, ինչպես նաև խորացված ու հսկիչ-բժշկական քննություն, պլանային բուժզննումներ: Ըստ «ՀՀ Չինված ուժերի ներքին ծառայության կանոնագրքի»՝ զինվորական բուժհիմնարկներում խորացված բժշկական քննության են ենթարկվում տարեկան 1 անգամ սպայական, ենթասպայական կազմերի և շարքային կազմի պայմանագրային զինժառայողները, ինչպես նաև պաշտպանության նախարարության համակարգի քաղաքացիական ծառայողները, իսկ պլանային բուժզննման տարեկան 2 անգամ ենթարկվում են շարքային կազմի պարտադիր ծառայության մեջ գտնվող զինժառայողները՝ ուսուցման ձմեռային և ամառային փուլերից առաջ⁴:

Ռ-Դ Չինված ուժերում զինվորական ծառայության անվտանգության հայեցակարգային դրույթները ներկայացված են «Ռուսաստանի Դաշնության զինված ուժերում զինվորական ծառայության անվտանգության ամրապնդման աշխատանքի կատարելագործման մասին» 1997 թ. հմ. Դ-10 հրահանգագրում: Այդ փաստաթղթում զինվորական ծառայության անվտանգությունը սահմանվում է որպես զինվորական ծառայության այնպիսի վիճակ, երբ ապահովվում է զինժառայողների, տեղական բնակչության և շրջակա միջավայրի պաշտպա-

⁴ Տես «ՀՀ Չինված ուժերի ներքին ծառայության կանոնագրքը հաստատելու մասին» Հայաստանի Հանրապետության 1996 թ. դեկտեմբերի 3-ի հմ. ՀՕ-99 օրենքը («ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր», 1997, հմ. 1):

նությունը Ռ-Գ Ձինված ուժերի գործունեության հետևանքով առաջացող բոլոր հնարավոր վտանգներից:

Ձինվորական ծառայության անվտանգության բուժապահովման միջոցառումների շարքում առանձնացվում են.

– գորքերի (գորատեսակների) ամենօրյա գործունեության և կենցաղային պայմանների մշտական սանիտարահակահամաճարակային վերահսկողությունը,

– գորային օդակներում զինվորական անձնակազմի բուժկանխարգելիչ գործունեությունը,

– զինվորական ծառայության գորակոչվելիս և պայմանագրով զինվորական ծառայության անցնելիս քաղաքացիների ռազմաբժշկական փորձաքննությունը*,

– ծառայողական պարտականություններ կատարելիս զինծառայողների հիվանդացության և վնասվածքներ ստանալու դեպքերի պարբերական վերլուծությունը և համապատասխան եզրահանգումները, և այլն⁵:

Ձինվորական ծառայության բուժանվտանգության ապահովման գործում կարևոր դեր է վերապահված ռազմաբժշկական ծառայությանը, որի գործունեության մեջ հատուկ տեղ ունի գորային օդակների աշխատանքների կազմակերպումը⁶: Միևնույն ժամանակ, գորամասերում բուժանձնակազմն ընդգրկված է գորամասի թվակազմում և ամբողջությամբ ենթակա է գորային օդակի ղեկավարությանը: Այս համատեքստում նրանց առջև դրված խնդիրների լուծման գործում կարևորվում է նաև մասնագիտական գործունեության առումով ռազմաբժշկական ծառայությանը, իսկ զինվորական-ծառայողական պարտականությունների կատարման մասով՝ գորամասի հրամանատարությանը ենթակայության հարցերի համադասավածության ապահովումը:

Ծառայողական գործունեության անվտանգության ապահովման շրջանակներում լուծվում է զինված ուժերի ռազմաբժշկական պատրաստման հիմնական խնդիրներից մեկը՝ անձնակազմի պատրաստումը կոտրվածքների և այլ բնույթի վնասվածքների դեպքում առաջին բուժօգնության ցուցաբերմանը՝ ինքնօգնությամբ:

* Հայաստանի Հանրապետությունում զինապարտների բժշկական և զինծառայողների ռազմաբժշկական փորձաքննության կարգը, հիվանդությունների և ֆիզիկական թերությունների ցանկը, դրանց առանձին հոդվածների ցանկի կիրառման պարզաբանումները, ըստ զինվորական մասնագիտությունների լրացուցիչ պահանջների, ըստ հիվանդությունների փորձաքննության ենթակա անձանց և փորձաքննությունն իրականացնող մարմինների, պարտադիր զինվորական ծառայության գորակոչվող անձանց, զինծառայողների, ռազմատնտեսական հաստատությունների դիմորդների առողջական վիճակի և ֆիզիկական զարգացման սահմանափակումների աստիճանների ցանկերը և նշված գործընթացների հետ կապված մի շարք այլ կարգավորումները սահմանված են ՀՀ Պաշտպանության նախարարի 2010 թվականի փետրվարի 26-ի հմ. 175-Ն հրամանով (տես ՀՀ Պաշտպանության նախարարի 2010 թ. փետրվարի 26-ի «Ձինապարտների բժշկական և զինծառայողների ռազմաբժշկական փորձաքննության կարգը հաստատելու մասին» հմ. 175-Ն հրամանը (<http://www.mil.am/files/175-N-1323764478-.pdf>):

⁵ Տես *В. А. Гуляев, С. В. Полушин. Об оценке лечебно-диагностической работы в войсковом звене медицинской службы. «ВМЖ», 2004, № 7:*

⁶ Տես *В. В. Шанно. Медицинское обеспечение Вооружённых сил России: итоги и перспективы. «ВМЖ», 2008, № 1:*

յան և փոխօգնության տարբերակներով, ինչպես նաև իրականացվում են զին-
ծառայողների հիգիենիկ ուսուցողական և դաստիարակչական, առողջ ապրե-
լակերայի քարոզման միջոցառումներ: Դրանք կազմում են մի առանձին համա-
կարգ, որի նպատակն է զինծառայողների շրջանում իրենց առողջության պահ-
պանման ու ամրապնդման, սանիտարական կանոններին և նորմատիվներին
հետևելու, շրջապատող միջավայրի պահպանության նկատմամբ գիտակից վե-
րաբերմունքի ձևավորումը:

Ձորային օդակում ծառայության անվտանգության բուժապահովման հար-
ցերը ռազմաբժշկական ոլորտում իրագործվող բարեփոխումների առանցքն են,
քանի որ անմիջականորեն ազդում են զինվորական անձնակազմի մարտական
ու զորահավաքային պատրաստության մակարդակների վրա, ինչպես նաև
պայմանավորում են ամբողջ ռազմաբժշկական ծառայության գործառության
արդյունավետությունը⁷:

Ձորամասերում ծառայության անվտանգության բուժապահովման օպ-
տիմալացման համար կարևոր նշանակություն ունի զինծառայողներին բուժ-
ապահովման հարցերի հետևողական ուսուցումը և դաստիարակությունը,
առողջ ապրելակերպի քարոզումը: Դրա անհրաժեշտությունը հատկապես
մեծ է նորակոչիկների համար: Ընդ որում, զորամասերի բուժօլորտում տեղ
գտած և վերացված թերությունները պետք է լինեն այդ պարապմունքների
գործնական մասի հիմքը՝ դրանով իսկ ուսուցանվող նյութը ավելի մատչելի
դարձնելով զինվորական անձնակազմի համար: Բժշկական պարապմունք-
ների կազմակերպման ժամանակ անհրաժեշտ է զորամասի հրամանատար-
ության համաձայնությամբ օգտագործել զորամասում առկա տեխնիկական
միջոցները, նույնիսկ կազմակերպել տեսալուսաձայնային դիտումներ: Լսա-
րանում կարևոր է ունկնդիրների գիտակցությանը հասցնել այն գաղափարը,
որ անձնակազմի բժշկական անվտանգությունն ապահովվում է ոչ թե ի հաշիվ
ծառայողական գործունեության, այլ դրա հետ համադրմամբ՝ փոխապայմա-
նավորված տարբերակով⁸:

Ինչ վերաբերում է զորային օդակում բժշկական ծառայության տեղեկա-
տվավերլուծական աշխատանքին, ապա այն նույնպես ներկայացված համալիր
միջոցառումների կարևոր բաղադրիչներից է: Այդ գործունեությունը կարևոր է
նաև զորամասի ղեկավարության և կենտրոնական կառավարման մարմինների
համար՝ զինվորական ծառայության բժշկական անվտանգության ապահովման
իրական գնահատականը որոշելու ժամանակ: Դա են վկայում նաև արտասահ-
մանյան գրականության մեջ բերվող մի շարք գործնական օրինակների վերլու-
ծությունները: Այսպես, օրինակ, Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության
Բունդեսվերում զորամասի բժիշկն ունի հրամանատարության՝ զինծառայողնե-
րի առողջության պահպանման հարցերով խորհրդակցանի կարգավիճակ, և նրա

⁷ Տես *И. Ю. Быков*. Итоги деятельности и задачи медицинской службы Вооруженных Сил Российской Федерации. «ВМЖ», 2006, № 1:

⁸ Տես *В. В. Фесенко*. Профилактическая медицина и здоровый образ жизни. «ВМЖ», 2007, № 7:

գնահատականների վրա են հիմնվում ռազմաբժշկական ոլորտի հեռանկարային ու կարճաժամկետ ծրագրերը⁹: ԱՄՆ-ի ռազմաբժշկական համակարգում բուժկանխարգելիչ միջոցառումների ապահովման հարցերում զինվորական բժիշկը ի պաշտոնն հանդես է գալիս որպես զորամասի հրամանատարի տեղակալ (կենտրոնական զորամիավորումների կառուցվածքներում՝ որպես հրամանատարի օգնական)՝ այդ կարգավիճակից բխող պարտականություններով և ավելի խիստ բնույթի պատասխանատվությամբ հանդերձ¹⁰:

Բժշկական ապահովման գործընթացի առաջնային կատարողները ռազմաբժշկական ծառայության սպաներն են, որոնցից էլ անմիջականորեն կախված է տվյալ զինվորական կառուցվածքային միավորի կազմում զինվորական ծառայության անվտանգության բժշկական ապահովման խնդրի լուծումը: Այս գործընթացում շատ հարցերի ոչ լիարժեք կարգավորվածությունը պայմանավորվում է զորամասային բժիշկների պասիվությամբ, նրանք եռանդով չեն մոտենում իրենց մասնագիտական աշխատանքին, չեն ձգտում բարձրացնելու իրենց որակավորումն ու մեծացնելու հմտությունները, բավարարվում են միայն հոսպիտալային օղակներին դիմելով¹¹: Մինչդեռ զինվորական ծառայության անվտանգության բժշկական ապահովումը կարգավորող փաստաթղթերի պահանջների ճիշտ կատարումը և դրա համար անհրաժեշտ պայմանների ստեղծումը զինվորական բժիշկներից պահանջում են զորային օղակում ծառայության ապահովման արդյունավետ գործող մեխանիզմների առկայություն՝ չբացառելով, իհարկե, այդ գործընթացի անընդհատ կատարելագործման անհրաժեշտությունը:

Զինվորական ծառայության ընթացքում բժշկական անվտանգությունն ապահովելու նպատակով ծառայությունը պետք է կազմակերպել՝ խստագույնս առաջնորդվելով «ՀՀ Զինված ուժերի ներքին ծառայության կանոնագրքի» և այլ դեկավար փաստաթղթերի պահանջներով, ուշադրության կենտրոնում պահել սահմանափակումներով և ոչ շարային զինծառայությանը պիտանի զորակոչված զինծառայողների ծառայության ճիշտ կազմակերպման, ըստ ստորաբաժանումների ու զինվորական մասնագիտությունների նրանց բաշխման հարցերը: Կարևոր է ճիշտ և ժամանակին իրականացնել վարակիչ հիվանդությունների կանխարգելմանն ուղղված հակահամաճարակային ու կանխարգելիչ միջոցառումները, հատուկ ուշադրություն դարձնել զինծառայողների անձնական և հասարակական հիգիենայի, անվտանգության կանոնների պահպանմանը, դրանց պատեհաժամ ծանոթացմանը և ճշգրիտ կատարմանը: Այս գործում առաջնային են նաև զինկոմիսարիատներում տարվող բացատրական աշխա-

⁹ Stu H. J. Stolze. Taschenbuch für den Sanitäts- und Gesundheitsdienst der Bundeswehr. Bonn, 1988:

¹⁰ Stu D. D. Deeter. Textbook of Military Medicine. Part 3: «Disease and the Environment». Vol. 2: «Occupational Health: The Soldier and the Industrial Base». US Department of the Army. Virginia, 1993, P. 143:

¹¹ Сту И. М. Чуж. Некоторые итоги и выводы из опыта медицинского обеспечения войск в вооруженных конфликтах. «ВМЖ», 2000, № 6:

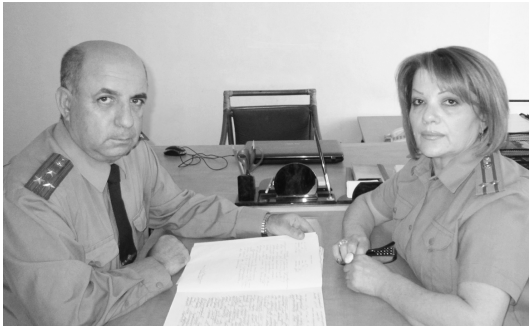
տանքները՝ հայտնաբերված պլանային վիրահատությունների կարիք ունեցող գորակոչիկների բուժումը նախքան գորակոչը կազմակերպելու առումով: Ջին-ծառայողների կողմից առողջական գանգատների դեպքում բուժծառայությանը ուշ դիմելը բացառելու նպատակով անհրաժեշտ է զինվորական անձնակազմի հետ անցկացնել հաստատված ու ռազմաբժշկական ծառայության ղեկավարության հետ համաձայնեցված գրաֆիկներով բուժպատրաստման պարապ-նունքներ, ապահովել զինծառայողների կողմից նախնական բժշկական գիտելիքների յուրացումը: Միջոցառումների կատարման արդյունավետությունը կախված է նաև գործառնություն կատարվող պարբերական բժշկական զննումների մակարդակից, դիսպանսեր-դինամիկ հսկողության տակ գտնվող զինծառայողների համար նախատեսված բոլոր բուժկանխարգելիչ միջոցառումների հստակ իրականացումից:

Ներկայացված ուսումնասիրության արդյունքները հաստատում են, որ բժշկական ծառայությունը նշանակալի դեր ունի գորային օղակում զինվորական ծառայության անվտանգության ապահովման և զինված ուժերի մարտունակության ամրապնդման գործում: Այդ անվտանգության բժշկական ապահովումը ներառում է այնպիսի միջոցառումների լայն համալիր, որոնք առնչություն ունեն հետևյալ ենթաոլորտների հետ՝ մարտական (այդ թվում՝ ֆիզիկական) պատրաստման բժշկական ապահովում, սպառազինության ու ռազմական տեխնիկայի շահագործման ժամանակ զինծառայողների աշխատանքի պայմանների բժշկական վերահսկողություն, առողջապահական կառույցների շինարարական և տնտեսական աշխատանքներ, անհատական աշխատանք նյարդային, հոգեբանական անկայունության նախանշաններ ունեցող զինծառայողների հետ, բուժկանխարգելիչ ու սանիտարահակահամաճարակային միջոցառումների իրագործում, զինծառայողներին անհրաժեշտ բժշկական գիտելիքների ուսուցում և դաստիարակություն, առողջ ապրելակերպի քարոզում, ինչպես նաև զինվորական ծառայության անվտանգության ապահովման համար պատասխանատու հանձնաժողովների և պաշտոնատար անձանց արդյունավետ աշխատանք:

**ԶԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐՈՒՄ ՄԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ
ՈՒ ՄԱՀԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՄԱՆ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐ**

*Ա. Գ. ԳԱԼՍՏՅԱՆ, ք/ծ գնդապետ, բժշկական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր, ԵՊԲՀ ռազմաբժշկական ֆակուլտետի պետ,*

*Ա. Ա. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, ք/ծ փոխգնդապետ, բժշկական գիտությունների
թեկնածու, ՀՀ ՊՆ կենտրոնական կլինիկական զինվորական հոսպիտալի
առաջարար թերապևտ*

Զինված ուժերի անձնակազմի առողջական վիճակի կարևոր ցուցանիշներից են մահացությունը և մահաբերությունը: Դրանք մյուս ռազմաբժշկական ցուցանիշների (հիվանդացություն, վաղաժամկետ զորացումներ, դիսպանսերացում և այլն) հետ մեկտեղ ցույց են տալիս ՁՈՒ-ի անձնակազմի բուժապահովման

ուրրտում տիրող իրավիճակը և տեղի ունեցող փոփոխությունների ընթացքը: Զինված ուժերի անձնակազմի մահացության ու մահաբերության ինտեգրալային ցուցանիշներն արտահայտում են նաև անձնակազմի առողջության վերաբերյալ ավելի հավաստի տեղեկույթ:

Մինչդեռ վերջին 150 տարվա արխիվային փաստաթղթերի ու գրականության աղբյուրների վերլուծությունը հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ տվյալ հիմնախնդիրը բոլոր ժամանակների համար բավարար չափով ուսումնասիրված չէ¹:

Իսկ մահացության ու մահաբերության վերաբերյալ հրապարակված տրվյալները հիմնականում վերաբերում են պատերազմական ժամանակաշրջանին:

Այնուամենայնիվ, վերջին տարիներին հրապարակված մի շարք գիտական ուսումնասիրություններում այդ մասին կան որոշ տեղեկություններ: Մասնավորապես՝ Ն. Կրասիլովան բավականին հանգամանորեն վերլուծում է ՌԴ- Զինված ուժերում մահացության հիմնախնդիրը՝ ըստ պաշտոնական տվյալների: 2008 թ. ՌԴ- Զինված ուժերում ծառայողական պարտականությունները կատարելիս և ոչ աշխատանքային ժամերին զոհվել է 471 զինծառայող: Ընդ որում, նրանց գրեթե 50 %-ը (231 մարդ) ինքնասպանություն է գործել, դժբախտ պատահարների հետևանքով մահացել է 121 մարդ, ևս 50 զինծառայող դարձել է ավտոտրանսպորտային պատահարների զոհ: 26 մարդու մահվան պատճառը «սպանությունն է կամ անզոչությունը»: 24 զինծառայողի մահը ոչ կանոնադրային փոխհարաբերությունների հետևանք է: 19 զինծառայող զոհվել է զենքի հետ ոչ ճիշտ վարվելու պատճառով:

¹ Տես Մ. Է. Մկրտչյան, Լ. Մ. Ժամանագործյան, Ա. Գ. Գալստյան, Ա. Ա. Ամիրջյան և ուրիշներ, Պատերազմների և բնական աղետների ժամանակ մարդկային կորուստների մասին: Ե., 2000:

Հեղինակը եզրակացնում է, որ յուրաքանչյուր ամիս ՌԴ-ում զոհվել է մոտ 40 զինծառայող: 2008 թ. դեկտեմբերին զոհվել է 4 զինծառայող, 16 զինծառայող ինքնասպան է եղել:

Ներկայացված տվյալները կրում են զուտ նկարագրական բնույթ՝ վկայելով, որ ՌԴ-ում նման հիմնախնդիր գոյություն ունի, սակայն չեն քննարկվում դրանց բուն պատճառները, չեն առաջարկվում լուծման ուղիներ և մեթոդաբանություն²:

Որոշ հետազոտողներ, մահացությունը զինծառայողների շրջանում համեմատելով բնակչության շրջանում մահացության հետ, չեն ներկայացնում դրա մակարդակը և կառուցվածքը, այլ հիմնականում քննարկում են հետազոտության մեթոդները, ինչպես նաև տվյալների բանկ ստեղծելու անհրաժեշտությունը³:

ՌԽումնասիրվել է մահացությունը պաշտոնաթող զինծառայողների շրջանում: Որպես հետազոտման առարկա ընտրվել են 55 և ավելի տարեկան 1268 ամձ, որոնցից 491 մարդ հետազոտման շրջանում արդեն մահացել էր, իսկ 748-ը ողջ էր: Մահացության հիմնական պատճառները եղել են քաղցկեղը, սրտի իշեմիկ հիվանդությունը, գլխուղեղի հեմոռագիկ կամ իշեմիկ ինսուլտը: Կենդանի մնացածների համար ռիսկի գործոններ են եղել արյան բարձր ճնշումը, գիրությունը, դիաբիտիկոսիսը, ֆիզիկական ոչ ակտիվ կյանքը⁴:

Մահացության ու մահաբերության հիմնախնդիրը գործնականում ուսումնասիրված չէ նաև ՀՀ Ձինված ուժերում և ներկայումս հանրապետության ռազմական բժշկության համար ունի հատուկ կարևորություն: Հայաստանի Հանրապետության համար քեմայի արդիականությունը պայմանավորված է հետևյալ հանգամանքներով ու նկատառումներով.

- մարդկային և նյութական ռեսուրսների խիստ սահմանափակություն,
- տարածաշրջանում ընթացող պատերազմներն ու ռազմական գործողությունները կարող են ընդունել տևական ու ձգձգվող բնույթ,
- հանրապետությունը դեռ գտնվում է անցումային շրջանում:

Իհարկե, չի բացառվում, որ նախկին ԽՍՀՄ-ում և մի շարք այլ պետություններում նման հետազոտություններ, այդուհանդերձ, կատարվել են, սակայն դրանց արդյունքները չեն հրապարակվել: Մինչև ժամանակ, մեր կողմից առաջ քաշված խնդիրներն իրենց մասշտաբներով ու նպատակներով էապես տարբերվում են այդ պետությունների պայմաններից, քանի որ տվյալների առկայության դեպքում էլ չի կարելի կատարել պարզ արտածում. բոլոր դեպքե-

² Տես *H. Красилова*. За год в казармах солдат погибло в несколько раз больше, чем на Кавказской войне. «Новые известия», 20 января 2009 г. (<http://www.newizv.ru/politics/2009-01-20/104430-poteri-bez-boev.html>):

³ Տես *R. McLaughlin, L. Nielsen, M. Waller*. An evaluation of the effect of military service on mortality: quantifying the healthy soldier effect. «Annals of epidemiology», December 2008, Vol. 18, N 12 (http://www.cmvh.org.au/docs/DHSP/Paper_McLaughlin_2008.pdf):

⁴ Տես *X. Y. Sai, Y. He, K. Men, B. Wang et al.* All-cause mortality and risk factors in a cohort of retired military male veterans, Xi'an, China: an 18-year follow up study. «BMC Public Health». 2007, Vol. 7 (<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2213668/pdf/1471-2458-7-290.pdf>):

րում էլ փոքր պետությունների համար դրանք բավականին բարդ և հակասական երևույթ են: Բացի այդ.

– նման ուսումնասիրությունները, դրանց արդյունքները և հետևանքները ՀՀ-ի համար ունեն ոչ թե մարտավարական, այլ ռազմավարական նշանակություն, ընդ որում, հիմնախնդրի նկատմամբ մոտեցումը պետք է լինի համապարփակ, պարտադիր կարգով ընդգրկի Ձինված ուժերի մարդկային կորուստների նվազեցման հիմնախնդիրը,

– պետք է հաշվի առնել նաև, որ ՀՀ-ն մի շարք վարակիչ, այդ թվում՝ մահաբեր, հիվանդությունների օջախ է: Այս պայմաններում ոչ համակարգված մոտեցումը ՁՈՒ-ի անձնակազմի բուժապահովման գործում կարող է հանգեցնել հարաբերական դինամիկ անկայունության և, ի վերջո, մարդկային կորուստների կառուցվածքում բացասական որակական տեղաշարժերի:

Այսպիսով՝ ՀՀ-ի համար ՁՈՒ-ում գոյություն ունի մահացության ու մահաբերության հիմնախնդիր, իսկ դրա ռազմաբժշկական գնահատականը, լինելով խիստ կարևոր, դեռ տրված չէ: Մասնավորապես՝ խնդիրը վերաբերում է ինչպես մահացության և մահաբերության ընդհանուր պատկերին, այնպես էլ դրանց որակական ու պատճառական կառուցվածքին, վերջինիս փոփոխություններին՝ ըստ բանակային զորամիավորումների, տարիքային խմբերի, զորատեսակների, մահվան անմիջական տեղի ու բնույթի և այլն:

Նման հետազոտության արդյունքներով հնարավոր կլինի մշակել համալիր ծրագիր՝ նպատակաուղղված ՀՀ ՁՈՒ-ի զինծառայողների շրջանում մահացության և մահաբերության կառուցվածքի փոփոխմանը և մակարդակի նվազեցմանը:

ВОЕННАЯ МЕДИЦИНА

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕДИЦИНСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ БЕЗОПАСНОСТИ ВОЕННОЙ СЛУЖБЫ В ВОЙСКОВОМ ЗВЕНЕ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

Д. Г. ДУМАНЯН, доктор медицинских наук, профессор, Министр здравоохранения РА, Р. Г. ХАЧАТРЯН, советник Министра здравоохранения РА, соискатель кафедры «Общественное здоровье и организация здравоохранения» Ереванского государственного медицинского университета им. М. Гераци

РЕЗЮМЕ

Результаты проведенного исследования подтверждают, что медицинская служба имеет существенную роль в обеспечении безопасности военной службы в войсковом звене и укреплении боеспособности вооруженных сил. Медицинское обеспечение безопасности службы включает широкий спектр мероприятий в следующих сферах: медицинское обеспечение боевой (в том числе – физической) подготовки; медицинский контроль за условиями работы военнослужащих в процессе эксплуатации военной техники и

вооружения; экономическая и строительная деятельность структур здравоохранения; осуществление лечебно-профилактических и санитарно-эпидемиологических мероприятий; воспитание и обучение военнослужащих в целях привития им необходимых знаний в области медицины; пропаганда здорового образа жизни, а также обеспечение эффективной деятельности комиссий и должностных лиц, ответственных за обеспечение безопасности военной службы.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ СМЕРТНОСТИ И ЛЕТАЛЬНОСТИ В ВООРУЖЕННЫХ СИЛАХ

*С. Г. ГАЛСТЯН, полковник м/с, доктор медицинских наук, профессор, начальник
ВМФ ЕГМУ, А. А. ГРИГОРЯН, полковник м/с, кандидат медицинских наук,
главный терапевт Центрального клинического военного госпиталя МО РА*

РЕЗЮМЕ

Важными показателями состояния здоровья личного состава ВС являются смертность и летальность, представляющие особое значение для разработки программы развития военной медицины. Однако в ВС РА этот вопрос в достаточной степени не изучен. Предлагается проведение исследований смертности и летальности в целях выявления общей картины, качественной и причинной структуры и ее изменений по войсковым соединениям, родам войск, возрастным группам, месту и характеру смерти и т. д.

Подобные исследования дадут возможность разработать комплексную программу, нацеленную на изменение структуры и минимизацию уровня смертности и летальности в ВС РА.

MILITARY MEDICINE

SEVERAL ISSUES ON MEDICAL SECURITY PROVISION OF MILITARY SERVICE IN THE TROOPS LEVEL OF THE ARMED FORCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

*D. H. DUMANYAN, M. D., Professor, Health Minister, RA,
R. G. KHACHATRYAN, Advisor to the Health Minister, RA,
Applicant at the Public Health and Health Organization Academic Department,
Yerevan State Medical University after M. Heratsi*

SUMMARY

The results of the study confirm that the medical service has an important role in ensuring the security of military service in the troops level and reinforcing combat capability of the Armed Forces. The medical security of the military service includes a wide range of activities in the following spheres: medical provision of combat (including—physical) training; medical control over the

working conditions of servicemen during the usage of arms and military hardware; economic and construction activity of health care structures; therapeutic-preventive and sanitary-epidemiologic measures; education and training of servicemen for inculcating necessary medical knowledge in them; advocacy of healthy life-style; as well as efficiency of commissions and officials responsible for ensuring the security of military service.

SOME ISSUES OF STUDYING MORTALITY AND LETHALITY IN THE ARMED FORCES

*S. G. GALSTYAN, Colonel of Medical Service, M.D., Professor,
Head of the Faculty of Military Medicine, YSMU,*

*A. A. GRIGORYAN, Colonel of Medical Service, PhD in Medicine,
Chief Therapist of the Central Clinical Military Hospital, MOD, RA*

SUMMARY

Important health indicators of the Armed Forces personnel are mortality and lethality which are of particular significance for the elaboration of a development program for the military medicine. However, this issue is not sufficiently studied in the RA Armed Forces. The article proposes scientific study of mortality and lethality to identify the overall picture, qualitative and causal structure, and its changes according to military units, corps, age groups, place and nature of death, etc. Such studies will provide an opportunity to develop a comprehensive program aimed at changing the structure and shrinking the mortality and lethality in the RA Armed Forces.

**ԲԱՆԱԿԱՅԻՆ ԿԱՐԳԱՊԱՀՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ
ՈՒ ԱՄՐԱՊՆԴՄԱՆ ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐ**

*Ս. Մ. ՂՈՒԿԱՍՅԱՆ, գեղապետ,
ՀՀ ՊՆ Ռ-ազմական ոստիկանության պետ*

Հայաստանի Հանրապետության ռազմական անվտանգության երաշխիքը մարտունակ, ռազմական անվտանգության ապահովման խնդիրների լուծմանը մշտապես պատրաստ Ջինված ուժերն են¹: Ներկայումս Հարավկովկասյան տարածաշրջանում տեղի ունեցող զարգացումները և դրանց հետևանքով ռազմաքաղաքական իրադրության անկայունությունը մեզ պարտադրում են ունենալու հզոր բանակ:

Բանակաշինությունը բավական բարդ ու շարունակական գործընթաց է, սակայն ուժեղ բանակ ունենալը դեռ չի նշանակում, որ լուծված են բոլոր խնդիրները, և չկան բարդություններ ու թերացումներ:

ՀՀ Պաշտպանության նախարարը 2012 թ. տարեմուտի ուղերձում գրել է. «Մենք մեր ժողովրդին պարտք ունենք տալու. այնպես պիտի անենք, որ 20 տարին լրացած հայոց բանակը որակապես տարբերվի նախորդներից և ապացուցի արդեն հասուն ու առավել կայացած լինելը»²: Այս մոտեցմամբ այսօր պաշտպանական համակարգում պլանաչափ ձևով իրականացվում են որակական փոփոխություններ:

ՋՈՒ-ի բարձր մակարդակի մարտական պատրաստության պահպանման կարևոր նախադրյալներից են անձնակազմի կարգավարժությունը, զինծառայողների գիտակցական վերաբերմունքը կարգապահության նկատմամբ: ՈՒստի ՀՀ պաշտպանական բարեփոխումների համատեքստում ՋՈՒ-ի գերակա խնդիրներն են զորային կառույցի անձնակազմի պատշաճ մակարդակով կարգապահության ապահովումը, միջանձնային հարաբերություններում գծտայնության մակարդակի նվազեցումը, զինվորական կոլեկտիվներում առկա սոցիալ-հոգեբանական երևույթների ու գործընթացների վերլուծությունը և, ըստ այդմ, զինվորական կոլեկտիվների կառավարումն ու դրանց ներդաշնակեցումը: Գաղտնիք չէ, որ տարեցտարի նկատվում է զորակոչիկների ոչ միայն ֆիզիկական, հոգեֆիզիոլոգիական և ընդհանուր առմամբ առողջական վիճակի ցուցանիշների վատթարացում, այլև արժեքային կողմնորոշումների ձևախախ-

¹ Տես «ՀՀ ազգային անվտանգության ռազմավարության նախագիծ»: «ՀԲ», 2006, հմ. 2, էջ 44:

² «ՀՀ Պաշտպանության նախարար Սեյրան Օհանյանի 2012 թվականի տարեմուտի ուղերձը ՀՀ ՋՈՒ անձնակազմին»: Ե., 2011, էջ 6:

տում: Այս հանգամանքը չի կարող բացասաբար չազդել առավելագույնս կարճ ժամանակահատվածում գորային կենսագործունեության պայմաններին ու խիստ պահանջներին նրանց հարմարման վրա: Ապահարմարումը հանգեցնում է բազմաթիվ կարգապահական խախտումների, որոնք իրենց հերթին պատճառ են դառնում զինվորական կոլեկտիվում հակամարտությունների ծագման, ոչ մարտական անդառնալի կորուստների, ինչն անընդունելի է: Չենք կարող չնշել, որ կարգազանցությունների կանխարգելման գործում թերացումներ ունեն նաև ՀՀ ՊՆ ռազմական ոստիկանության ստորաբաժանումները: Ի վերջո, նպատակը պետք է լինի ոչ թե կարգազանցին պատժելը, այլ համապատասխան դաստիարակչական ներգործությունների միջոցով նրա արժեքային կողմնորոշումների վեկտորի ուղղությունը փոխելը, նրան պատրաստական մարտիկ դարձնելը: Այս ուղղությամբ ՀՀ ՊՆ ղեկավարության կողմից իրագործվող բարեփոխումների շրջանակներում նախկին կարգապահական մեկուսարանների փոխարեն ստեղծվել են կարգապահական վաշտեր:

Թեև վերջին մի քանի տարիների ընթացքում գորային կառույցում կարգապահության մակարդակի բարձրացմանն ուղղված մեթոդական ու մեթոդաբանական ապահովման խնդիրները եղել են հրամանատարական կազմի ուշադրության կենտրոնում, այդուհանդերձ 2012 թ. առաջին կիսամյակում գրանցվել են շուրջ 4788 կարգապահական խախտումներ: Ընդ որում, 2012 թ. 4 ամիսների կտրվածքով 1351 ժամկետային զինծառայողներ ենթարկվել են կալանքի: Փաստերն ու թվերը, իրոք, մտահոգիչ են: Ըստ ծառայության ժամկետի կարգապահական խախտումների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այդ խախտումների 35 %-ը կատարվում է մինչև 6 ամիս, 25 %-ը՝ մինչև 12 ամիս, 40 %-ը՝ 18-24 ամիս ծառայած զինծառայողների կողմից: Ընդամին դրանցում նկատվում են որոշակի օրինաչափություններ: Այսպես. զինծառայողների շրջանում հակամարտածին և ագրեսիվ վարքը միտում ունի վերափոխվելու քրեածին վարքի³:

Հայրենական զինվորական հոգեբանության բնագավառի մասնագետները ոչ կանոնադրական հարաբերությունների պատճառները բաժանում են երկու խմբի.

1. պատճառներ, որոնք պայմանավորված են մինչ գորակոչը անձնավորության ոչ ճիշտ ձևավորմամբ (մանկավարժական բարձիթողություն),

2. պատճառներ, որոնք պայմանավորված են ստորաբաժանումներում քողարկված ոչ կանոնադրական հարաբերությունների համակարգի առկայությամբ⁴:

Կարգապահական խախտումների կանխարգելման կարևոր պայման է գորային կառույցում հոգեբանների առկայությունը, որոնք, իմանալով իրենց ենթակայության տակ գտնվող զինծառայողների անհատական-հոգեբանական

³ Տես Չ. Դ. *Ասպրրյան*, Ժամկետային զինծառայողների քրեածին վարքի սոցիալ-հոգեբանական պատճառները և դրանց հաղթահարման ուղիները: Հոգեբանական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն: Ե., 2007, էջ 83–86:

⁴ Տես Վ. Հ. *Մարգարյան*, Հ. Ս. *Մարտիրոսյան*, Ջինվորական կոլեկտիվում ոչ կանոնադրական հարաբերությունների սոցիալ-հոգեբանական պատճառները: «ՀԲ», 2010, հմ. 2:

առանձնահատկությունները, կարող են կանխատեսել հնարավոր բացասական զարգացումները: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ստորին օղակի անմիջական հրամանատարները հաճախ ենթակացների հետ աշխատանքի ընթացքում չեն կարողանում հստակ կերպով կողմնորոշվել կոլեկտիվում տեղի ունեցող սոցիալ-հոգեբանական երևույթների, պրոցեսների բազմազանության մեջ, առաջանում են մի շարք հարցեր, օրինակ, մարդու և նրա արարքների գնահատման ժամանակ չսխալվելու համար ո՞ր հոգեբանական բաղադրիչներն ուսումնասիրել, ինչի վրա հատուկ ուշադրություն դարձնել⁵: Այս տեսանկյունից զորային կառույցում բարձր մակարդակի կարգապահության պահպանման նպատակով կարևոր է ենթակա անձնակազմի անհատական-հոգեբանական առանձնահատկությունների ուսումնասիրման ժամանակ ուշադրությունը կենտրոնացնել նրանց վարքի կամ գործունեության անտեսանելի, այսինքն՝ դրդիչ, մասի վերլուծության վրա⁶: Մեր ունեցած տվյալների ուսումնասիրության արդյունքները ցույց են տալիս, որ ՀՀ ՁՈՒ-ում միանգամայն հակառակ պատկերն է, այսինքն՝ ուշադրության կենտրոնում է կատարողական մասը, ինչը հնարավորություն չի տալիս կանխատեսելու զինծառայողի վարքը, գնահատելու նրա շարժառիթավորման ուղղվածությունը:

Վերը ներկայացվածից կարելի է եզրակացնել, որ զորային կառույցում ժամկետային պարտադիր զինվորական ծառայության գորակոչվածների կարգապահական խախտումները, զինվորական կենսագործունեության խիստ պահանջներին դժվարությամբ հարմարվելը քաղաքացիական կյանքում նրանց ոչ համապատասխան սոցիալականացման հետևանք են:

Սոցիալականացման ընթացքում աճող սերնդի ձևավորման, նրանց զարգացման գործում յուրաքանչյուր բացթողում բացասաբար է ազդում անձնավորության ձևավորման հաջորդ փուլի վրա⁷: Ուստի իրավիճակը շտկելու համար, մեր կարծիքով, նպատակահարմար է.

ա) սկզբունքորեն վերանայել հանրակրթական դպրոցում «Նախնական զինվորական պատրաստություն» ուսումնական առարկայի դասավանդման մեթոդիկան: Խոսքը վերաբերում է 8-12-րդ դասարաններում պարտադիր ուսուցման ինտերակտիվ մեթոդների կիրառմանը՝ զորային կառույցին բնորոշ կենսական իրավիճակների մոդելավորմամբ, դերային խաղերի կիրառմամբ, պրոբլեմների համատեղ լուծմամբ: Ընդ որում, այս ուսումնական առարկայի դասավանդմամբ զբաղվող անձինք պետք է ունենան մանկավարժական որակավորում,

բ) ՀՀ ՊՆ զինկոմիսարիատներում մինչ կցագրումը կցագրվողների համար կազմակերպել երկշաբաթյա խորացված դասալուծումներ, որոնց նպատակը պետք է լինի զիտակցված կարգապահություն պահպանելու դիրքորոշման ձևավորու-

⁵ Տես Վ. Հ. Միրզարյան, Մարտական գործունեության հոգեբանական հիմքերը: Ե., 2009, էջ 92:

⁶ Տես В. Ф. Кулаков. Военная психология и педагогика. М., 1998, с. 18:

⁷ Այդ մասին ավելի հանգամանորեն տես Л. Хьелл, Д. Зиглер. Теория личности (Основные положения исследования и применение). СПб., 1997, с. 608:

մը, գորային կենսագործունեության առանձնահատկությունների հաշվառմամբ մի շարք տարրական պահանջների իմացությունը և այլն,

գ) մտցնել կցագրվողների պարտադիր բնութագրման համակարգ: Ընդ որում, կցագրվող աշակերտների դեպքում այդ բնութագիրը պետք է լինի 8-12 դասարաններում դասավանդող բոլոր ուսուցիչների կողմից ներկայացված բնութագրերի ընդհանրացված* տարբերակը՝ առաջադիմության թերթիկի կցմամբ,

դ) մշակել ռազմահայրենասիրական դաստիարակության հայեցակարգ, ինչպես նաև ռազմականացված խաղերի ծրագրեր և դրանք իրագործել ՀՀ կրթօջախներում:

Այսպիսով՝ բանակում ծառայությանը նախագորակոչային տարիքի դեռահասների ու պատանիների համակողմանիորեն պատրաստման աշխատանքի ռազմում ալլանավորումն ու կատարումը, կրթօջախներում այդ թվակազմի ռազմահայրենասիրական դաստիարակությունը և այդ տեսակետից մանկավարժական ու հոգեբանական ներգործության համակարգը պասիվ վիճակից ակտիվ վիճակի բերելը գերակա խնդիրներ են, որոնք զինվորական ծառայության առանձնահատկությունների հաշվառմամբ հնարավորություն կտան ձևավորելու.

1. Ժամկետային պարտադիր զինվորական ծառայության համար անհրաժեշտ նախնական գիտելիքներ և զինվորական ծառայության նկատմամբ ներքին դրական տրամադրվածություն, գիտակցված կարգապահություն դրսևորելու և կշռադատված ռիսկի դիմելու հակում,

2. այն անհրաժեշտ նախադրյալները, որոնց հիման վրա գորային կառույցում առավելագույնս կարճ ժամանակահատվածում նպատակային կձևավորվեն մասնագիտական գիտելիքներ և այդ գիտելիքները գործնականում կիրառելու ունակություն, ինչպես նաև պարտքի և պատասխանատվության զգացում:

* Խոսքը վերաբերում է անկախ բնութագրերի ընդհանրացման մեթոդի կիրառմանը, որը հնարավորություն է տալիս առավելագույնս զերծ մնալու ոչ օբյեկտիվ գնահատումներից, հետևաբար և ոչ օբյեկտիվ բնութագրումից:

ВОЕННАЯ ПСИХОЛОГИЯ И ВОСПИТАНИЕ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СОБЛЮДЕНИЯ И УКРЕПЛЕНИЯ АРМЕЙСКОЙ ДИСЦИПЛИНЫ

С. М. ГУКАСЯН, полковник, начальник Военной полиции МО РА

РЕЗЮМЕ

Одной из важных предпосылок сохранения высокого уровня боеготовности личного состава ВС является сознательное отношение к воинской дисциплине. Исследованы социально-психологические причины нарушений дисциплины в войсковом звене, а также некоторые упущения со стороны подразделений Военной полиции с точки зрения профилактики этих нарушений.

Результаты анализа данных исследований показали, что причины правонарушений в основном обусловлены трудностью адаптации военнослужащих срочной службы к строгим требованиям армейской жизни, а также конкретными упущениями в работе с подростками в процессе их социализации в допризывном возрасте. С этой точки зрения предлагаются: пересмотреть методику преподавания курса начальной военной подготовки в общеобразовательных школах; организовать в военных комиссариатах для призывников двухнедельные курсы лекций с целью формирования установки на осознанное соблюдение воинской дисциплины; разработать концепцию военно-патриотического воспитания молодежи и программы военизированных игр, что может стать основой для формирования у них необходимых начальных знаний для обязательной срочной военной службы в ВС, положительной ориентированности к воинской службе, а также склонности к проявлению сознательной воинской дисциплины и обдуманного риска.

MILITARY PSYCHOLOGY AND EDUCATION

SOME ISSUES OF ADHERENCE TO AND REINFORCEMENT OF THE ARMY DISCIPLINE

S. M. GHUKASYAN, Colonel, Chief of the Military Police, MoD RA

SUMMARY

One of the main preconditions for maintaining high level combat ability of the AF personnel is the conscious approach to the army discipline. The socio-psychological causes of breaches of discipline in the military echelon, as well as some oversights by the units of the Military Police in terms of preventing these breaches have been examined. The analysis results showed that the causes for the breaches are mainly determined by the conscripts' adapting difficulty to the harsh requirements of the army life, as well as certain omissions in working with teenagers in the process of their socialization at the pre-induction age.

From this perspective it is suggested that: the methodology of basic military education teaching course in secondary schools should be revised; two-week courses should be organized for the conscripts in military commissariats aimed at shaping certain guidelines for conscious adherence to the army discipline; a conception of military-patriotic education of the youth and paramilitary games programs should be worked out, which may become the basis for giving them the necessary elementary knowledge for the compulsory military service in the Armed Forces, positive orientation towards the service, as well as attitude to displaying a conscious army discipline and premeditated risk.

**ՀԵՏԵՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ ԻՆՏԵԳՐՈՒՄԱՅԻՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ՀԱՐՅԵՐ.
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՒ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1991–1994 ԹԹ.)**

Լ. Լ. ՈՒԼՈՒԲԱԲՅԱՆ, ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոնի դասախոս

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո նրա նախկին տարածքում առաջացավ ռազմաքաղաքական ու տնտեսական վակուում, վերացավ անվտանգության ապահովման միութենական համակարգը, խզվեցին նախկինում սերտ տնտեսական կապերը, որոշ տարածաշրջաններում երևան եկան ժամանակին խորհրդային կարգերով ճնշվող միջէթնիկական հակամարտություններ¹: Իրավիճակը բարդանում էր նաև այն պատճառով, որ աշխարհի՝ նախկինում հաստատված երկբևեռ մոդելը քայքայվեց՝ միջազգային անվտանգության միջավայրում առաջ բերելով անորոշություններ²: Մինչդեռ նորանկախ հանրապետությունների ղեկավարների մեծ մասը չուներ ինքնուրույն ներքին ու արտաքին քաղաքականություն մշակելու և վարելու փորձ:

Իրավիճակը շտկելու, մասնավորապես՝ վակուումը լցնելու, և հանրապետություններին հնարավորինս նվազ կորուստներով այդ դժվարությունները հաղթահարելու առումով զգալի դեր խաղաց Անկախ Պետությունների Համագործակցության (ԱՊՀ) ստեղծումը 1991 թ. դեկտեմբերի 8-ին Բելառուսի, Ռուսաստանի և Ուկրաինայի ղեկավարների ստորագրած համաձայնագրով: Դեկտեմբերի 21-ին Ալմա Աթայում ստորագրված հռչակագրով Համագործակցության այդ 3 հիմնադիր պետություններին որպես ԱՊՀ համահիմնադիրներ միացան նախկին խորհրդային միութենական հանրապետություններից ևս 8-ը, այդ թվում նաև Հայաստանը: ԱՊՀ ստեղծման գործում վճռորոշ դերը պատկանում էր Ռուսաստանին:

Անկախության սկզբնական շրջանում նախկին խորհրդային հանրապետություններն ապրում էին կենտրոնախույս միտումների և գործընթացների, նոր ինքնության և տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական զարգացման նոր ուղիների

¹ Տես Հ. Ս. Քոբակցյան, Հայաստանի ազգային անվտանգության ռազմավարության մշակման հիմունքները Հարավային Կովկասի տարածաշրջանային անվտանգության ճարտարապետության համատեքստում: «Հակամարտության էթնոքաղաքագիտություն: Հայաստանի ռազմական քաղաքականության և ազգային անվտանգության հիմունքները», Ե., 2010, էջ 673:

² Տես Հ. Ս. Քոբակցյան, Լեռնային Ղարաբաղի վտարանդիական կառավարության մասին (1991 թ. ապրիլ – դեկտեմբեր, Մոսկվա): «Անվտանգության քաղաքագիտական պրոբլեմներ. ԽՍՀՄ վերակառուցում – Ղարաբաղ, Հայաստան, Անդրկովկաս – Աֆղանստան»: Ե., 2009, էջ 41:

ու կողմնորոշիչների որոնումների շրջան: Նրանց ղեկավարներից շատերը ձգտում էին հնարավորինս հեռու մնալու Ռ-ուսաստանից և նրա հետ նույնացվող կայսերական անցյալից: Հետխորհրդային տարածքում ինտեգրումը կասեցնող գործոններից էին «անկախության իդեալների վերածնունդը և Ռ-ուսաստանի քաղաքական միտումների նկատմամբ անվստահության հայտանիշի առկայությունը»³:

Սակայն անկախ պետականության ստեղծման ճանապարհին առաջացած բազմաթիվ ու բազմապիսի խնդիրները և բարդությունները աստիճանաբար հանգեցրին այն համոզման, որ պետություններից յուրաքանչյուրը միայնակ ընդունակ չէ հաղթահարելու սոցիալական և տնտեսական խոր համակարգային ճգնաժամը: «Նախկին խորհրդային հանրապետությունների անկախ զարգացման առաջին իսկ տարիները համոզիչ կերպով ցույց տվեցին, որ ազգային ինքնիշխանությունն ինքնին չդարձավ նրանց սոցիալ-տնտեսական վերածնունդի երաշխիք, իսկ միմյանցից հեռացումը ոչ միայն չամրապնդեց նրանց սոցիալ-տնտեսական ներուժը, ինչպես նրանք ենթադրում էին, այլև հանգեցրեց հասարակության կենսագործունեության կարևորագույն ոլորտներում իրադրության կտրուկ սրման»⁴:

Տնտեսական կապերի խզումը, անցումն ազատական շուկայական հարաբերություններին, այդ թվում՝ սեփականության նոր ձևերին, բնականաբար, ավելի մեծ չափով անդրադարձան փոքր հանրապետությունների վրա, քանի որ ԽՍՀՄ-ում գործել էր արտադրության միջհանրապետական կոոպերացիայի համակարգը: Տնտեսական ճգնաժամը «դոմինոյի էֆեկտով» առաջ բերեց ճգնաժամներ սոցիալական ու բարոյահոգեբանական ոլորտներում և չէր կարող էական ազդեցություն չունենալ նաև քաղաքական գերակայությունների ընտրության վրա: ՌԽստի կենտրոնախույս ձգտումների հետ մեկտեղ հետզհետե ձևավորվեց ինտեգրման անհրաժեշտության գիտակցումը⁵:

Ընդհանուր շահերի ոլորտում ԱՊՀ անդամ պետությունների քաղաքականությունը համակարգելու և փոխգործության արդյունավետության մակարդակը բարձրացնելու նպատակով 1991 թ. դեկտեմբերի 30-ին Մինսկում կազմակերպության անդամ պետությունների ղեկավարների նիստում որոշվեց ստեղծել կազմակերպության ընդհանուր համակարգող հաստատություններ: ԱՊՀ պետությունների ղեկավարների խորհուրդ՝ որպես Համագործակցության բարձրագույն մարմին, և Կառավարությունների ղեկավարների խորհուրդ⁶: 1992 թ. ստեղծվեցին համակարգող նոր մարմիններ՝ Արտաքին գործերի նախարարների

³ А. Гаспарян. Концепция национального интереса (Россия и постсоветское пространство). М., 2000, с. 11.

⁴ Л. Б. Москвин. Многоуровневая система интеграции в СНГ (причины, проблемы, тенденции развития). «Вестник Московского университета», сер. 12, Политические науки, 1999, № 1.

⁵ Шу А. Ирхин. Реинтеграция постсоветского пространства: условия, теоретическое осмысление, возможные сценарии (rusprostranstvo.com/article/view/337):

⁶ Шу «Временное соглашение о Совете глав государств и Совете глав правительств Содружества Независимых Государств от 30 декабря 1991 года». «Дипломатический вестник», 1992, № 2–3:

խորհուրդ և Պաշտպանության նախարարների խորհուրդ⁷: ԱՊՀ կազմակերպական շինարարությունը համակարգող նոր հաստատությունների ստեղծումը շարունակվեց նաև հաջորդ տարիներին:

ԱՊՀ տարածքում ձեռնարկված քայլերը նպաստեցին ոչ միայն ընդհանուր քաղաքական մթնոլորտի առողջացմանը, այլև պայմաններ ստեղծեցին կազմակերպության անդամ պետությունների միջև տարբեր ոլորտներում համագործակցության զարգացման համար:

Կազմակերպության անդամ պետությունների միջև առավել արդյունավետ կերպով զարգանում էր ռազմաքաղաքական համագործակցությունը: Դա բացատրվում է նրանով, որ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո, չնայած երկրում տիրող խորը ճգնաժամին, Ռուսաստանը, այնուամենայնիվ, պահպանում էր աշխարհում իր առաջատար դիրքերը՝ ռազմական տեխնիկայի ու տեխնոլոգիաների և ընդհանրապես ռազմական (հատկապես՝ միջուկային) ներուժի առումով: Հետխորհրդային տարածքում Ռուսաստանը ձգտում էր պահպանելու իր ազդեցությունը հիմնականում ռազմաքաղաքական մեխանիզմների ստեղծման միջոցով:

Մյուս կողմից՝ նորանկախ պետությունները հատկապես խոցելի էին և անպատրաստ ինքնուրույն գործողությունների՝ ռազմական, պաշտպանական խնդիրների լուծման առումով, քանի որ Խորհրդային Միության գոյության տարիներին այդ ոլորտն ամբողջությամբ գտնվում էր Մոսկվայի տնօրինության տակ, և հանրապետություններն այդ հարցերում պետական քաղաքականության համապատասխան փորձ չունեին:

Խորհրդային Միության փլուզմանը հաջորդած առաջին ամիսներին հետխորհրդային մի շարք պետություններում, այդ թվում նաև Հայաստանում, ընդունելի էր համարվում ԱՊՀ-ում միացյալ զինված ուժերի պահպանումը⁸: Դա, ինչպես նշվեց, պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ նորանկախ պետություններում չկար բանակաշինության փորձ, ինչպես նաև անհրաժեշտ էր դիմակայել արտաքին սպառնալիքներին: Միացյալ զինված ուժերը, ըստ էության, գտնվելու էին Ռուսաստանի հրամանատարության ներքո: Միացյալ զինված ուժերի պահպանումը նշանակում էր նորանկախ պետությունների ինքնիշխանության զգալի սահմանափակում, քանի որ ազգային զինված ուժերի առկայությունը անկախ պետականության կարևորագույն տարրերից է:

Հետագայում միացյալ զինված ուժերի ղեկավարման, ֆինանսավորման, համալրման, տեխնիկական ապահովման հետ կապված խնդիրները հանգեցրին այն բանին, որ ԱՊՀ անդամ պետությունները հրաժարվեցին այդ գաղափարից: Դրա փոխարեն որոշվեց անցումային շրջանի համար կազմավորել ընդհանուր նախանշանակման միացյալ ուժեր: Այդ մասին համաձայնագիրը 1992 թ. փետրվարի 14-ին Մինսկում ստորագրեցին ԱՊՀ անդամ ութ պետություններ, այդ թվում նաև Հայաստանի Հանրապետությունը և Ռուսաստանի Դաշնությունը⁹:

⁷ Տես Վ. Տոդանյան, ԱՊՀ կազմակերպական կառուցվածքը: Ե., 1996, էջ 3–7:

⁸ Տես А. Сваранц. Пантюркизм в геостратегии Турции на Кавказе. М., 2002, с. 270:

⁹ Տես «Соглашение между Республикой Армения, Республикой Беларусь, Республикой Казахстан, Республикой Кыргызстан, Российской Федерацией, Республикой Таджикистан,

Ընդհանուր նախանշանակման ուժերի մեջ ներառված էին այն զորամիավորումները, խմբավորումները, զորամասերը, հիմնարկությունները, ռազմաուսումնական հաստատությունները, ռազմական օբյեկտները, որոնք չէին մտնում Համագործակցության ռազմավարական ուժերի*, ինչպես նաև անդամ պետությունների զինված ուժերի կազմի մեջ և նրանց համաձայնությամբ գտնվելու էին միացյալ զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարության օպերատիվ ենթակայության տակ: Այդ ուժերի կարգավիճակը, նյութատեխնիկական և ֆինանսական ապահովման հարցերը կարգավորվելու էին առանձին համաձայնագրերով:

Ի լրումն այս համաձայնագրի՝ 1992 թվականի մարտի 20-ին Կիևում ստորագրվեց մեկ այլ՝ «Անցումային շրջանում Միացյալ զինված ուժերի մասին համաձայնագիր», որտեղ նշվում էր, որ այդ ուժերն ուղղված չեն այն պետությունների դեմ, որոնք տվյալ Համաձայնագրի մասնակից չեն¹⁰: Ըստ փաստաթղթի՝ Միացյալ զինված ուժերը կազմավորվում էին անցումային շրջանում Համագործակցության անդամ պետությունների անվտանգության ապահովման, զորքերի ղեկավարման պահպանման, հակամարտությունների կանխարգելման և նախկին ԽՍՀՄ Չինված ուժերի համաձայնեցված բարեփոխման նպատակով: Միացյալ զինված ուժերը ներառելու էին Համագործակցության ռազմավարական ուժերը և ընդհանուր նախանշանակման ուժերը:

Նույն օրը Կիևում ստորագրվեց նաև «Անկախ Պետությունների Համագործակցության անդամ պետությունների պետական սահմանների և ծովային տնտեսական գոտիների պահպանության մասին համաձայնագիրը», որով նախատեսվում էր Սահմանապահ զորքերի միացյալ հրամանատարության ստեղծում¹¹:

Այս համաձայնագրերը կարևոր էին նորանկախ պետությունների անվտանգության ապահովման, նախկին Խորհրդային Միության ռազմական ժառանգության համակարգված և համաձայնեցված տնօրինման, անկառավարելի գործընթացներից խուսափելու առումով: Սակայն 1990-ական թթ. սկզբին հետխորհրդային տարածքում ապահնտեգրումը տեղի էր ունենում բավական արագ, և ձեռք բերված պայմանավորվածությունները չհաջողվեց իրագործել: Ռազմավարական ուժերն ամբողջությամբ անցան Ռուսաստանի Դաշնության տնօրինության տակ, իսկ ընդհանուր նախանշանակման ուժերն այդպես էլ

Туркменистаном и Республикой Узбекистан о Силах общего назначения на переходный период». «Содружество» (Информационный вестник Совета глав государств и Совета глав правительств СНГ). Минск, 1992, № 2:

* Ռազմավարական ուժերը միջուկային զենքի կառավարման, վերահսկողության, սպասարկման ռազմական ուժերն են, որոնց հետ կապված խնդիրների համաձայնեցված լուծման վերաբերյալ ԱՊՀ անդամ պետություններն ստորագրել են առանձին համաձայնագիր (տես «Соглашение между государствами-участниками СНГ по Стратегическим силам». «Содружество», 1992, № 1):

¹⁰ Stu «Соглашение об Объединенных Вооруженных Силах на переходный период». «Дипломатический вестник», 1992, № 7:

¹¹ Stu «Соглашение об охране государственных границ и морских экономических зон государств-участников Содружества Независимых Государств». «Содружество», 1992, № 4:

չկազմավորվեցին: Հետխորհրդային պետություններն իրենց ուժերը կենտրոնացրել էին ազգային բանակների ստեղծման վրա, հատկապես որ դրանցից մի քանիսը, ինչպես, օրինակ, Հայաստանը, գտնվում էին պատերազմական վիճակում, և ազգային զինված ուժերի ստեղծումը դարձել էր կենսական անհրաժեշտություն:

Չէին գործում նաև տնտեսական համագործակցության բնագավառում ձեռք բերված պայմանավորվածությունները: Այդ է նշվում ԱՊՀ անդամ պետությունների ղեկավարների 1992 թ. փետրվարի 14-ին ընդունած համատեղ հայտարարության մեջ¹²: Շուկայական տնտեսությանն անցման պայմաններում անհրաժեշտ էր հաշվի առնել նաև շուկայի օբյեկտիվ օրենքները, հնարավոր չէր միջպետական տնտեսական փոխգործություն կազմակերպել միայն հրահանգներով: Անհրաժեշտ էր նաև սահմանել փոխադարձ հաշվարկների հստակ համակարգ, հետխորհրդային տարածքում հաստատել քաղաքական կայունություն, ապահովել հաղորդակցության ուղիների անխափան աշխատանք, իսկ այդ ամենը ժամանակ էր պահանջում:

Ինտեգրման նման մակարդակը չէր համապատասխանում ոչ միայն Ռուսաստանի, այլև Հայաստանի և ԱՊՀ անդամ այն պետությունների շահերին, որոնք ձգտում էին իրական փոխշահավետ ինտեգրման և նպատակ ունեին Համագործակցությունը վերածելու արդյունավետ ու օպերատիվ կերպով գործող միջպետական կառույցի:

Չնայած վերը նշված դժվարություններին՝ ԱՊՀ անդամ պետությունները շարունակեցին ինտեգրման և համագործակցության մեխանիզմների մշակումը: Ռազմաքաղաքական համագործակցության բնագավառում շրջադարձային էր 1992 թ. մայիսի 15-ին Տաշքենդում Հավաքական անվտանգության մասին պայմանագրի (ՀԱՊ) ստորագրումը¹³: Պայմանագիրն ստորագրեցին ԱՊՀ անդամ վեց պետություններ, այդ թվում նաև Հայաստանի Հանրապետությունը և Ռուսաստանի Դաշնությունը: 1993 թ. պայմանագրին միացան Ադրբեջանը, Վրաստանը, Բելառուսը: Պայմանագիրն ուժի մեջ մտավ այն ստորագրած պետությունների կողմից վավերացվելուց հետո՝ 1994 թ. ապրիլի 20-ից, հինգ տարի ժամկետով՝ հետագա երկարաձգմամբ: 1995 թ. նոյեմբերի 1-ին այն գրանցվել է ՄԱԿ-ի Քարտուղարությունում¹⁴:

ՀԱՊ-ի ստորագրումը սկզբունքորեն նշանակում էր պաշտպանական դաշինքի ստեղծում: Պայմանագրի համաձայն՝ «մասնակից ցանկացած պետության դեմ ագրեսիայի գործողության կատարման դեպքում մնացած բոլոր մասնակից պետությունները նրան կտրամադրեն անհրաժեշտ օգնություն, ներառյալ՝ ռազմական, ինչպես նաև իրենց տրամադրության տակ եղած միջոցներով աջակ-

¹² Տես «Заявление глав государств о согласовании действий в проведении экономической реформы». «Дипломатический вестник», 1992, № 4–5:

¹³ Տես «Договор о коллективной безопасности». «Содружество», 1992, № 5:

¹⁴ Տես «Договор о коллективной безопасности (справка)» (ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարության արխիվ, ց. 1, գ. 121, ք. 90):

ցություն կցուցաբերեն՝ կոլեկտիվ պաշտպանության իրավունքի իրականացման կարգով՝ ՄԱԿ-ի Կանոնադրության 51-րդ հոդվածին համապատասխան»¹⁵:

Պայմանագիրն ուղղված չէր երրորդ երկրների դեմ, չէր շոշափում մասնակից պետությունների՝ ագրեսիայից ՄԱԿ-ի Կանոնադրությանը համապատասխան անհատական պաշտպանության իրավունքը: Այն բաց էր, և բոլոր շահագրգիռ պետությունները, որոնք ընդունում էին պայմանագրի նպատակներն ու սկզբունքները, կարող էին միանալ նրան:

Պայմանագիրն էապես բարձրացրեց այն ստորագրած նորանկախ պետությունների անվտանգության մակարդակը, ամրապնդեց նրանց դիրքերը համապատասխան տարածաշրջաններում և միջազգային ասպարեզում ընդհանրապես: Հարավկովկասյան բարդ տարածաշրջանում գտնվող Հայաստանի համար այն առավել ևս կարևոր էր, եթե հաշվի առնենք Ադրբեջանի կողմից սանձազերծված և այդ ժամանակահատվածում ընթացող չհայտարարված պատերազմն ու Թուրքիայի պանթյուրքական նկրտումները:

Ակնհայտ էր, որ պայմանագրով ստեղծվող անվտանգության համակարգը գործելու էր Ռուսաստանի ղեկավարությամբ: Տնտեսական, գաղափարախոսական և այլ կարգի լծակների թուլացման կամ դրանց չլինելու պարագայում Պայմանագիրը Ռուսաստանին հնարավորություն էր տալիս հետխորհրդային տարածքի մի զգալի մասում պահպանելու իր ռազմաքաղաքական ազդեցությունը, ինչն էլ կարևոր նշանակություն ուներ գերտերության կարգավիճակի պահպանմանը ձգտող Ռուսաստանի Դաշնության համար, հատկապես ՆԱՏՕ-ի՝ դեպի Արևելք ընդարձակման պայմաններում:

Այսպիսով՝ նախկին խորհրդային հանրապետությունները կոլեկտիվ անվտանգության ապահովման խնդիրներում նախընտրեցին առաջնորդվել ժամանակակից աշխարհում կիրառվող եղանակներով: Հավաքական անվտանգության մասին պայմանագրի ստորագրումը համապատասխանում էր միջազգային չափանիշներին ու պրակտիկային և չէր սահմանափակում նորանկախ պետությունների ինքնիշխանությունը:

ԱՊՀ շրջանակներում ռազմաքաղաքական ինտեգրման խորացմանն էին ուղղված 1992 թ. հուլիսի 6-ին Մոսկվայում ստորագրված «Հակաօդային պաշտպանության համակարգի մասին համաձայնագիրը» և նույն թվականի հոկտեմբերի 9-ին Բիշկեկում ստորագրված «Համագործակցության անդամ պետությունների արտաքին սահմաններին կայուն դրության ապահովմանն ուղղված համագործակցության մասին համաձայնագիրը»¹⁶: ԱՊՀ անդամ պետությունների արտաքին սահմանների պաշտպանության ամրապնդմանն ուղղված քայլեր արվեցին նաև հետագայում: 1994 թ. սեպտեմբերի 9-ին Մոսկվայում ստորագրվեց «Համագործակցության մասնակից պետությունների Սահմանա-

¹⁵ «Договор о коллективной безопасности».

¹⁶ Стн «Соглашение о системе противовоздушной обороны». «Содружество», 1992, № 6; «Соглашение о сотрудничестве государств-участников Содружества по обеспечению стабильного положения на их внешних границах». «Содружество», 1992, № 7:

պահ գորքերին հատուկ տեխնիկայի և այլ նյութական միջոցների արտոնյալ մատակարարումների մասին համաձայնագիրը»¹⁷:

ԱՊՀ շրջանակներում համագործակցության մեխանիզմների կատարելագործման և դրանց արդյունավետության մակարդակի բարձրացման, այն ավելի միասնական և գործունե կառույցի վերածելու նպատակով 1993 թ. հունվարի 22-ին Սինսկում Համագործակցության պետությունների ղեկավարների խորհրդի նիստում ընդունվեց ԱՊՀ Կանոնադրությունը, որն ուժի մեջ մտավ 1994 թ. հունվարի 22-ին¹⁸: Կանոնադրության ընդունումը ևս մեկ քայլ էր Համագործակցությունը միջազգային չափանիշներին համապատասխանեցնելու ուղղությամբ:

Հետխորհրդային տարածքում ավելի ու ավելի լայն տարածում էր ստանում քաղաքական, գիտատեխնիկական, մշակութային և հատկապես տնտեսական վերաինտեգրման գաղափարը: Անկախության առաջին փուլի փորձը նախկին խորհրդային հանրապետություններին ցույց տվեց, որ Արևմուտքի հետ կապված հույսերն արդարացված չէին, արևմտյան շուկաները փակ էին ԱՊՀ երկրների արդյունաբերական ապրանքների համար, շարունակում էին ուժի մեջ մնալ նորանկախ պետությունների նկատմամբ մի շարք խտրական նորմեր:

1990-ական թթ. սկզբին հետխորհրդային տարածքում ինտեգրումային գործընթացները առաջին քայլերն էին համագործակցության մեխանիզմների կատարելագործման և ԱՊՀ-ն արդյունավետ կերպով գործող կազմակերպության վերածելու ուղղությամբ:

Հետագա տարիներին ԱՊՀ անդամ պետությունների միջև համագործակցությունն էլ ավելի ամրապնդվեց, միջպետական կապերը զնալով համակարգված բնույթ էին ստանում և ընդգրկում նոր ոլորտներ: ԱՊՀ անդամ պետություններն աստիճանաբար հաղթահարում էին անկախության առաջին տարիների դժվարությունները, մտնում զարգացման համեմատաբար ավելի կայուն փուլ և հստակեցնում իրենց քաղաքական դիրքորոշումներն ու առաջնահերթությունները: Այդ առումով զգալի նշանակություն ունեցան 2000 թ. Վ. Պուտինի իշխանության գալուց հետո Ռուսաստանի տնտեսական դրության բարելավումը, միջազգային դիրքերի ամրապնդումը և հետխորհրդային տարածքում ռուսաստանյան քաղաքականության ակտիվացումը՝ նպատակաուղղված ինտեգրման գործընթացների զարգացմանը: 21-րդ դարի սկզբին ԱՊՀ անդամ պետությունները զարգացնում են համագործակցությունը տարբեր ոլորտներում, մասնավորապես՝ ռազմաքաղաքական ոլորտում: 2002 թ. մայիսին ՀԱՊ-ի մասնակից պետությունների բարձրագույն քաղաքական մարմնի՝ Հավաքական անվտանգության խորհրդի (ՀԱԽ) հոբելյանական նստաշրջանում որոշում ընդունվեց այդ պայմանագրի հիման վրա ստեղծել միջազգային տարածաշրջանային կազմակերպություն՝ Հավաքական անվտանգության պայմանագրի կազմակերպութ-

¹⁷ Стн «Соглашение о льготных поставках Пограничным войскам государств-участников Содружества специальной техники Пограничных войск и других материальных средств». «Бюллетень международных договоров», 1995, № 5:

¹⁸ Стн «Устав Содружества Независимых Государств». «Действующее международное право», т. 1. М., 1996, сс. 719–730:

յունը (ՀԱՊԿ)¹⁹: ՀԱՊԿ-ի անդամ պետությունների անվտանգության հետագա ամրապնդման նպատակով ՀԱԽ-ի 2009 թ. ընդունած որոշումներով ստեղծվեցին կազմակերպության Արագ արձագանքման հավաքական ուժերը, որոնց ստորաբաժանումների առաջին զորավարություններն անցկացվեցին 2009–2010 թթ.²⁰: ՀԱՊԿ-ի արագ արձագանքման ուժերի «Փոխգործակցություն-2012» համատեղ զորավարությունները, որոնք անցկացվեցին 2012 թ. սեպտեմբերին Հայաստանում²¹, զգալիորեն ամրապնդեցին կազմակերպության անդամ պետությունների համագործակցությունը:

21-րդ դարի սկզբին ԱՊՀ անդամ պետությունների համագործակցությունը զարգանում է նաև տնտեսական ոլորտում: Հետխորհրդային տարածքում Ռուսաստանի քաղաքականության ակտիվացման շնորհիվ 2000 թ. ստեղծվեց Եվրասիական տնտեսական ընկերակցությունը (ԵվրԱզԵՍ), որի հիմնադիր պետություններից է Ռուսաստանի Դաշնությունը: Հայաստանը միջազգային այդ կազմակերպությունում ունի դիտորդի կարգավիճակ²²:

Հետխորհրդային պետությունների համագործակցությունը ԱՊՀ և ՀԱՊԿ-ի շրջանակներում այսօր էլ զգալի դեր է խաղում նրանց անվտանգության և կայունության ապահովման, սոցիալ-տնտեսական խնդիրների լուծման և միջազգային ասպարեզում դիրքերի պահպանման ու ամրապնդման գործում:

Ամփոփելով այս համառոտ վերլուծությունը՝ հարկ ենք համարում նշել, որ, մեր կարծիքով, ԱՊՀ կազմավորման շնորհիվ նախկին խորհրդային հանրապետությունները հիմնականում զերծ մնացին պատերազմներից և հումանիտար աղետներից, ընդհանուր առմամբ պահպանվեցին միջհանրապետական առևտրատնտեսական կապերը, իսկ միջպետական հարաբերությունները կարգավորվում էին բազմաթիվ իրավական փաստաթղթերով:

¹⁹ Տե՛ս «Вопросы формирования системы коллективной безопасности» (<http://www.dkb.gov.ru/start/index.htm>):

²⁰ Տե՛ս «Коллективные силы оперативного реагирования Организации Договора о коллективной безопасности». ПРЕСС-РЕЛИЗ 2010 (<http://www.dkb.gov.ru/ksor/ksor.pdf>):

²¹ Տե՛ս «Учение КСОР ОДКБ «Взаимодействие-2012» в Армении завершилось победой союзников», 19.09.2012 (http://odkb-csto.org/news/detail.php?ELEMENT_ID=1135&sphrase_id=1333):

²² Տե՛ս «Евразийское экономическое сообщество» (<http://center.gov.by/evrazes.html>):

ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

**НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ
ИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ НА ПОСТСОВЕТСКОМ
ПРОСТРАНСТВЕ: УЧАСТИЕ АРМЕНИИ И РОССИИ (1991–1994 ГГ.)**

Л. Л. УЛУБАБЯН, лектор кафедры истории армянского народа ЕГУ

РЕЗЮМЕ

После распада СССР на постсоветском пространстве образовался политический вакуум, для заполнения которого было создано Содружество Независимых Государств.

В 1991–1994 гг. государствами СНГ был подписан ряд многосторонних договоров и соглашений, касающихся различных сфер межгосударственных отношений. Однако большинство из них в силу объективных и субъективных причин не выполнялось. Наиболее успешно сотрудничество между государствами Содружества развивалось в военно-политической сфере. В этой связи важно отметить подписание шестью государствами организации 15 мая 1992 г. в Ташкенте Договора о коллективной безопасности. Это сыграло существенную роль в деле сохранения стабильности и обеспечения безопасности на постсоветском пространстве.

Для Армении, находящейся в сложном Южно-кавказском регионе, этот договор был особенно важен, так как республика в этот период находилась в состоянии необъявленной войны, спровоцированной Азербайджаном, а также в связи с пантюркистскими притязаниями Турции. России Договор давал возможность сохранить свое военно-политическое влияние на большей части постсоветского пространства, что было особенно важно в условиях расширения НАТО на восток.

Хотя в начале 1990-х гг. интеграционные процессы на постсоветском пространстве проходили болезненно, часто не приводя к желаемому результату, тем не менее они имели важное значение в деле формирования атмосферы сотрудничества на этом пространстве, мирного урегулирования целого ряда сложных проблем, существующих между бывшими советскими республиками, сохранения накопленного в прошлом положительного опыта двусторонних и многосторонних связей. Это были первые шаги интеграции постсоветских государств на новой основе, нацеленные на создание базы для совершенствования механизмов сотрудничества между ними в последующие годы и превращения СНГ в эффективно действующую организацию.

MILITARY POLITICAL HISTORY

**SOME HISTORIC ISSUES OF THE INTEGRATION PROCESSES
IN THE POST-SOVIET SPACE: ARMENIA'S AND RUSSIA'S
PARTICIPATION (1991–1994)**

L. L. ULUBABYAN, Lecturer, Chair of the Armenian History, YSU

SUMMARY

After the USSR breakup a political vacuum emerged in the post-Soviet space, and to fill it the Commonwealth of Independent States was organized.

In 1991-1994 the CIS member states signed a whole number of multilateral treaties and agreements, touching on various spheres of interstate relations. However, for some objective or subjective reasons many of them have never been put into force. The most successful cooperation among the CIS members has been developed in the military sphere. In this regard it is worthwhile to mention the signing of the Collective Security Treaty in Tashkent on 15 May, 1992 by six members of the organization. It has played a serious role in maintaining stability and guaranteeing security in the post-Soviet space.

For Armenia, situated in the complicated South-Caucasian region, this treaty was of utmost significance, since in that period the republic was in the state of undeclared war provoked by Azerbaijan, as well as due to Turkey's Pan-Turkic ambitions. The Treaty enabled Russia to keep its military-political hold on a greater part of the post-Soviet space, which was in particular important in terms of NATO expansion to the East.

Although at the beginning of 1990s the integration processes in the post-Soviet space went painful, often missing the desirable outcomes, nevertheless, they had a serious importance in shaping the atmosphere of cooperation in this very space, the peaceful settlement of a whole number of complicated issues existing among the former Soviet republics and in keeping the accumulated positive experience by bilateral and multilateral relations in the past. These were the first integration steps by the post-Soviet states on this background, targeted at the creation of a basis for improving cooperation mechanisms among them in the years to come and transformation of the CIS into an effectively functioning organization.

**ՀՀ ԶՈՒ-Ի ԱՏԵՂԾՄԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ
ՀԱՐՅԻ ՇՈՒՐՁ (1990–1994 ԹԹ.)**

*Է. Վ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ, պատմական գիտությունների թեկնածու,
Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ*

Հայաստանի Հանրապետության Ձինված ուժերը՝ Հայոց բանակը, անցել է հաղթանակների ու նվաճումների փառահեղ ուղի: Այդ իրադարձությունների վերաբերյալ աղբյուրագիտական նշանակություն ունեցող իրավական փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս ոչ միայն վերաիմաստավորելու անցյալը, գնահատելու ներկան, այլև մշակելու նոր հաղթանակների ուղենիշները:

Ադրբեջանի կողմից պարտադրված պատերազմի մեջ ներքաշված նորանկախ Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի համար ավելի քան հրատապ դարձավ իրենց բնակչության գոյության ապահովման խնդիրը: ՌԻստի և Ձինված ուժերի ստեղծումը հավասարագոր էր լինել-չլինելու երկրնորանքին: Այս բարդ իրավիճակում Հայաստանի իշխանությունները կայացրին անվտանգության ապահովմանն ուղղված այնպիսի իրավական ու քաղաքական որոշումներ, որոնք կարևոր նշանակություն ունեցան հետագայում ազգային բանակի ստեղծման համար: Այսպես, հայրենական զինուժի ստեղծմանն էր միտված հանրապետությունում զարմանալի գորակոչը ժամանակավորապես դադարեցնելու մասին ՀԽՍՀ ԳԽ 1990 թ. մայիսի 3-ի որոշումը¹: Այս պատմական որոշմամբ հնարավորություն ստեղծվեց գորակոչային տարիքի երիտասարդներին մնալու հայրենիքում և հետագայում իրենց ներդրումն ունենալու երկրի պաշտպանության գործում:

ԽՍՀՄ փլուզմանը զուգընթաց թուլացել էր խորհրդային բանակի նկատմամբ վերահսկողությունը, սպայական կազմի մի զգալի մասը ակնհայտորեն ոչ օբյեկտիվ էր վերաբերվում հայազգի ժամկետային պարտադիր զինծառայողներին, ինչի հետևանքով մեծ թվով հայ զորակոչիկներ ստիպված լքում էին իրենց զորամասերը: Ճիշտ կողմնորոշվելով ստեղծված իրավիճակում՝ խորհրդարանը նույն թվականի մայիսի 3-ի որոշմամբ խորհրդային բանակի զորամասերից հարկադրաբար հեռացած հայ զինծառայողներին ազատեց քրեական պատասխանատվությունից և իրավունք տվեց ծառայությունը շարունակելու Հայկական

¹ Տես «ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի որոշումը Հայկական ԽՍՀ-ում 1990 թվականի զարմանալի գորակոչի ժամանակավոր դադարեցման մասին», 3 մայիսի 1990 թ.: «Խորհրդային Հայաստան», 1990 թ. մայիսի 12:

ԽՍՀ տարածքում տեղակայված գործառնություն²: Այդ որոշումը կարևոր էր ոչ միայն իրավական առումով, այլև բարոյահոգեբանական կլիմայի բարելավման տեսանկյունից:

1990 թ. օգոստոսի 21-ին ՀԽՍՀ Նախարարների խորհուրդը որոշում ընդունեց ՆԳ նախարարությանն առընթեր պաշտպանության ստորաբաժանումներ ստեղծելու մասին³:

Հայաստանը ավելի ակտիվ գործնական քայլերի դիմեց Անկախության հռչակագրի ընդունումից հետո: 1990 թ. հոկտեմբերի 5-ին ձևավորվեց Հայաստանի Հանրապետության հատուկ զույնը⁴: ՀՀ ԳԽ ընդունած որոշմամբ հանրապետության տարածքում դադարեցվեց համընդհանուր զինապարտության մասին ԽՍՀՄ օրենքի գործողությունը⁵: Խորհրդարանի որոշման հիման վրա 1990 թ. նոյեմբերի 10-ին Նախարարների խորհրդի ընդունած որոշմամբ անցկացվեց ժամկետային զինվորական ծառայության գորակոչ⁶: Դրա նպատակն էր հանրապետությունում տեղակայված գործառնությունը համալրել բացառապես հայ զորակոչիկներով: Հասկանալի է, որ Հայաստանի իշխանությունները, մեծացնելով ՀՀ տարածքում տեղակայված ԽՍՀՄ բանակային ստորաբաժանումներում ժամկետային ծառայություն անցնող հայ երիտասարդների թիվը, ցանկանում էին դնել ապագա հայոց ազգային բանակի հիմքը: Այդ նպատակով ՀՀ Կառավարության որոշումներով հանրապետության տարածքում տեղակայված գործառնություն անցկացվում էին նաև պահեստազորի սպաների, սերժանտների ու շարքայինների ուսումնական հավաքներ⁷ և այլն: Սակայն իրադարձություններն այլ կերպ զարգացան: Ինչպես նշվեց, ՀՀ Ջինված ուժերի ստեղծումը տեղի էր ունենում ռազմական գործողություններին զուգահեռաբար: ՈՒստի և Հայոց բանակի հիմքը դարձան նաև հանուն Արցախ աշխարհի գոյամարտի ելած շուրջ 8 տասնյակ երկրապահ կամավորական շոկատները⁸:

Մինևույն ժամանակ, ակնհայտ դարձավ, որ գոյություն ունեցող պաշտպա-

² Տես ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի 1990 թ. մայիսի 3-ի «Խորհրդային բանակի գործառնությունից հարկադրաբար հեռացած հայ զինծառայողների հետագա ծառայության մասին» որոշումը («Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր», 1990, հմ. 9 (965)):

³ Տես Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 113, ց. 163, գ. 398, թ. 1–3:

⁴ Տես «ՀՀ ստեղծման տարեգրությունից»: «Հայաստանի Հանրապետություն», 1990 թ. հոկտեմբերի 9:

⁵ Տես «ՀՀ ԳԽ որոշումը Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիների 1990 թվականի զորակոչի մասին», 17 հոկտեմբերի 1990 թ.: «Հայաստանի Հանրապետություն», 1990 թ. հոկտեմբերի 19:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 163, գ. 487, թ. 1–5:

⁷ Տես «Հայաստանի Հանրապետության նախարարների խորհրդի որոշումը Հայաստանի Հանրապետության տարածքում տեղաբաշխված զինվորական մասերին կից պահեստի սպաների, սերժանտների և զինվորների ուսումնական հավաքի և պատրաստման միջոցառումների վերսկսման մասին», 12 փետրվարի 1991 թ.: «Հայաստանի Հանրապետություն», 1991 թ. փետրվարի 13:

⁸ Տես «ՀՀ Պաշտպանության նախարար Սերժ Սարգսյանի ելույթը ՀՀ Ջինված ուժերի կազմավորման 10-րդ տարելիցին նվիրված հանդիսավոր նիստում»: «ՀԲ», 2002, հմ. 1–2:

նական համակարգը չէր կարող լինել հանրապետության անվտանգության ապահովման և նրա քաղաքացիների կյանքի անձեռնմխելիության հուսալի երաշխիք: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը՝ ՀՀ Նախարարների խորհուրդը 1990 թվականի դեկտեմբերի կարգադրությամբ ձևավորեց կառավարական հանձնաժողով, որը պետք է մշակեր կոնկրետ առաջարկություններ պաշտպանության համապատասխան պետական մարմին ստեղծելու վերաբերյալ⁹: Դեռ 1990 թ. օգոստոսից ՀՀ ԳԽ-ում գործում էր պաշտպանության և ներքին գործերի հանձնաժողովը, որի նախագահն էր Վ. Սարգսյանը¹⁰: Հետագայում Վ. Սարգսյանը դարձավ նոր կառույցի՝ հանրապետության զինվորական գերատեսչությունների աշխատանքների համադասման կոմիտեի նախագահը¹¹:

1991 թ. մայիսի 4-ին ՀՀ Կառավարության որոշմամբ ստեղծվեց Նախարարների խորհրդին առընթեր Պաշտպանության պետական կոմիտե¹², որն իրականացնում էր ուղրտի բարձրագույն պետական գերատեսչության գործառույթները:

1991 թ. սեպտեմբերի 25-ին ՀՀ Գերագույն խորհուրդն ընդունեց «Անկախ պետականության հիմնադրույթների մասին» սահմանադրական օրենքը, որտեղ, մասնավորապես, ասվում էր, որ երկրի պաշտպանության և ազգային անվտանգության ապահովման նպատակով Հայաստանի Հանրապետությունը կազմավորում է Ջինված ուժեր և հայտարարում համընդհանուր զինապարտություն¹³: Հանրապետության Ջինված ուժերի համակարգի ձևավորման տրամաբանական շարունակությունն էր նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության նախարարության հիմնադրումը: Այդ ուղղությամբ առաջին քայլը դարձավ խորհրդարանի կողմից 1991 թ. դեկտեմբերի 4-ին կառավարության կազմն ու կառուցվածքը սահմանող օրենքի ընդունումը, որի համաձայն ՀՀ Կառավարության կառուցվածքում նախատեսված էր ստեղծել նաև պաշտպանության նախարարություն¹⁴:

⁹ Տես «ՀՀ նախարարների խորհրդի կարգադրությունը»: «Հայաստանի Հանրապետություն», 1990 թ. դեկտեմբերի 7:

¹⁰ Տես ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի 1990 թ. օգոստոսի 16-ի «Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պաշտպանության և ներքին գործերի հարցերի մշտական հանձնաժողովի կազմն ընդունելու մասին» որոշումը («Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր», 1990 թ. օգոստոսի 23, հմ. 15 (971)):

¹¹ Տես «ՀՀ նախարարների խորհրդի որոշումը զինվորական գերատեսչությունների աշխատանքի կոորդինացման կոմիտե ստեղծելու մասին»: «Հայաստանի Հանրապետություն», 1991 թ. փետրվարի 19:

¹² Տես «ՀՀ նախարարների խորհրդի որոշումը ՀՀ նախարարների խորհրդին առընթեր պաշտպանության կոմիտե ստեղծելու մասին», 1991 թ. մայիսի 4: «Հայաստանի Հանրապետություն», 1991 թ. մայիսի 7:

¹³ Տես «Անկախ պետականության հիմնադրույթների մասին» ՀՀ 1991 թ. սեպտեմբերի 25-ի սահմանադրական օրենքը (Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր հմ. 8 (998), 1991 թ. սեպտեմբերի 30):

¹⁴ Տես «ՀՀ Կառավարության կազմի և կառուցվածքի մասին» ՀՀ 1991 թ. դեկտեմբերի 4-ի օրենքը («Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր», 15 դեկտեմբերի 1991 թ., հմ. 23 (1003)):

ՀՀ Նախագահի 1991 թ. դեկտեմբերի 5-ի հրամանագրով ձևավորված կառավարությունում Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության նախարար նշանակվեց Վ. Սարգսյանը¹⁵, որն էլ, ըստ էության, ձեռնամուխ եղավ նորանկախ Հայաստանի համար հույժ կարևոր նշանակություն ունեցող գերատեսչության կայացմանը:

Հայաստանի անկախացմանը անմիջականորեն հաջորդած ժամանակահատվածում բանակաշինության բնագավառի կարևորագույն իրադարձություններից էր ՀՀ ԳԽ 1991 թ. դեկտեմբերի 9-ի «Ձինապարտության մասին» օրենքը, որով հանրապետությունում ստեղծվեց պարտադիր զինվորական ծառայություն¹⁶:

Նույն թվականի դեկտեմբերի 27-ին ՀՀ ԳԽ-ն հաստատեց ՀՀ ՁՈՒ-ի զինծառայողների երդման տեքստը¹⁷: Իրավական բոլոր հիմքերն ստեղծելուց հետո ՀՀ Կառավարությունն արդեն 1992 թ. հունվարի 28-ին ընդունեց «Հայաստանի Հանրապետության Պաշտպանության նախարարության մասին» հմ. 62 պատմական որոշումը՝ դրանով իսկ ազդարարելով Հայոց ազգային բանակի ստեղծումը¹⁸: Հայ ժողովրդի համար այդ բախտորոշ որոշմամբ Հայաստանի Հանրապետության Ձինված ուժերի հիմքը դարձան համակարգի ղեկավար գերատեսչության ենթակայությանը հանձնված հանրապետական զինվորական կոմիսարիատը, քաղաքացիական պաշտպանության գունդը, հանրապետական քաղաքացիական պաշտպանության հրամանատարական դիտակետը, Կիրովականում տեղակայված ՀՀ շինարարության նախարարության հմ. 606 շինվարչության հիմքի վրա ստեղծված զորամասը, ՀՀ ՆԳ նախարարության միլիցիայի պարեկապահակային գունդը, հատուկ նախանշանակման օպերատիվ գունդը¹⁹ և այլն: Եվ այսպես. մի կողմից՝ ինտենսիվորեն ընթանում էր բանակային կառուցվածքի ձևավորումը, նրա իրավական ամրագրումը, մյուս կողմից՝ նորաստեղծ բանակային կազմավորումները գտնվում էին փաստացի պատերազմական վիճակում:

Հետագայում էլ անկախ պետության կայուն զարգացումը ուղղակիորեն կապված էր Հայոց բանակի մարտունակության հետ: Պետական ինքնիշխանության որակապես նոր մակարդակ էր նշանավորում Հայոց բանակի համալրման նպատակով ՀՀ Նախագահի 1992 թ. ապրիլի 18-ի հրամանագրով հան-

¹⁵ Տես ՀՀ Նախագահի 1991 թ. դեկտեմբերի 5-ի «Վ. Չ. Սարգսյանին Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության նախարար նշանակելու մասին» հրամանագիրը («Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր», 1991, հմ. 23 (1003)):

¹⁶ Տես «Ձինապարտության մասին» ՀՀ 1991 թ. դեկտեմբերի 9-ի օրենքը («Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժամանակագրական ժողովածու (1990–1995 թթ.)»: Ե., 1995, էջ 194–206):

¹⁷ Տես ՀՀ Գերագույն խորհրդի 1991 թ. դեկտեմբերի 27-ի «Հայաստանի Հանրապետության Ձինված ուժերում ծառայողի երդման տեքստը որպես հիմք ընդունելու մասին» հմ. Ն.-0500-1 որոշումը (<http://95.140.200.36/views/act.aspx?aid=3334&sc=r1>):

¹⁸ Տես ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 167, գ. 62, ք. 1–3:

¹⁹ Տես ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 167, գ. 62, ք. 2–3:

քապետությունում անցկացված առաջին գորակոչը (1992 թ. մայիս–հունիս)²⁰: Այդ գործընթացը հաջողությամբ ղեկավարում էին ձևավորված գորակոչային կենտրոնական հանձնաժողովն ու գորակոչային բժշկական հանձնաժողովը²¹:

Նորանկախ Հայաստանի ազգային բանակի առաջին գորակոչիկները, որոնք համալրել էին ղեկավարող հային հմ. 1 գունդը, մարտի 22-ին իրենց երդումը տվեցին խմբովի, իսկ գունդը հետագայում համալրած մարտիկները, ինչպես կարգն էր, երդում էին տալիս առանձին-առանձին²²: Հանրապետության նախագահի հրամանագրով աշնանը անցկացվեց նաև առաջին խմբի պահեստագործի սպաների գորակոչ, որոնց ծառայության ժամկետը ազգային բանակում սահմանվեց 2 տարի²³: Պաշտպանական կառույցի առանձնահատկություններով պայմանավորված իրավահարաբերությունների կարգավորման նպատակով 1992 թ. օգոստոսին ՀՀ դատախազության համակարգում ստեղծվեց զինվորական դատախազություն²⁴: ՀՀ Նախագահի 1992 թ. նոյեմբերի հրամանագրով Հայաստանի Զինված ուժերում մտցվեց նաև պայմանագրային զինվորական ծառայություն²⁵:

Հայոց հզոր բանակի կայացումը նշանավորվեց նորանկախ Հայաստանի՝ 1993 թ. մայիսի 28-ին Հանրապետության հրապարակում տեղի ունեցած առաջին գորահանդեսով²⁶: Հայաստանի Զինված ուժերի կայացման, նրա մարտունակության ամրապնդման ուղղությամբ ձեռնարկված կարևորագույն միջոցառումներից էր պահեստագործի սպաների և զինապարտների վարժական, եռամսյա պարբերական հավաքների անցկացումը, որի մասին ՀՀ Կառավարության համապատասխան որոշումը կայացվել էր 1993 թ. հուլիսի 15-ին²⁷: Բանակաշինության գործընթացում կարևոր քայլ էր 1993 թ. հունվարին «Զինծառայողների և նրանց ընտանիքների անդամների սոցիալական ապահովության մասին» օրենքի ընդունումը: Այդ օրենքով սահմանվեցին ՀՀ զինծառայողների և նրանց ընտանիքների անդամների կենսաթոշակային ապահովման, ինչպես նաև սո-

²⁰ Տես ՀՀ Նախագահի 1992 թ. ապրիլի 18-ի «1992 թվականի գարնանային գորակոչ անցկացնելու մասին» հրամանագիրը («Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր», 1992, հմ. 8 (1012)):

²¹ Տես ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 167, գ. 248, ք. 1–2:

²² Տես «Երդում գնդի դրոշի ներքո»: «Հայաստանի Հանրապետություն», 1992 թ. մայիսի 26:

²³ Տես ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 167, գ. 511, ք. 1–2. *Ասկ`* ՀՀ Նախագահի 1992 թ. հոկտեմբերի 18-ի «1992 թվականի աշնանային գորակոչ անցկացնելու մասին» հրամանագիրը («Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր», 1992, հմ. 20 (1024)):

²⁴ Տես «ՀՀ դատախազության համակարգում զինվորական դատախազություն ստեղծելու մասին» ՀՀ 1992 թ. օգոստոսի 10-ի օրենքը («Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր», 1992, հմ. 15–16 (1019–1020)):

²⁵ Տես ՀՀ Նախագահի 1992 թ. նոյեմբերի 24-ի «ՀՀ Զինված ուժերում պայմանագրային զինվորական ծառայության մասին» հրամանագիրը («Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր», 1992, հմ. 21–22 (1025–1026)):

²⁶ Տես «Կա՛ Հայոց ազգային բանակը»: «Հայաստանի Հանրապետություն», 1993 թ. մայիսի 29:

²⁷ Տես ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 171, գ. 278, ք. 1–2:

ցիալական պաշտպանության իրավական, տնտեսական ու կազմակերպական դրույթները²⁸: Հայաստանի Հանրապետության Ձինված ուժերում ամբողջությամբ պահպանվեցին զինծառայողների՝ խորհրդային բանակում գոյություն ունեցած զինվորական կոչումները²⁹: ՀՀ ԳԽ 1994 թ. ապրիլի 22-ին ընդունված «Հայաստանի Հանրապետության պետական պարզևների մասին» օրենքով սահմանվեցին ՀՀ զինվորական պարզևները՝ Հայրենիքի շքանշան, Մարտական խաչի 1-ին աստիճանի և Մարտական խաչի 2-րդ աստիճանի շքանշանները, Արիության մեդալը, Մարտական ծառայության մեդալը³⁰: Նորանկախ Հայաստանի զինվորական պարզևներն առաջին անգամ շնորհվեցին 1994 թվականին Հայաստանի Հանրապետության անկախության տոնի առթիվ: ՀՀ Նախագահի մայիսի 28-ի հրամանագրով ՀՀ Ձինված ուժերի ավելի քան երեք տասնյակ ավագ և կրտսեր սպաներ, շարքայիններ և ազատամարտիկներ պարզևատրվեցին Մարտական խաչի 1-ին և 2-րդ աստիճանի շքանշաններով, Արիության և Մարտական ծառայության մեդալներով³¹:

Նորանկախ ինքնիշխանության հետագա ամրապնդման առումով հույժ կարևոր էր նաև զինվորական ուսումնական հաստատությունների հիմնումը: Հայաստանի Հանրապետության Կառավարության 1994 թ. հունիսի 24-ի հմ. 279 որոշմամբ ԵՊՀ ռազմագիտական ամբիոնի հենքի վրա կազմավորվեց ՀՀ ՊՆ բարձրագույն զինվորական բազմաբնույթ հրամանատարական ուսումնարանը³², որը 1998 թ. վերակազմավորվեց ռազմական ինստիտուտի³³: 1994 թ. սեպտեմբերին Կառավարության որոշմամբ ստեղծվեց ՀՀ պաշտպանության նախարարության ռազմաավիացիոն թռիչքատեխնիկական ուսումնարանը³⁴, իսկ 1994 թ. մայիսի 19-ի հմ. 232 որոշմամբ Երևանի պետական բժշկական ինստիտուտի

²⁸ Տես «Ձինծառայողների և նրանց ընտանիքների անդամների սոցիալական ապահովության մասին» ՀՀ 1993 թ. հունվարի 7-ի օրենքը («Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր», հմ. 1–2 (1029–1030), 1993 թ.):

²⁹ Տես «ՀՀ զինված ուժերի զինծառայողների զինվորական կոչումների մասին» ՀՀ 1992 թ. մարտի 23-ի օրենքը («Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր», 1992, հմ. 6 (1010)):

³⁰ Տես «Հայաստանի Հանրապետության պետական պարզևների մասին» ՀՀ 1994 թ. ապրիլի 22-ի օրենքը («Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր», հմ. 8 (1060), 1994 թ. ապրիլի 30):

³¹ Տես «Հայրենիքի առաջին պետական պարզևները»: «Հայաստանի Հանրապետություն», 1994 թ. մայիսի 31:

³² Տես ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 171, գ. 264, թ. 1–2:

³³ Տես ՀՀ Կառավարության 1998 թ. հունվարի 16-ի «ՀՀ պաշտպանության նախարարության բազմաբնույթ ռազմական հրամանատարական ուսումնարանը ՀՀ պաշտպանության նախարարության ռազմական ինստիտուտի վերակազմավորելու մասին» որոշումը («Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր», 1998, հմ. 3 (36)): 2000 թ. փետրվարին ՀՀ Նախագահի հրամանով ռազմական ինստիտուտը անվանակոչվեց Վազգեն Սարգսյանի անունով:

³⁴ Տես ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 171, գ. 428, թ. 1–2: Այն 2001 թ. կերպավորվեց ՊՆ բարձրագույն ուսումնական հաստատության՝ ռազմաավիացիոն ինստիտուտի, որը չորս տարի անց պաշտպանության նախարարի հրամանով կոչվեց մարշալ Արմենակ Խանփերյանցի անունով:

բուժծառայության կազմակերպման և էքստրենալ բժշկության ամբիոնի հիմքի վրա ստեղծվեց ռազմաբժշկական ֆակուլտետը³⁵:

ՀՀ Պաշտպանության նախկին նախարար, ներկայումս՝ ՀՀ Նախագահ Սերժ Սարգսյանը Ձինված ուժերի կազմավորման 10-րդ տարելիցին նվիրված հանդիսավոր նիստում անդրադարձել է խաղաղ պայմաններում նորաստեղծ բանակի հետագա անելիքներին. «Արդեն խաղաղ պայմաններում նորաստեղծ բանակը, նրա հրամանատարական կազմը հնարավորություն ստացան լծվելու բանակաշինության գործին՝ ուշադրություն դարձնելով առավելապես բանակի ներքին խնդիրներին: Բանակաշինության գործընթացն ընդգրկեց ռազմական համակարգի առանց բացառության բոլոր ոլորտները՝ սկսած բանակային ենթակառույցների ստեղծումից մինչև անհրաժեշտ օրենսդրական հիմքի ապահովում»³⁶:

Այսօր արդեն ՀՀ Ձինված ուժերը թևակոխել են զարգացման որակական նոր փուլ: ՀՀ պաշտպանական բարեփոխումների շրջանակներում երկու փաստաթղթերի՝ «ՀՀ ազգային անվտանգության ռազմավարության»³⁷ և «ՀՀ ռազմական դոկտրինի»³⁸ մշակումը հնարավորություն ընձեռեց ուրվագծելու պաշտպանության նախարարության և Ձինված ուժերի բոլոր ստորաբաժանումների զարգացման խնդիրները: ՀՀ Պաշտպանության նախարար Ս. Օհանյանը ներկա փուլի համար կարևորում է «Ժամանակակից սպառազինությամբ համալրված, մարտական բարձր պատրաստությամբ, բարձր բարոյահոգեբանական հատկանիշներով օժտված Ձինված ուժեր ունենալը, ինչը հնարավորություն կտա համարձակորեն մայելու Հայաստանի ու Արցախի ներկա և ապագա սպառնալիքներին ու մարտահրավերներին»³⁹:

³⁵ Տես ՀՀ Կառավարության 1994 թ. մայիսի 19-ի «Հայաստանի Հանրապետության պետական բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ուսանողների՝ պահեստագործի սպաների ծրագրով ռազմական պատրաստության հիմնադրույթները և այդ բուհերի ցանկը հաստատելու մասին» հմ. 232 որոշումը (<http://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=5467>):

³⁶ «ՀՀ Պաշտպանության նախարար Սերժ Սարգսյանի ելույթը Հայաստանի Հանրապետության Ձինված ուժերի կազմավորման 10-րդ տարելիցին նվիրված հանդիսավոր նիստում»: «ՀԲ», 2002, հմ. 1–2:

³⁷ «Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգության ռազմավարության»: «Հայկական բանակ» ռազմագիտական հանդեսի հատուկ թողարկում, 2007:

³⁸ «Հայաստանի Հանրապետության ռազմական դոկտրին»: «Աշխատանքային տետրեր», 2007, հմ. 4:

³⁹ *Ս. Մ. Օհանյան*, Հայաստանի Հանրապետության Ձինված ուժերի անցած ուղին, ներկան և ապագան: «ՀԲ», 2012, հմ. 1–2:

ВОЕННАЯ ИСТОРИЯ**К ВОПРОСУ О ПРАВОВОМ ОБЕСПЕЧЕНИИ СОЗДАНИЯ ВС РА
(1990–1994 ГГ.)**

*Э. В. ПОГОСЯН, кандидат исторических наук,
доцент кафедры Армянской истории ЕГПУ им. Х. Абовяна*

РЕЗЮМЕ

С первых дней обретения независимости Армения оказалась в состоянии жесткой конфронтации с Азербайджаном, а затем подверглась военной агрессии с его стороны. В подобных условиях более чем актуальной стала задача обеспечения безопасности населения. С этой целью в 1990–1994 гг. был принят ряд политико-правовых актов, которые в то же время стали основой для формирования ВС РА: в частности: 3 мая 1990 г.–«Постановление Верховного Совета АрмССР о временном приостановлении весеннего призыва 1990 г. в Армянской ССР», 3 мая 1990 г.–«О дальнейшем прохождении службы военнослужащих армянской национальности, вынужденно покинувшими войсковые части Советской армии», Решение Совета Министров РА от 4 мая 1991 г.–«О создании Комитета по обороне при Совете Министров РА», 25 сентября 1991 г. Верховный совет РА принял «Конституционный закон Республики Армения об основах независимой государственности», 9 декабря 1991 г.–«О воинской обязанности» и ряд других законов, которые сформировали прочную правовую базу для создания ВС. 28 января 1992 г. Правительство РА приняло историческое решение «О Министерстве обороны Республики Армения», тем самым юридически закрепив создание армянской национальной армии. В дальнейшем, совершенствование нормативной правовой базы, регулирующей отношения в сфере обороны, было продолжено и уже затрагивало отдельные сферы жизнедеятельности ВС РА.

MILITARY HISTORY**ON THE ISSUE OF LEGAL SUPPORT TO THE FORMATION
OF THE RA ARMED FORCES (1990–1994)**

*E. V. POGHOSYAN, PhD in History, Associate Professor, Armenian
History Chair, ASPU after Kh. Abovyan*

SUMMARY

Since the first days of its independence Armenia has been in tough confrontation with Azerbaijan, and then subjected to military aggression by the latter. In such circumstances, the task to ensure the public security became more than just topical. To this end, in 1990–1994 a number of political-legal acts was

adopted which at the same time became the basis for the formation of the RA Armed Forces. In particular, May 3, 1990 «The Decree of the Supreme Soviet of the Armenian SSR on the suspension of the spring draft in 1990 in the Armenian SSR», May 3, 1990 «On further service of the military personnel of Armenian nationality forced to leave the military units of the Soviet Army», the RA Council of Ministers Decision, May 4, 1991 «On the establishment of the Defense Committee under the RA Council of Ministers» 25 September, 1991. The RA Supreme Soviet adopted on December 9, 1991 «Constitutional Law of the Republic of Armenia on the fundamentals of independent statehood», «On duty of service» and a number of other laws that created a strong legal basis for the creation of the Armed Forces.

On January 28, 1992 the RA Government accepted the historic decision «On the Ministry of Defense of the Republic of Armenia»; thereby validating the creation of the Armenian National Army. Later, the improvement of the normative legal framework regulating the defense relations was continued and already touched upon particular spheres of the RA Armed Forces' activity.

**ԳԵՆԵՐԱԼ-ԼԵՅՏԵՆԱՆՏ
ՄՈՎՍԵՍ ՄԻԼԻԿՅԱՆ**

Մ. Լ. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր

Այս տարի լրացավ տաղանդավոր զորապետ, մեծ հայրենասեր Մովսես Միլիկյանի ծննդյան 150-րդ տարեդարձը:

Մովսես Բաբայի Միլիկյանը (Միլիկով) ծնվել է 1862 թ. սեպտեմբերի 14-ին Ելիզավետպոլի նահանգի Նուխիի գավառի Վարդաշեն գյուղում, կաղրային զինվորականի ընտանիքում (ծագումով՝ ուղի): Սկզբնական կրթությունն ստացել է Մոսկվայի 1-ին զինվորական զիմնագիայում: 1882 թ. զիմնագիան ավարտելուց հետո 20-ամյա Մովսես Միլիկյանը ուսումը շարունակել է Ալեքսանդրյան 3-րդ զինվորական ուսումնարանում: 1884 թ. օգոստոսին Միլիկյանն ստացել է պողպորուչիկի կոչում, գործուղվել Կովկասյան զինվորական օկրուգ և ծառայության է նշանակվել 155-րդ Կուրանյան հետևակային գնդում: 7 տարի և 7 ամիս եղել է վաշտի հրամանատար, ապա 2 տարի և 5 ամիս՝ գումարտակի հրամանատար: 1888 թ. օգոստոսի 14-ին նրան շնորհվել է պորուչիկի, 1895 թ. մարտի 15-ին՝ շտաբ-կապիտանի, իսկ 1900 թ. մայիսի 6-ին՝ կապիտանի զինվորական կոչում¹:

1904 թ. հունվարին Միլիկյանը գերազանցությամբ ավարտել է Օրենբուրգի սպայական հրաձգային դպրոցը: 1905 թ. փետրվարի 26-ին նրան շնորհվել է փոխգնդապետի զինվորական կոչում: 1910 թ. անբասիր ծառայության համար Միլիկյանը պարգևատրվել է Սբ. Ստանիսլավի 2-րդ աստիճանի շքանշանով²:

1910 թ. դեկտեմբերի 6-ին Միլիկյանին շնորհվել է գնդապետի զինվորական կոչում: 1911 թ. դեկտեմբերին Միլիկյանը ռուսական Էքսպեդիցիոն զորաջոկատի կազմում գործուղվել է Պարսկաստան և ծառայության անցել Թավրիզում:

Միլիկյանը առաջին համաշխարհային պատերազմին նախ՝ որպես 2-րդ հրաձգային դիվիզիայի 8-րդ գնդի հրամանատար, ապա՝ Վանի զորախմբի պետ, մասնակցել է Կովկասյան ռազմաճակատում թուրքական զորքերի դեմ մղված մարտական գործողություններին, մասնավորապես՝ Մուշի և Բիթլիսի համար մղվող մարտերին: Էրզրումի գրավման օպերացիայի ժամանակ Միլիկյանը ղեկավարել է վերջապահ զորքը: Քաղաքի գրավումից հետո Միլիկյանը

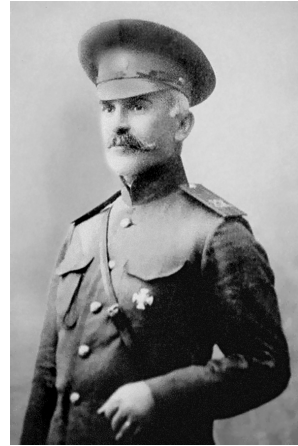
¹ Տես «Общий списокъ офицерскимъ чинамъ Русской Императорской Армии. Составленъ по 1-е Января 1910 г.». СПб., 1910, с. 789 (<http://book2191.narod.ru/1910spisokofficeram/Index.fr.html>):

² Տես նույն տեղում:

նշանակվել է Էրզրումի զինվորական պարետ: Մարտական ծառայությունների համար պարգևատրվել է մի շարք ռազմական շքանշաններով և Գեորգիյան զենքով³: 1917 թ. օգոստոսի 22-ին նրան շնորհվել է գեներալ-մայորի զինվորական կոչում⁴:

Ռուսական Կովկասյան ռազմաճակատի փլուզումից և ռազմական գործողությունների թատերաբեմից ռուսական բանակի զորամասերի հեռանալուց հետո Սիլիկյանը վերադարձել է Թիֆլիս: 1918 թ. հունվարին գեներալ Մովսես Սիլիկյանը նշանակվել է Հայկական կորպուսի 2-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար⁵: Իր եռանդուն և վճռական գործողությունների շնորհիվ կարճ ժամանակում ստեղծել է մարտունակ, կանոնավոր հայկական զորամասեր, որոնք հետագայում կարողացել են դիմակայել թուրքական արշավանքին:

1918 թ. մայիսին իրադրությունը ռազմաճակատում կտրուկ կերպով վատթարացավ: Թուրքական զորքը մեկը մյուսի հետևից գրավեց ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող Էրզրում, Սարիղամիշ, Կարս, Ալեքսանդրապոլ հայկական քաղաքները և հիմնական հարվածն ուղղեց Արարատյան դաշտավայրի վրա: Մայիսի 21-ին թուրքական 36-րդ դիվիզիան ներխուժեց Արարատյան դաշտավայր և գրավեց Սարդարապատ կայսրանն ու Սարդարապատ գյուղը: Բաշ-Ապարանի ճակատում թուրքերի հայտնվելը անմիջական սպառնալիք էր դարձել Երևանի համար: Ակնհայտ

Գեներալ-լեյտենանտ
Մովսես Սիլիկյան

էր, որ թուրքական հրամանատարության նպատակը ոչ միայն Հայաստանի բռնագավթումն էր, այլև հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաջնջումը: Ստեղծված իրավիճակում Հայաստանի ճակատագրի համար հատուկ պատասխանատվություն էր կրում Երևանյան զորախմբի հրամանատար գեներալ Սիլիկյանը: Եվ նա կարողացավ փայլուն կերպով լուծել իր առջև դրված խնդիրը: 1918 թ. Սարդարապատի և Բաշ-Ապարանի մայիսյան հերոսամարտերում թշնամին ջախջախիչ պարտություն կրեց: Այդ դժվարին և հակասական պայմաններում Սիլիկյանի գործողությունները մարտավարության և ռազմավարության տեսանկյունից հանգամանորեն վերլուծել և բարձր է գնահատել Սարդարապատի ճակատամարտի մասնակից, հետագայում` Խորհրդային Միության մարշալ, Խորհրդային Միության կրկնակի հերոս Հովհաննես Բաղրամյանը, որը գրել է. «հրամանատարը այն ժամանակ ընտրեց գործողությունների ամենաբանական և

³ Տես «Судьба генерала». «Коммунист», 22 мая 1988 г.:

⁴ Տես Գ. Ավետիսյան. Генералы – армяне в Российской империи. Е., 2007, с. 218:

⁵ Տես Ա. Հարությունյան, Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918 թ. և ինքնապաշտպանական կռիվները: Ե., 1984, էջ 87:

խոստումնալից տարբերակը»⁶: Նա հատուկ նշել է, որ գեներալ Միլիկյանը «ընդունեց միակ ճշմարիտ, համակողմանիորեն կշռադատված... տաղանդավոր որոշումը»՝ հայրենիքը պաշտպանելու կոչել «գորքը և բոլորին, ովքեր ընդունակ են գեներ կրելու»⁷:

Բարձր գնահատելով Միլիկյանի ծառայությունները՝ մարշալ Հ. Բաղրամյանը նրան բնութագրել է որպես «ժամանակի հայ գեներալներից ամենաշնորհալին»⁸:

<p>СИЛИКОВЪ <i>Мовсесъ Бабаевичъ.</i> ♂ Кавказск. стр. п. Род. 14 Сеп. 862. Вѣроисп. арм.-григ. Вѣ ст. вст. . . . 28 Авг. 882. Подпр. 14 Авг. 884. Пор. 14 Авг. 888. Ш.-К. 15 Мрт. 895. Кап. 6 Мая 900. Подлк. 26 Фев. 905.</p>	<p>Получ. образ.: 1 Моск. воен. гимн., 3 воен. Александр. уч. и оф. стр. шк. „успѣшно“. Въ 155 пѣх. Кубинск. п. Занималъ должности: Ком. р. 7 л. 7 м. 6 д.; вом. бтл. 2 г. 5 м. Награды: С. Ст. 2 910.</p>
--	---

«Общій списокъ офицерскимъ чинамъ Русской Императорской Армии. Составленъ по 1-е Января 1910 г.» (տպագրվում է առաջին անգամ)

Հայաստանի Հանրապետության հռչակումից հետո, 1918 թ. հունիսին գեներալ Միլիկյանը ծառայության է անցել հայկական բանակում, ակտիվորեն մասնակցել է երկրի բանակաշինությանը, եղել է Հայաստանի Հանրապետության բանակի կազմակերպիչներից մեկը, հաջողությամբ ղեկավարել է մի շարք ռազմական գործողություններ:

1918 թ. հուլիսին նա նշանակվել է Առանձին հայկական դիվիզիայի հրամանատար և Հայաստանի Հանրապետության զինվորական նախարարության Ռ-ազմական խորհրդի անդամ: Միլիկյանի անմիջական ջանքերով և ղեկավարությամբ մինչև 1918 թ. օգոստոսի 15-ը կազմավորվել են Առանձին հայկական դիվիզիայի զորամասերը և ստորաբաժանումները, ձևավորվել են Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերը⁹: Առանձին հայկական դիվիզիայի հրամանատար եղած ժամանակ (1918 թ. հուլիս–1919 թ. ապրիլ) Միլիկյանի ղեկավարած հայկական զորքը հաղթեց 1918 թ. դեկտեմբերին բռնկված հայ-վրացական պատերազմում. հայկական բանակի ջանքերով Հայաստանի Հանրապետությանը միացվեցին նախկինում Թուրքիայի կողմից բռնազավթված որոշ հայկական տարածքներ¹⁰:

⁶ *И. Х. Баграмян. Мои воспоминания.* Е., 1979, с. 89.

⁷ Նույն տեղում, էջ 91:

⁸ Նույն տեղում, էջ 90:

⁹ Տես *Մ. Կարապետյան, Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918-1920 թթ.):* Ե., 1996, էջ 28–30, 32:

¹⁰ Սյս մասին ավելի հանգամանորեն տես *Մ. Կարապետյան, Նշ. աշխ.,* էջ 80–100, նույնի՝ Генерал-лейтенант *Ованес Ахвердян.* Е., 2003, сс. 12–44:

1919 թ. ապրիլին Առանձին հայկական դիվիզիայի հրամանատարի պաշտոնը թողնելուց հետո գեներալ Սիլիկյանը ծառայությունը շարունակեց որպես Հայաստանի Հանրապետության զինվորական նախարարի տեղակալ: 1919 թ. մայիսի 28-ին Հայաստանի Հանրապետության Կառավարության որոշմամբ նրան շնորհվեց գեներալ-լեյտենանտի կոչում¹¹: Պետք է նշել, որ Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունում այդ բարձր զինվորական կոչմանը արժանացել է ընդամենը չորս գեներալ՝ զինվորական նախարարի տեղակալներ Մովսես Սիլիկյանը, Հովհաննես Հախվերդյանը, հրետանու պետ Կոնստանտին Դամազյանը և Կարսի բերդի պարետ Դանիել Բեկ-Փիրումյանը¹²:

1920 թ. աշնանը գեներալ-լեյտենանտ Սիլիկյանը ղեկավարել է ռազմական գործողությունը Կարս-Ալեքսանդրապոլ ճակատում, երբ հուսահատ փորձ արվեց կասեցնելու թվապես զգալիորեն գերազանցող թուրքական ուժերի նոր առաջխաղացումը¹³:

1920 թ. վերջին գորացրվելուց հետո Սիլիկյանը մնացել և ապրել է Խորհրդային Հայաստանում: Որոշ ժամանակ աշխատել է փոքրիկ ջուլիակագործական արհեստանոցում որպես տնօրեն: 1921 թ. հունվարին նա ենթարկվել է բռնաճնշումների, ձեռքակալվել և ուղարկվել Բաքու: Աքսորից վերադառնալուց հետո ապրել է Խորհրդային Հայաստանում, աշխատել Երևանում (այնուհետև՝ Ալեքսանդրապոլում) բացված գյուղատնտեսական գործիքների առևտրով զբաղվող «Բալթիկա» շվեդական բաժնետիրական ընկերությունում: 1923 թ. աշխատել է «Մերձավոր Արևելքի օգնության ամերիկյան կոմիտեի» հոսպիտալում¹⁴: Այդ տարիներին Սիլիկյանը գեներալ-լեյտենանտ Թովմաս Նազարբեկյանի խնդրանքով շարադրել է իր հուշերը, որոնք մինչև օրս պահվում են Հայաստանի Ազգային արխիվում: Այդ հուշերը, սակայն, պահպանվել են միայն գեներալ Թ. Նազարբեկյանի ձեռագրով¹⁵:

Ամբողջ կյանքն ազնվորեն հայրենիքին նվիրած տաղանդավոր զորապետ, մեծ հայրենասեր Մովսես Սիլիկյանը դարձել է 1937 թ. ստալինյան բռնաճնշումների զոհ:

¹¹ Տես Կ. Հարությունյան, Հայկական ազգային զորամիավորումները 1918–1945 թթ.: Ե., 2002, էջ 45:

¹² Տես նույն տեղում:

¹³ Տես Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն: Թեհրան, 1980, էջ 479–480:

¹⁴ Տես «Судьба генерала»:

¹⁵ Տես ՀԱԱ, ֆ. 45, գ. 1, գ. 18, *ինչպես նաև*՝ Գեներալ Թ. Նազարբեկյանի ձեռքով արված քաղվածքները գեներալ Ս. Սիլիկյանի՝ 1918 թ. թուրքական արշավանքների և մայիսյան հերոսամարտի մասին պատմող մամուլներից՝ գրված Ռոստովից 1929 թ.: «ՀԲ», 2004, հմ. 2:

ՀԱՄԱՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

*Դ. Ս. ՉԻԼԻՆԳԱՐՅԱՆ, գնդապետ, Ա. Հ. ՀԱԿՈՐՅԱՆ,
Ա. Ա. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ, Լ. Հ. ՊԱՊԻԿՅԱՆ, մայոր, Զ. Վ. ՓԻՐՈՅԱՆ, մայոր*

ՀԱՅ-ՌՈՒՄԵՐԵՆ-ԱՆԳԼԵՐԵՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

այլափոխում–вырождение; degeneration	cipline
առաջավար–лидер; leader	կարգուկանոն–порядок; order
առաջավոր փորձ–передовой опыт; best practice	կենտրոնախույս միտում–центробежная тенденция; centrifugal trend
արմատական բեկում–коренной перелом; radical turn	կերպափոխում–трансформация; transformation
արտապատկերման ֆունկցիա–отображающая функция; mapping function	կողմնացույց-անկյունաչափ–буссоль; aiming circle
բացազատում–развертывание; deployment	կողմնորոշիչ–ориентир; landmark, guideline
գերճշգրիտ զենք–сверхточное оружие; high-precision weapon	կրովի զենիթահրթիռային համալիր–переносной зенитно-ракетный комплекс, portable antiaircraft missile system
դարան–засада; ambush	հակահրթիռ–տես <i>հակահրթիռային հրթիռ</i>
ընդմիջակայք–интервал; interval	հակատանկային կայանք–противотанковая установка; anti-tank ditch
ընտրազատում–отбор; selection	համարերված միջին սխալ–сведенная срединная ошибка; reduced mean error
ընտրողական մոտեցում–избирательный подход; selective approach	հայտանիշ–признак; sign
բվակազմ–контингент; contingent	հանձնարարական–рекомендация; instruction
ինքնուրույն–идентичность, samost’; self	հավաքակազմ–парк; ordnance depot
ինքնօգնություն–самопомощь; self-help	հարթման գործակից–коэффициент сглаживания; smoothing factor
լրահամարում–доукомплектование; 1. recruitment, staffing, 2. completing	հարմարվողականություն–1. адаптуемость, приспособляемость, 2. приспособленчество; 1. adaptability, 2. timeserving
խանգարում–помеха; interference, hindrance	հիվանդացություն–заболеваемость,
խտրական նորմ–дискриминационная норма; discriminatory norm	
կարգաբերում–наладка; adjustment, setup	
կարգապահություն–дисциплина; dis-	

morbidity, sickness rate
 հրաձգության ճշգրտություն – точность стрельбы; shooting accuracy
 հրետանի – артиллерия; artillery
 – գնդիրային հրետանի – зенитная артиллерия, antiaircraft artillery
 – ինքնագնաց հրետանի – самоходная артиллерия; self-propelled artillery
 – լեռնային հրետանի – горная артиллерия; mountain artillery
 – վրազեանյա հրետանի – наземная артиллерия; field artillery
 հրթիռ – ракета; missile, rocket
 – րախտիկ հրթիռ – баллистическая ракета; ballistic missile
 – հակահրթիռային հրթիռ – противоракетная ракета, противоракета; antimissile
 – հակատանկային կառավարվող հրթիռ – противотанковая управляемая ракета; anti-tank guided missile
 մահաբերություն – летальность, смертельность; lethality
 մահացություն – смертность; mortality
 մարդաչափական տվյալներ – антропометрические данные; anthropometric data
 մարտական պատրաստություն – боевая готовность; combat readiness
 մարտավարգ – боевой порядок; battle array, formation
 մարտապաշար – боезапас; ammunition
 մշտական ճնշման ռազմավարություն – стратегия постоянного давления; strategy of constant pressure
 մուտքային մեծություն – входная величина; input value
 նախանշանակում – предназначение, назначение; 1. earmarking, 2. predestination

ներուժ – потенциал; potential
 նմանարկում – имитация; imitation
 նշագրում – обозначение; designation
 նշանառում – прицеливание; aiming
 շրջադիտակ – перископ; periscope
 չափանմուշ – эталон; etalon, standard, model
 պաշտպանական – 1. оборонный, 2. оборонительный; defense
 – պաշտպանական անվտանգություն – оборонная безопасность; defense security
 – պաշտպանական գոտի – зона обороны; defense zone
 – պաշտպանական դաշինք – оборонный союз; defense alliance
 – պաշտպանական ենթակառուցվածք – оборонная инфраструктура, defense infrastructure
 – պաշտպանական կառույց – 1. оборонное сооружение, 2. оборонная структура; defensive structure
 – պաշտպանական քաղաքականություն – оборонная политика; defense policy
 պատահական փոփոխական – случайная переменная; random variable
 պատեհաժամություն – своевременность; timeliness
 ռադիոհեռաչափ – радиодальномер; radio rangefinder
 ռադիոնուղեվարական համակարգ – радионавигационная система; radionavigation system
 ռազմականացում – милитаризация; militarization
 ռազմամթերք – боеприпасы; ammunition
 ռազմերթ – марш; march
 սանձազերծված պատերազմ – развязанная война; unleashed war
 սարքավորանք – оборудование; equipment

վարժաարք – тренажер; training simulator	показатель; contact index
վրածածկման հավանականություն – вероятность накрытия; coverage probability	ցուցաչին բաշխում – экспоненциальное распределение; exponential distribution
տանկավտանգ ուղղություն – танкоопасное направление; armored approach route	ուսումնավարժվածություն – обученность; educatedness
տեղակայում – установка; installation	փոխանցումային ցրում – передаточная дисперсия; transfer dispersion
տեղակապակցում – привязка к местности; binding to the terrain	փոխգործելիություն – интероперабельность; interoperability
տեսանելիություն – видимость; visibility	փոխգործություն – взаимодействие; interaction
ցուցանիշ – показатель; index, indicator	փոխօգնություն – взаимопомощь; mutual aid
– ժողովրդագրական ցուցանիշ – демографический показатель; demographic indicator	քարշակ – 1. тягач, 2. буксир; 1. tractor, 2. tug
– շփումային ցուցանիշ – контактный	քրեածին վարք – криминогенное поведение; criminogenic behavior

РУССКО-АРМЯНСКИЙ СЛОВАРЬ

адаптируемость – հարմարվողականություն	ման հավանականություն
антропометрические данные – антропометрические данные – մարդաչափական տվյալներ	взаимодействие – փոխգործություն
артиллерия – հրետանի	взаимопомощь – փոխօգնություն
– горная артиллерия – լեռնային հրետանի	видимость – տեսանելիություն
– зенитная артиллерия – զենիթային հրետանի	входная величина – մուտքային մեծություն
– наземная артиллерия – վրագետնյա հրետանի	вырождение – ալյափոխում
– самоходная артиллерия – ինքնագնաց հրետանի	дискриминационная норма – խտրական նորմ
боевая готовность – մարտական պատրաստություն	дисциплина – կարգապահություն
боевой порядок – մարտակարգ	доукомплектование – լրահամալրում
боезапас – մարտապաշար	заболеваемость – հիվանդացություն
боеприпасы – ռազմամթերք	засада – դարան
буксир – քարշակ	зона обороны – պաշտպանական գոտի
буссоль – կողմնացույց-անկյունաչափ	идентичность – 1. նույնականություն, 2. ինքնություն
вероятность накрытия – վրածածկ-	избирательный подход – ընտրողական մոտեցում
	имитация – նմանարկում
	интервал – ընդմիջակայք
	интероперабельность – փոխգործել-

լիուքյունի
 контингент—բվակազմ
 коренной перелом—արմատական
 բեկումն
 коэффициент сглаживания—հարբ-
 ան գործակից
 криминогенное поведение—քրեա-
 ծին վարք
 летальность—մահաբերություն
 лидер—առաջավար, առաջնորդ
 марш—1. երթ, 2. ռազմերթ
 милитаризация—նազմականացում
 назначение—1. նշանակում, 2. *см.*
предназначение
 наладка—կարգաբերում
 обозначение—նշագրում
 оборонительный—պաշտպանական
 – оборонительное сооружение—
 պաշտպանական կառույց
 оборонный—պաշտպանական
 – оборонная безопасность—պաշտ-
 պանական անվտանգություն
 – оборонная инфраструктура—
 պաշտպանական ենթակառուցվածք
 – оборонная политика—պաշտպա-
 նական քաղաքականություն
 – оборонная структура—պաշտպա-
 նական կառույց
 – оборонный союз—պաշտպանա-
 կան դաշինք
 оборудование—1. սարքավորում, 2.
 սարքավորանք
 обученность—ուսումնավարժվածու-
 յուն
 ориентир—կողմնորոշիչ, ուղեցիկ
 отбор—ընտրազատում
 отображающая функция—արտա-
 պատկերման ֆունկցիա
 парк—1. գրասյգի, 2. հավաքակազմ,
 3. հավաքակայան
 передаточная дисперсия—փոխան-
 ցումային ցրում
 передовой опыт—առաջավոր փորձ

переносной зенитно-ракетный ком-
 плекс—կրովի զենիթահրթիռային
 համալիր
 перископ—շրջադիտակ
 показатель—ցուցանիշ
 – демографический показатель—
 – ժողովրդագրական ցուցանիշ
 – контактный показатель—շփումա-
 յին ցուցանիշ
 помеха—խանգարում
 порядок—1. կարգ, 2. կարգուկանոն
 потенциал—ներքիժ
 предназначение—նախանշանակում
 привязка к местности—տեղակա-
 պակցում
 признак—հայտանիշ
 приспособленчество—հարմարվո-
 դականություն
 приспособляемость—*см. адапти-*
руемость
 прицеливание—նշանառում
 противотанковая установка—հա-
 կատանկային կայանք
 радиодальномер—ռադիոհեռաչափ
 радионавигационная система—
 ռադիոուղեվարական համակարգ
 развертывание—1. ծավալում, 2. բա-
 ցազատում
 развязанная война—սանձազերծ-
 ված պատերազմ
 ракета—հրթիռ
 – баллистическая ракета—բալիս-
 տիկ հրթիռ
 – противоракетная ракета—հակա-
 հրթիռային հրթիռ
 – противоракета—*см. противора-*
кетная ракета
 – противотанковая управляемая
 ракета—հակատանկային կառա-
 վարվող հրթիռ
 рекомендация—հանձնարարական
 самопомощь—ինքնօգնություն
 самость—*см. идентичность*

сведенная срединная ошибка— համարեքված միջին սխալ	կավտանգ ուղղություն
сверхточное оружие— գերճշգրիտ զենք	точность стрельбы— հրաձգության ճշգրտություն
своевременность— պատեհաժամություն	трансформация— կերպափոխում
случайная переменная— պատահական փոփոխական	тренажер— վարժասարք
смертельность— см. <i>летальность</i>	тягач— քարշակ
смертность— մահացություն	установка— 1. կայանք, 2. տեղակայում, 3. կողմնորոշում, 4. նախադրում
стратегия постоянного давления— մշտական ճնշման ռազմավարություն	центробежная тенденция— կենտրոնախույս միտում
танкоопасное направление— տանկ	экспоненциальное распределение— ցուցչային բաշխում
	эталон— չափանմուշ

ENGLISH-ARMENIAN DICTIONARY

adaptability— հարմարվողականություն	միտում
adjustment— կարգաբերում	combat readiness— մարտական պատրաստություն
aiming— նշանառում	completing— լրահամալրում
aiming circle— կողմնացույց-անկյունաչափ	contingent— քվակազմ
ambush— դարան	coverage probability— վրածածկման հավանականություն
ammunition— 1. ռազմամթերք, 2. մարտապաշար	criminogenic behavior— քրեածին վարք
anthropometric data— մարդաչափական տվյալներ	defense— պաշտպանական
anti-tank ditch— հակատանկային կայանք	-defense alliance— պաշտպանական դաշինք
armored approach route— տանկավտանգ ուղղություն	-defense infrastructure— պաշտպանական ենթակառուցվածք
artillery— հրետանի	-defense policy— պաշտպանական քաղաքականություն
- anti-aircraft artillery— զենիթային հրետանի	-defense security— պաշտպանական անվտանգություն
- field artillery— վրագետնյա հրետանի	-defense zone— պաշտպանական գոտի
- mountain artillery— լեռնային հրետանի	- defensive structure— պաշտպանական կառույց
- self-propelled artillery— ինքնագնաց հրետանի	degeneration— այլափոխում
battle array— մարտակարգ	deployment— 1. ծավալում, 2. բացազատում
best practice— առաջավոր փորձ	designation— նշագրում
binding to the terrain— տեղակապակցում	discipline— կարգապահություն
centrifugal trend— կենտրոնախույս	discriminatory norm— խտրական նորմ

- earmarking– նախանշանակում
 educatedness– ուսումնավարժվածություն
 equipment– 1. սարքավորում, 2. սարքավորանք
 etalon– չափանմուշ
 exponential distribution– ցուցչային բաշխում
 formation– see *battle array*
 guideline– see *landmark*
 high-precision weapon– գերճշգրիտ զենք
 hindrance– see *interference*
 imitation– նմանարկում
 index– ցուցանիշ
 – contact index– շփումային ցուցանիշ
 indicator– see *index*
 – demographic indicator– ժողովրդագրական ցուցանիշ
 input value– մուտքային մեծություն
 installation– տեղակայում
 instruction– հանձնարարական
 interaction– փոխգործություն
 interference– խանգարում
 interoperability– փոխգործելիություն
 interval– ընդմիջակայք
 landmark– կողմնորոշիչ
 leader– առաջավար, առաջնորդ
 lethality– մահաբերություն
 mapping function– արտապատկերման ֆունկցիա
 march– ռազմերթ
 militarization– ռազմականացում
 missile– հրթիռ
 – antimissile– հակահրթիռային հրթիռ, հակահրթիռ
 – anti-tank guided missile– հակատանկային կառավարվող հրթիռ
 – ballistic missile– բալիստիկ հրթիռ
 model– see *etalon*
 morbidity– հիվանդացություն
 mortality– մահացություն
 mutual aid– փոխօգնություն
 order– կարգուկանոն
 ordnance depot– հավաքակազմ
 periscope– շրջադիտակ
 portable anti-aircraft missile system – կրովի զենիթահրթիռային համալիր
 potential– ներուժ
 predestination– նախանշանակում
 radical turn– արմատական բեկում
 radio rangefinder– ռադիոհեռաչափ
 radionavigation system– ռադիոնուղեվարական համակարգ
 random variable– պատահական փոփոխական
 recruitment– լրահամալրում
 reduced mean error– համաբերված միջին սխալ
 rocket– see *missile*
 selection– ընտրագատում
 selective approach– ընտրողական մոտեցում
 self– ինքնություն
 self-help– ինքնօգնություն
 setup – see *adjustment*
 shooting accuracy– հրաձգության ճշգրտություն
 sickness rate– see *morbidity*
 sign– հայտանիշ
 smoothing factor– հարթման գործակից
 staffing– see *recruitment*
 standard– see *etalon*
 strategy of constant pressure– մշտական ճնշման ռազմավարություն
 timeliness – պատեհաժամություն
 timeserving – հարմարվողականություն
 tractor – քարշակ
 training simulator – վարժասարք
 transfer dispersion – փոխանցումային ցրում
 transformation – կերպափոխում
 tug – քարշակ
 unleashed war – սանձազերծված պատերազմ
 visibility – տեսանելիություն

ԳԻՏԱԽՈՐՀՐԴԱՏՎԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

- Ռ. Վ. Աղուզումցյան*, հոգեբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
Ն. Հ. Առաքելյան, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս,
Գ. Ե. Բաղդասարյան, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս,
Հ. Ա. Գևորգյան, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս,
Ռ. Գ. Գևորգյան, երկրաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
Վ. Մ. Հարությունյան, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս,
Ա. Հ. Մանթաշյան, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս,
Է. Գ. Մինասյան, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
Մ. Մ. Միրիջանյան, բժշկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
Կ. Ս. Մոսոյան, տեխնիկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
Յու. Ս. Չիլինգարյան, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս,
Վ. Ս. Սարգսյան, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս,
Հ. Ս. Միսակյան, բժշկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

НАУЧНО-КОНСУЛЬТАЦИОННЫЙ СОВЕТ:

- Ք. Վ. Աղուզումյան*, кандидат психологических наук, доцент;
Ն. Ս. Արաքելյան, академик НАН РА;
Յ. Մ. Արությունյան, академик НАН РА;
Գ. Ե. Բաղդասарյան, академик НАН РА;
Գ. Ա. Գևորգյան, академик НАН РА;
Ք. Գ. Գևորգյան, доктор геологических наук, профессор;
Ա. Ա. Մանташյան, академик НАН РА;
Յ. Գ. Մինասյան, доктор исторических наук, профессор;
Մ. Մ. Միրиджаниян, доктор медицинских наук, профессор;
Կ. Ս. Մոսոյան, доктор технических наук, профессор;
Վ. Ս. Սարգսյան, академик НАН РА;
Ա. Ս. Սուսայան, доктор медицинских наук, профессор;
Յու. Ս. Չилингарян, академик НАН РА

SCIENTIFIC-ADVISORY COUNCIL:

- R. V. Aghouzoumstian*, Candidate of Psychological Sciences, Docent;
N. H. Arakelian, Full Member, NAS RA;
G. Y. Baghdassarian, Full Member, NAS RA;
Y. S. Chilingarian, Full Member, NAS RA;
H. A. Gevorkian, Full Member, NAS RA;
R. G. Gevorkian, Doctor of Geological Sciences, Professor;
V. M. Haroutyounian, Full Member, NAS RA;
A. H. Mantashian, Full Member, NAS RA;
E. G. Minasyan, Doctor of Historical Sciences, Professor;
M. M. Miridjanian, Doctor of Medical Sciences, Professor;
K. S. Mossoyan, Doctor of Technical Sciences, Professor;
V. S. Sargsian, Full Member, NAS RA;
H. S. Sissakian, Doctor of Medical Sciences, Professor

Ի գիտություն հեղինակների և ընթերցողների

ՀՀ ՊՆ Դ. Կանայանի անվան ազգային ռազմավարական հետազոտությունների ինստիտուտի «Հայկական բանակ» ռազմագիտական հանդեսն ընդգրկված է ԲՈՀ-ի կողմից հաստատված «Դ-ովկորակա-կան և թեկնածուական ատենախոսությունների արդյունքների հրապարակման համար ընդունելի ամսագրերի ցանկում»:

Հոդվածները պետք է ներկայացվեն հայերեն լեզվով, երկու օրինակով՝ շարված 1,5 ինտերվալով, մինչև 10 համակարգչային էջ ծավալով, հոդվածին կից պետք է լինեն նրա ռուսերեն և անգլերեն ամփոփումները մինչև 2 էջ ծավալով:

Հեղինակները պետք է վկայակոչեն օգտագործված առավել կարևոր աղբյուրները:

Հեղինակները պատասխանատու են հոդվածներում բերվող փաստերի հավաստիության և զաղտնիության պահանջների պահպանման համար:

Հեղինակների դիրքորոշումը պարտադիր չէ, որ համընկնի խմբագրության դիրքորոշման հետ:

Գիագրամները, սխեմաները, գծագրերը, նկարները, լուսանկարները պետք է լինեն հստակ, տպագրության համար պիտանի:

Հոդվածներում պետք է վերծանված լինեն օգտագործվող ռազմամասնագիտական հասպտումները: Ձեռագրերը հետ չեն վերադարձվում:

Հոդվածները հրապարակվում են պարտադիր գիտական փորձաքննություն անցնելուց հետո:

Նյութերի մասամբ կամ ամբողջությամբ արտատպումը թույլատրվում է միայն խմբագրության գրավոր համաձայնությամբ:

К сведению авторов и читателей

Военно-научный журнал Института национальных стратегических исследований им. Д. Канаяна МО РА «Айкакан банак» включен в утвержденный ВАК-ом «Список приемлемых журналов для публикации результатов докторских и кандидатских диссертаций».

Статьи следует представлять на армянском языке, в двух экземплярах, в пределах 10 компьютерных страниц, напечатанных в 1,5 интервала, с приложением резюме на русском и английском языках объемом до 2-х страниц.

Авторы должны давать сноски на использованные наиболее важные источники.

Авторы ответственны за достоверность и несекретность фактов, приводимых в статьях.

Позиции авторов не обязательно совпадают с позицией редакции.

Диаграммы, схемы, чертежи, рисунки, фотоснимки должны быть исполнены в четком изображении, пригодными для печати.

В статьях должны быть раскрыты употребляемые военно-специальные аббревиатуры.

Рукописи не возвращаются.

Статьи публикуются после прохождения обязательной научной экспертизы.

Перепечатка частично или полностью материалов допускается только с письменного разрешения редакции.

For the information of the authors and readers

Defense-academic journal «Haikakan banak» of Drastamat Kanayan Institute for National Strategic Studies of the Defense Ministry of the Republic of Armenia is included into «The list of acceptable magazines for the publication of the results of doctors and candidates' dissertations», affirmed by the Superior Attesting Commission.

The articles should be submitted in Armenian. Please, supply two copies. Articles are to be 1,5 spaced and should not exceed 10 computer pages in length. Provide Russian and English summaries (2 pages maximum).

Authors should give footnotes for the sources used.

Authors are responsible for the accuracy and the non-confidential nature of the facts given in the articles.

Opinions expressed herein are those of the authors and are not necessarily those of the editorial board.

Diagrams, schemes, drawings, pictures and photos should be of clear print quality.

Please explain special military acronyms.

Manuscripts are not returned.

Articles get published after obligatory scientific examination.

Partially or fully re-printing of materials is allowed only by written permission of the editorial staff.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ

Պատասխանատու քարտուղար՝ *Տ. Մ. Անյոնյան*
Ռազմագիտական խմբագրման բաժնի պետ՝ *Ջ. Դ. Ասատրյան*
Թարգմանչության և խմբագրման բաժնի պետ՝ *Ա. Մ. Մովսիսյան*
Տեխնիկական բաժնի պետ՝ *Ա. Պ. Նազարեթյան*

Չևավորող նկարիչ՝ *Դ. Ա. Փարվանյան*
Լուսանկարիչ՝ *Ա. Դ. Ներսիսյան*

Տեխնիկական և գեղարվեստական խմբագրումը՝ *Ա. Պ. Նազարեթյանի*
Տեքստերի թարգմանությունը՝ *Ա. Հ. Հակոբյանի, Ա. Մ. Մարտիրոսյանի, Բ. Վ. Փիրոյանի*
Համակարգչային ապահովումը՝ *Վ. Ռ. Խալաֆյանի, Ն. Ջ. Ծափուրյանի*
Սրբագրիչներ՝ *Ն. Հ. Բաղդասարյան, Ա. Հ. Սարուխանյան*

Լուսանկարչական ապահովումը՝
ՀՀ ՊՆ Տեղեկատվության և հասարակայնության հետ կապերի վարչության

Խմբագրության հասցեն՝ Երևան, Կ. Ռիլնեցու փողոց, 56/6, հեռ. 28-54-25, 28-12-94
Էջ ՀՀ ՊՆ կայքում՝ <http://www.mil.am/arm/index.php?page=105>
Պաշտոնական բլոգ-կայք՝ <http://razmavaraget.wordpress.com>
Էլ. փոստ՝ haykakan_banak@mail.am

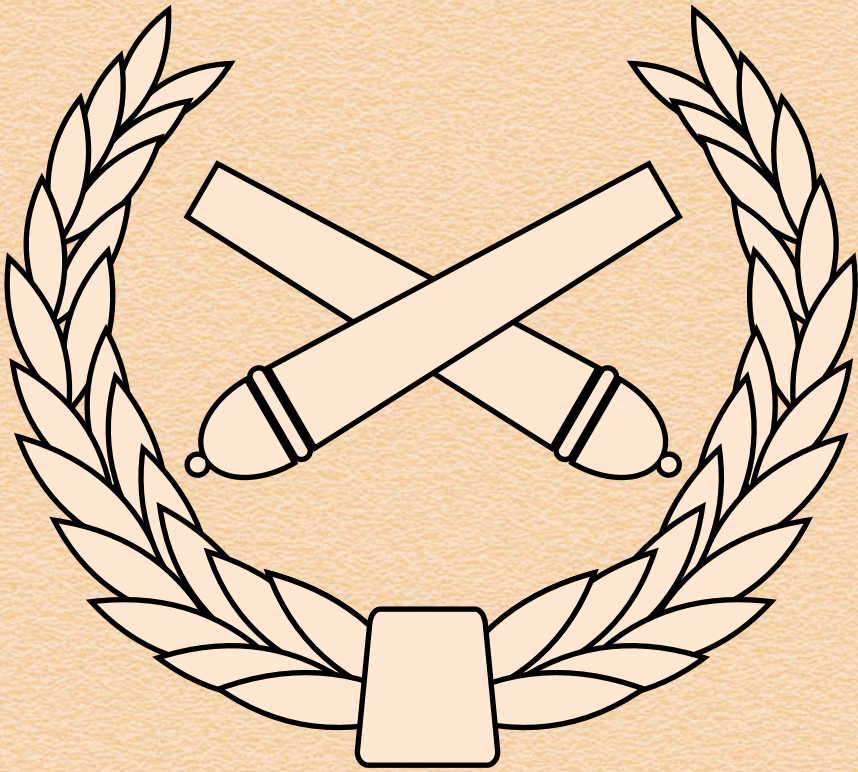
© ՀՀ ՊՆ Գ. Կանայանի անվան ազգային ռազմավարական հետազոտությունների
ինստիտուտի «Հայկական բանակ» ռազմագիտական հանդես, 2012 թ.

Ստորագրվել է տպագրության 10.12.2012: Թողրը՝ օֆսեթային: Չևաչափը՝ 70x100 1/16:
Տեքստը՝ 132 էջ + 4 էջ ներդիր: Պայմանական տպագրական 10,5 մամուլ: Տպաքանակը՝ 500:
Տառատեսակները՝ «Արիալ», «Թայմս» և «Բայթիկա»: Տպագրությունը՝ օֆսեթ:
Վկայական՝ 523: Դասիչ՝ 69263: ISSN 1829-0108

Տպագրվել է «Լիմուշ» տպարանում

ՀՀ հատուկ նախանշանակման զորքերի
մարտական ավանդույթների հիմնադիր,
«Ազատագրական բանակի» գլխավոր հրամանատար,
ՀՀ և ԼՂՀ առաջին աստիճանի «Մարտական խաչ» շքանշանի ասպետ
Լեոնիդ Ազգալոյանի (1942 – 1992)
հուշարձանը Երևանում

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿ